

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.В. ДОКУЧАЄВА

О.В. Олійник

**Економічний механізм
розширеного відтворення
в сільському господарстві**

МОНОГРАФІЯ

Київ – 2006

УДК 631.15:658.27

ББК У9(2)О-96

О-54

*Рекомендовано до видання вченою радою
Харківського національного аграрного університету ім. В.В.Докучаєва
(протокол №11 від 27 грудня 2005р.)*

Рецензенти:

Анічин Л.М. – професор кафедри економічної політики Харківського регіонального інституту державного управління при Президентіві України, доктор економічних наук;

Мартьянов В.П. – завідувач кафедри виробничого менеджменту та агробізнесу Харківського НАУ ім. В.В. Докучаєва, професор, доктор економічних наук;

Рижков В.Г. – завідувач кафедри економіки, бізнесу та маркетингу ХНТУСГ ім. Петра Василенка, професор, доктор економічних наук.

Олійник О.В.

О-54 Економічний механізм розширеного відтворення в сільському господарстві: Монографія. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 288 с.

ISBN 966-364-294-7

Розглядаються тенденції й умови відтворення в сільському господарстві України, особливості економічного механізму його функціонування, обґрунтовуються необхідність і напрями державного регулювання розвитку аграрного сектора. Наводяться результати дослідження циклічності економічної динаміки в сільському господарстві. Обґрунтовуються засади формування економічного механізму функціонування аграрного сектора економіки, який би створював умови для розширеного відтворення в сільському господарстві, для забезпечення його сталого розвитку, для зменшення амплітуди циклічних коливань. Пропонуються шляхи удосконалення цінової, податкової, кредитної, амортизаційної політики стосовно аграрного сектора економіки.

Видання призначене для наукових працівників, викладачів, фахівців агропромислового комплексу, аспірантів, магістрантів, студентів і масового читача.

ISBN 966-364-294-7

© Олійник О.В., 2006

© Центр навчальної літератури, 2006.

В С Т У П

Сільське господарство займає одне з провідних місць в економіці України. У середньому за 2001-2003 рр. частка сільського господарства у валовому внутрішньому продукті країни складала 12,6 %, у вартості основних засобів – 9,3 %, в обсягу експорту – 11,8 % [316, с. 33]. Але потенційні можливості сільського господарства, які ще зовсім недавно були реальністю, значно вищі. У 1990 р. частка сільського господарства у ВВП становила 24,4 % [37, с. 6]. Чисельність сільського населення складає понад 30 % від загальної чисельності населення України. Частка зайнятих у сільському господарстві становить майже чверть від загальної чисельності зайнятих в усіх сферах економічної діяльності.

Унаслідок системної кризи обсяги виробництва валової продукції сільського господарства у 1999 р. становили лише 47 % від рівня 1990 р. За період 2000-2004 рр. виробництво валової продукції аграрного сектора збільшилося, за попередніми даними, майже на 25 %. Середньорічні темпи зростання дорівнювали приблизно 5 % [285, с. 8]. Незважаючи на це, ефективність сільськогосподарського виробництва залишається на досить низькому рівні, що не дозволяє забезпечити потреби населення у продовольстві на рівні медично обґрунтованих норм.

Значне підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, забезпечення його сталого розвитку та розширеного відтворення в сільському господарстві необхідні, з одного боку, для забезпечення продовольчої безпеки держави та досягнення збалансованого рівня харчування населення, з іншого – для збільшення обсягів експорту сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки на світовий ринок. Для України характерний гострий дефіцит продовольчого споживання не лише по окремих продуктах, а й по всьому їх набору. За набором основних харчових продуктів, необхідних для здорового харчування, цей дефіцит (недоїдання) складає майже 40 %, у тому числі продуктів тваринного походження – 50 %, рослин-

ного походження – понад 22%, що свідчить про напружений стан продовольчої безпеки в країні [285, с. 8].

У зв'язку з цим проблемам розвитку аграрного сектора економіки України приділяють багато уваги науковці, законодавча та виконавча влада. В останні роки увага науковців і представників владних структур була прикута до здійснення в Україні широкомасштабної аграрної реформи.

Незважаючи на глибокі структурні зміни в аграрному секторі економіки, він залишається в надзвичайно важкому фінансовому стані, має величезні проблеми із забезпеченням розширеного відтворення основних елементів аграрного ресурсного потенціалу, що в свою чергу створює значні труднощі для забезпечення подальшого сталого розвитку сільського господарства. Кризовий стан аграрного сектора економіки може розглядатися як одна із фаз його циклічного розвитку. Як зазначив академік О.М.Шпичак, „...однією з головних причин кризової ситуації є відсутність елементарного економічного механізму, в якому могла б функціонувати виробнича структура будь-якої форми господарювання. Не заперечуючи форм власності та форм господарювання, ... потрібне економічне середовище, в якому може існувати і колективний господар і власник” [317, с. 132]. Рішенням Четвертих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників (25-26 червня 2002 р.) було передбачено внести Міністерству аграрної політики України та Українській академії аграрних наук пропозиції щодо розробки Національної програми поетапного розвитку агропромислового комплексу України на 2005-2010 рр., спрямованої на забезпечення продовольчої безпеки країни. У програмі мав бути розроблений економічний механізм функціонування аграрного виробництва в ринкових умовах [279, с. 719]. Отже, можна стверджувати, що проблеми формування економічного механізму розширеного відтворення сільськогосподарського виробництва займають чільне місце в аграрній економічній науці.

Тенденції економічного розвитку сільського господарства, проблеми його розширеного відтворення, розробки відповідного економічного механізму перебувають у центрі уваги вчених економістів-аграрників, про що свідчать численні публікації з

цієї проблематики [30, 50, 65, 72, 124, 165, 166, 206, 260, 284, 289, 307, 380 та ін.]. Досить багато уваги проблемам формування економічного механізму функціонування аграрного сектора економіки в умовах формування ринкових відносин приділяють російські вчені [27, 68, 154, 295, 341, 378 та ін].

Комплексні дослідження проблем відтворення в сільському господарстві проводили В.Г.Андрійчук, І.І.Лукінов, В.Я.Месель-Веселяк, М.Й.Малік, О.М.Онищенко, П.Т.Саблук, В.М.Трегобчук, А.Е.Юзефович, В.В.Юрчишин та інші вчені. Оскільки тенденції відтворення в сільському господарстві значною мірою залежать від ефективності сільськогосподарського виробництва, можна стверджувати, що всі дослідження, спрямовані на підвищення його ефективності, є також складовою досліджень відтворювального процесу.

Проблеми удосконалення економічного механізму функціонування аграрного сектора економіки в цілому й окремих його елементів досліджували В.М.Алексійчук, В.І.Бойко, В.О.Білик, М.Я.Дем'яненко, С.І.Дем'яненко, Ф.В.Зінов'єв, Ю.М.Новиков, Г.М.Підлісецький, В.Я.Плаксінко, М.М.Федоров, Г.В.Черевко, О.М.Шпичак та ін.

Разом з тим у теорії відтворення сільськогосподарського виробництва й економічного механізму функціонування аграрного сектора економіки в ринкових умовах є чимало нерозв'язаних проблем. Дискусійними залишаються питання сутності та співвідношення категорій „ринковий механізм”, „економічний механізм”, „господарський механізм”; необхідності розширеного відтворення в сільському господарстві України; необхідності й обсягів державного втручання в ринкову економіку; оцінки й урахування циклічної компоненти економічної динаміки в ринкових умовах. Постійного вдосконалення потребують основні елементи економічного механізму: цінова, податкова, кредитна, страхова, амортизаційна політика. Саме на розв'язання цих проблем і спрямоване дане дослідження.

Автор буде вдячний за зауваження та побажання щодо подальшої розробки проблем удосконалення економічного механізму розширеного відтворення в аграрному секторі економіки.

Розділ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗШИРЕНОГО ВІДТВОРЕННЯ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ

1.1. Сутність, особливості та умови розширеного відтворення в сільському господарстві України

Найважливішою умовою існування людського суспільства є споживання матеріальних благ і зокрема продуктів харчування. Основним джерелом їх одержання є сільськогосподарське виробництво. Безперервність споживання продукції сільського господарства обумовлює і безперервність сільськогосподарського виробництва.

Основними умовами здійснення процесу виробництва є наявність засобів виробництва та робочої сили. У результаті поєднання цих умов створюється певний продукт, який через систему розподілу та обміну надходить до споживача. Споживання виробленого продукту, з одного боку, робить необхідним виробництво нової „порції” суспільного продукту, з іншого – створює передумови такого виробництва. Отже, процеси виробництва та споживання, постійно повторюючись, трансформуються у процес економічного відтворення. „Виробництво і споживання продукції сільського господарства, як і в інших галузях народного господарства, – два полюси відтворення, сполучною ланкою між якими є розподіл і обмін” [259, с. 319]. „Без виробництва – нема споживання, однак і без споживання нема виробництва, оскільки виробництво у такому разі було б безцільним” [177, с. 717].

Слід зазначити наявність в економічній літературі певної суперечності стосовно проблем дослідження відтворювального процесу в сільському господарстві. З одного боку, підсумковий виступ академіка П.Т.Саблука на п'ятих річних зборах Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників у січні 2003 р. був присвячений проблемам формування та розвитку наукових основ забезпечення відтворювального процесу в аграрному виробництві [289]. З іншого боку, проблеми відтворення та нагромадження в сільському господарстві не розглядаються авторами більшості сучасних підручників і посібників з аграрної економіки й економіки підприємств [37, 38, 60], в той час як за радянських часів вони складали одну з центральних тем більшості підручників з економіки сільського господарства [115, 116, 363]. Відсутня ця тема і в економічних виданнях, які надходять в Україну як переклади підручників з економіки, виданих в країнах Західної Європи та Сполучених Штатах Америки [107, 294].

Певною мірою таку ситуацію можна пояснити тим, що в новітніх виданнях підручників і посібників з економіки проблеми відтворення розглядаються як складова економічного розвитку. Наприклад, В.Г.Андрійчук, розглядаючи вплив розподілу валового продукту на формування інтенсивного типу розвитку аграрних підприємств, зазначає, що розподіл є важливим знаряддям впливу на процес виробництва в наступних циклах. Це зумовлено тим, що залежно від пропорцій розподілу валового продукту на його складові частини залежать можливості простого і розширеного відтворення [37, с. 530]. Отже, прискорення господарського розвитку, формування інтенсивного й інноваційного типів розвитку сільськогосподарського виробництва значною мірою залежать від ступеня пізнання законів і закономірностей розширеного відтворення в ринкових умовах.

Автори економічного довідника „Економіка сільського господарства” визначають відтворення як планомірний процес безперервного відновлення, розширення та технічного удосконалення суспільного виробництва [108, с. 62]. Автори підручника „Економіка сільського господарства” відтворенням називають

вають повторюваний і поновлюваний процес постійного руху сільськогосподарського виробництва, який зумовлюється необхідністю постійного задоволення потреби суспільства у продуктах споживання [115, с. 169].

Більш розгорнуте визначення процесу відтворення дає академік І.І.Лукінов. Відтворення, охоплюючи всі послідовні стадії виробництва, обігу та споживання, являє собою складну сукупність органічно взаємопов'язаних форм економічного кругообігу. Процес праці, створення вартості та її обігу є досить закономірним. Взаємопов'язаними є матеріальна, вартісна та грошова форми суспільного продукту. Поряд з матеріально-вартісними елементами відтворюються і властиві даній формації суспільні відносини [165, с. 3]. З такого визначення можна дійти висновку, що процес відтворення поєднує в собі: відтворення продуктивних сил (робочої сили, засобів виробництва, природних ресурсів) та відтворення виробничих відносин – відносин виробничого споживання, розподільчих відносин і відносин обміну.

Економічну науку завжди цікавили закономірності відтворювального процесу, фактори та механізми, під впливом яких він розвивається. Пізнання цих явищ дозволяло більш об'єктивно й ефективно впливати на темпи та напрями відтворення суспільного виробництва в цілому й окремих його галузей.

У XVIII ст. на початку розвитку економічної науки видатний французький економіст, засновник школи фізіократів Франсуа Кене створив Економічну таблицю, в якій було сформульовано, хоч в первинному та нерозвиненому вигляді, ідею простого відтворення. За чітким науковим визначенням К.Маркса, „...це була спроба відобразити весь процес виробництва капіталу як процес відтворення, а обіг – тільки як форму цього процесу відтворення...” [178, с. 345]. Через 100 років К.Маркс розробив власну теорію розширеного відтворення. В основі його моделі лежить поділ сфери матеріального виробництва на два основних підрозділи: I – виробництво засобів виробництва; II – виробництво предметів споживання. К.Маркс запропонував виділяти основні вартісні елементи суспільного продукту: 1) минулу працю, уречевлену в засобах виробницт-

ва (с); 2) оплачену суспільно необхідну працю (v); 3) додаткову працю, яка створює додатковий продукт для розширення виробництва, утримання соціально-культурної сфери та для споживання нетрудовими прошарками суспільства (т).

В умовах простого відтворення знов створений продукт ($v + m$) повністю використовується на задоволення особистих потреб. Фонд нагромадження не створюється. При цьому $(v + m)I = cII$, а $(v + t)I + (v + m)II = (c + v + m)II$. Частина вартості, яка відшкодовує витрати на оплату праці (v) та на додатковий продукт (т) першого підрозділу, обмінюється на засоби виробництва (с) другого підрозділу, а вся величина знов створеного продукту – національного доходу ($v + m$) дорівнює валовому продукту ($c + v + m$) другого підрозділу. Так створюється рівновага усієї системи у вартісній і матеріальній формах при замкнутому круговороті.

В умовах розширеного відтворення рівняння $(v + m)I = cII$ перетворюється на нерівність, оскільки частина знов створеної вартості не обмінюється на предмети споживання, а спрямовується на приріст виробництва, тобто $(v + m)I \geq cII$. Процес розширеного відтворення можливий за умови, коли в продукті першого підрозділу містяться засоби виробництва для власного розширення та для обміну на предмети споживання у другому підрозділі, що забезпечує і другий підрозділ необхідними матеріальними засобами для пропорційного збільшення виробництва. Досягнення рівноваги обумовлюється тим, що, з одного боку, вартість продукту першого підрозділу вихідного року (P1) в замкнутій системі (без притоку ззовні) дорівнює фонду відшкодування першого та другого підрозділів ($cI' + cII'$) наступного року, з іншого, продукт другого підрозділу вихідного року (P2) дорівнює сукупним затратам на оплату праці в обох підрозділах наступного року ($vI' + vII'$) [175, с.445].

Оцінюючи схеми відтворення К.Маркса, С.Г.Струмлілін зазначав, що їх можна розглядати як вихідну форму або початковий, найстисліший варіант побудови, розвинуті в теорії соціалістичних балансів народного господарства, які являють собою вже досить розгорнуту форму тих же схем [322, с. 253].

Зрозуміло, що ці найзагальніші принципи, які обумовлюють певну рівновагу, далеко не вичерпують складної системи економічних взаємозв'язків і вимог до умов розширеного відтворення на сучасному етапі, коли утворилася велика різноманітність швидко прогресуючих виробничих і невиробничих сфер.

Процес відтворення, незалежно від галузевої приналежності, має певні загальні риси. Досліджуючи загальні риси відтворення стосовно соціалістичного способу виробництва, І.І.Лукінов виділяв сім таких характерних ознак. Перша загальна риса відтворення полягає у його безперервному кругообігу по замкнутому колу при простому відтворенні та по висхідній спіралі при розширеному відтворенні. Весь цикл кругообігу поділяється на стадії. Три такі стадії були виділені К.Марксом стосовно капіталістичного способу виробництва: а) перетворення грошей на товар ($G - T$); б) виробниче споживання куплених товарів зі створенням нової, збільшеної вартості ($P - T'$); в) перетворення знов створеної вартості на гроші ($T' - G'$). Акцентуємо увагу на тому, що вже перша загальна риса відтворення передбачає циклічний його характер.

Другою спільною рисою відтворення є об'єктивна необхідність залучення виробничих ресурсів у його процес. Будь-який цикл відтворення базується на певному рівні розвитку продуктивних сил за умови обов'язкової наявності трудових ресурсів, основних та оборотних фондів, інших складових.

Третя спільна риса відтворення полягає в суворій послідовності проходження стадій, фаз та операцій по всьому циклу кругообігу при органічному взаємозв'язку швидкості руху з кінцевими результатами. У загальному циклі кругообігу відбувається нашаровування та стикування циклів виробництва, обігу, споживання.

Четверта спільна риса відтворення виявляється в необхідності управління процесом кругообігу, тобто у використанні такого найважливішого фактора, як цілеспрямоване мислення, індивідуальний і колективний розум, без чого не можлива високоефективна організація відтворювального процесу в жодній галузі народного господарства.

П'ятою спільною рисою відтворення є формування суспільної вартості, яка є виразом суспільно необхідних витрат на виробництво певного продукту. Створення споживчої та мінової вартостей, які характеризують конкретну й абстрактну сторони людської праці, являє собою внутрішню сутність будь-якого матеріального виробництва.

Шоста загальна риса відтворення пов'язана з найважливішою економічною тенденцією посилення поділу праці та поглиблення спеціалізації в процесі економічного розвитку.

Сьома загальна риса відтворення пов'язана з інтенсифікацією виробництва, характерною для всіх галузей, внаслідок додаткових вкладень засобів виробництва та праці. Кожні наступні додаткові витрати можуть супроводжуватися збільшеною, рівною або зменшеною продуктивністю. Загальна закономірність така, що в умовах одночасного збільшення кількості вкладених засобів виробництва та праці і підвищення їх якості можна досягти послідовно зростаючої ефективності. Але оскільки кількісне зростання частіше випереджає якісне, то графічно підвищення ефективності відображається не прямою, а ламаною лінією (рис.1.1) [165, с.217-222].

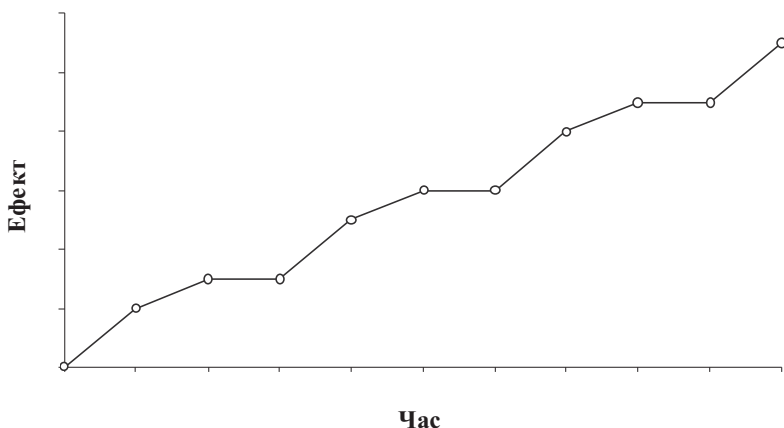

Рис.1.1. Схема руху показника ефективності в зв'язку з додатковими вкладеннями і витратами за умови якісного їх оновлення через кожні три наступних періоди [165, с. 223]

Остання загальна риса, властива відтворювальному процесу в усіх галузях народного господарства, має особливо важливе значення з точки зору нашого дослідження, оскільки також підтверджує тезу про циклічність відтворювального процесу.

Аналізуючи загальні риси відтворювального процесу, встановлені І.І.Лукіновим, слід зазначити їх актуальність і для розбудови в Україні ринкової економіки.

Поряд з загальними рисами, відтворення в сільському господарстві має певні особливості, які необхідно враховувати при формуванні аграрної політики.

По-перше, економічні процеси в сільському господарстві тісно переплітаються з природними процесами розвитку рослин і тварин, що обумовлює залежність темпів і пропорцій відтворення багаторічних насаджень, продуктивної та робочої худоби не тільки від економічних ресурсів господарства, а й від строків вирощування рослин і тварин. Наприклад, вирощування озимих зернових від посіву до збирання врожаю вимагає близько 11 міс., ярих зернових – 4-5, цукрових буряків – 6-7 міс. У садівництві час від початку вирощування саджанців до одержання першого врожаю може складати шість-вісім і більше років. У м'ясному скотарстві в залежності від інтенсивності відгодівлі та величини середньодобових приростів одна голова худоби досягає живої маси 400 кг за 1,5-3 роки. У відповідності до стадій росту та розвитку кожного виду рослин і тварин, постійно збільшуються виробничі витрати, які авансуються у виробництво. Унаслідок цього швидкість обороту капіталу в сільському господарстві в десятки і сотні разів нижча, ніж в інших галузях народного господарства.

По-друге, основним засобом виробництва в сільському господарстві є земля. Ця особливість має декілька надзвичайно важливих наслідків. Різні земельні ділянки мають різну родючість, що за інших рівних умов визначає урожайність сільськогосподарських культур, відповідно і ефективність виробництва в цілому. Використання земель сільськогосподарського призначення, різних за якістю, є однією з передумов формування земельної ренти та виникнення рентних відносин.

Родючість сільськогосподарських земель при правильному використанні не тільки не знижується, а може й зростати. І навпаки, за несприятливих економічних умов, певна частина врожаю, отже, і засобів для забезпечення відтворення, може формуватися за рахунок штучної родючості ґрунтів, створеної в попередніх виробничих циклах.

До особливостей відтворення в сільському господарстві належить і те, що значну частину основних та оборотних засобів сільськогосподарські підприємства одержують не через сферу обігу, а виробляють безпосередньо в господарстві. Так, господарства забезпечують себе худобою, багаторічними насадженнями (основні засоби), насінням, кормами, органічними добривами (оборотні засоби). Отже, процес відтворення певною мірою залежить від організованості, рівня господарювання та результатів діяльності самого підприємства.

На процес відтворення впливає також сезонність виробництва, що обумовлює перерву в процесі виробництва та реалізації продукції. З одного боку, сезонність диктує необхідність високої концентрації матеріальних і трудових ресурсів у чітко визначені періоди, з іншого, створює нерівномірність у формуванні грошових потоків, які мають забезпечувати своєчасне авансування капіталу в сільськогосподарське виробництво. Структурні зміни, які відбулися в сільськогосподарському виробництві в останні роки (скорочення питомої ваги галузей тваринництва, збільшення питомої ваги галузей рослинництва), ще більше посилили негативний вплив сезонності на рівномірність формування грошових потоків сільськогосподарських товаровиробників, відповідно і на відтворювальний процес [245].

Ще однією особливістю відтворення в сільському господарстві є істотна залежність від зміни погодних умов. Варіація урожайності окремих сільськогосподарських культур на 40-50 % визначається погодними умовами [242, 244].

Важлива особливість відтворювального процесу в сільському господарстві пов'язана зі специфікою поглиблення спеціалізації, як внутрішньогалузевої, так і міжгосподарської. Поглиблення спеціалізації, створення вузько-спеціалізованих

господарств не усуває необхідності сполучення різних галузей, у тому числі в межах окремого господарства. Це пов'язано насамперед з вимогами чергування культур у сівознах [363, с.258]. Унаслідок цього сільськогосподарські підприємства інколи не можуть повністю звільнитися від виробництва збиткової продукції, а тому кошти, які нагромаджуються в одних галузях сільського господарства, можуть частково використовуватися для забезпечення відтворювального процесу в інших. Наприклад, частина прибутків, одержаних від продажу зернових або соняшнику, використовується сільськогосподарськими товаровиробниками для формування фондів відшкодування в окремих галузях тваринництва.

Слід відзначити певну еволюцію в поглядах на типи відтворення. За радянських часів у підручниках з економіки сільського господарства виділяли просте та розширене відтворення [115, с. 170; 259, с. 320; 363, с. 257;]. При простому відтворенні процес виробництва відновлюється в незмінному масштабі, воно не забезпечує приріст нагромаджень. При розширеному відтворенні процес виробництва весь час відновлюється у більш широкому масштабі. За рахунок внутрішньогосподарських резервів розширене відтворення може здійснюватися тоді, коли грошова виручка від реалізації товарної продукції відшкодовує витрати виробництва й обігу, забезпечує нагромадження, необхідні для приросту виробничих ресурсів.

У сучасній економічній літературі поряд з простим і розширеним відтворенням виділяють також звужений тип відтворення, коли обсяги виробництва скорочуються [114, с.206]. Таку зміну в поглядах можна пояснити тим, що ідеологія планової економіки не передбачала можливе зменшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції. Але динаміка показників розвитку галузі в 90-х роках ХХ ст. переконливо показала, що існує і звужений тип відтворення в сільському господарстві. Так, за період 1990-1999 рр. в Україні обсяги виробництва валової продукції сільського господарства в цілому і зокрема продукції рослинництва та тваринництва мали чітко виражену тенденцію до скорочення [28, с. 168].

Визнання можливості звуженого відтворення в сільському господарстві пов'язане з реалізацією теорії циклічності економічного розвитку, коли періоди економічного зростання чергуються з періодами уповільнення темпів розвитку або навіть з періодами спаду суспільного виробництва.

Кризова ситуація, в якій опинилося сільськогосподарське господарство України в кінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст., і тенденції розвитку відтворювального процесу в сільському господарстві вимагають з'ясування сутності та співвідношення таких понять, як стабілізація, розвиток, просте та розширене відтворення.

Деякі економісти вважають, що стабілізація пов'язана з припиненням зниження ефективності виробництва, закріпленням існуючого стану. З цих позицій припинення падіння ефективності і являє собою стабілізацію незалежно від базисного рівня. За такою логікою, щоб забезпечити розвиток, достатньо пережити різкий спад виробництва. Ми поділяємо думку В.Свободіна та М.Свободіної про те, що стабілізація – це не закріплення існуючого стану, а забезпечення його стійкості або підтримка цього стану, тобто створення умов простого відтворення. Розвиток сільського господарства пов'язаний із забезпеченням розширеного відтворення [295, с. 21].

Тенденції розвитку та відтворення суспільного сільськогосподарського виробництва формуються перш за все на основі відтворення в окремих господарських одиницях: підприємствах, домогосподарствах тощо. В.М.Алексійчук запропонував таку схему процесу відтворення (рис.1.2) [30, с.24].

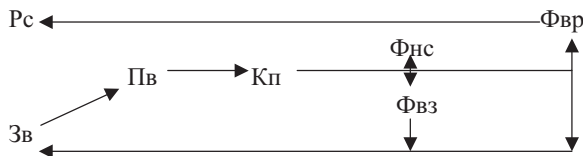

Рис. 1.2. Схема процесу економічного відтворення

Умовою здійснення процесу виробництва (Пв) є наявність засобів виробництва (Зв) та робочої сили (Рс). Результатом цього процесу є певний продукт (Кп). Але мало виробити певні матеріальні умови життя. Їх ще треба розподілити між людьми, враховуючи потреби повторення цього процесу в майбутньому. Це потребує відтворення початкових умов, тобто засобів виробництва, техніки, робочої сили та всієї системи виробничих відносин. Для цього в процесі відтворення створюються фонди невиробничого споживання (Фнс) та фонд відтворення (Фв). У складі фонду відтворення є фонд відтворення робочої сили, витраченої в процесі виробництва (Фвр), та засобів виробництва (Фвз). Наведена схема відображає принципові моменти процесу відтворення в сільському господарстві, але є спрощеною. Вона не відображає відносини сільськогосподарських товаровиробників з постачальниками та споживачами, з державою та фінансово-кредитною системою, не висвітлює різницю між простим і розширеним відтворенням. Більш змістовну схему розширеного відтворення на рівні об'єднання, підприємства наводить І.І.Лукінов (рис.1.3.) [165 с. 106].

Вхід в систему розпочинається з вихідних виробничих ресурсів (F, W, T) та їх приросту після завершення чергового циклу за рахунок внутрішніх (можливо, і зовнішніх) нагромаджень. Вихідний канал характеризується масою виробленої товарної продукції в обмін на гроші та динамічно зростаючою масою чистого прибутку, який використовується на поповнення державного бюджету (частина його, позначена пунктиром, може повертатися до нагромаджень підприємства). Відбувається, з одного боку, органічне взаємоузгодження руху ресурсів і витрат, з іншого – доходів та їх уречевлення у процесі зростання необхідних виробничих інгредієнтів [165, с. 107].

Наведена схема переконливо свідчить, що можливості розширеного відтворення залежать у першу чергу від наявності прибутку, за рахунок якого створюються відповідні нагромадження, а також від розподілу прибутку на нагромадження та приріст споживання. Стабільність розширеного відтворення значною мірою залежить від відносин підприємства зі спожи-

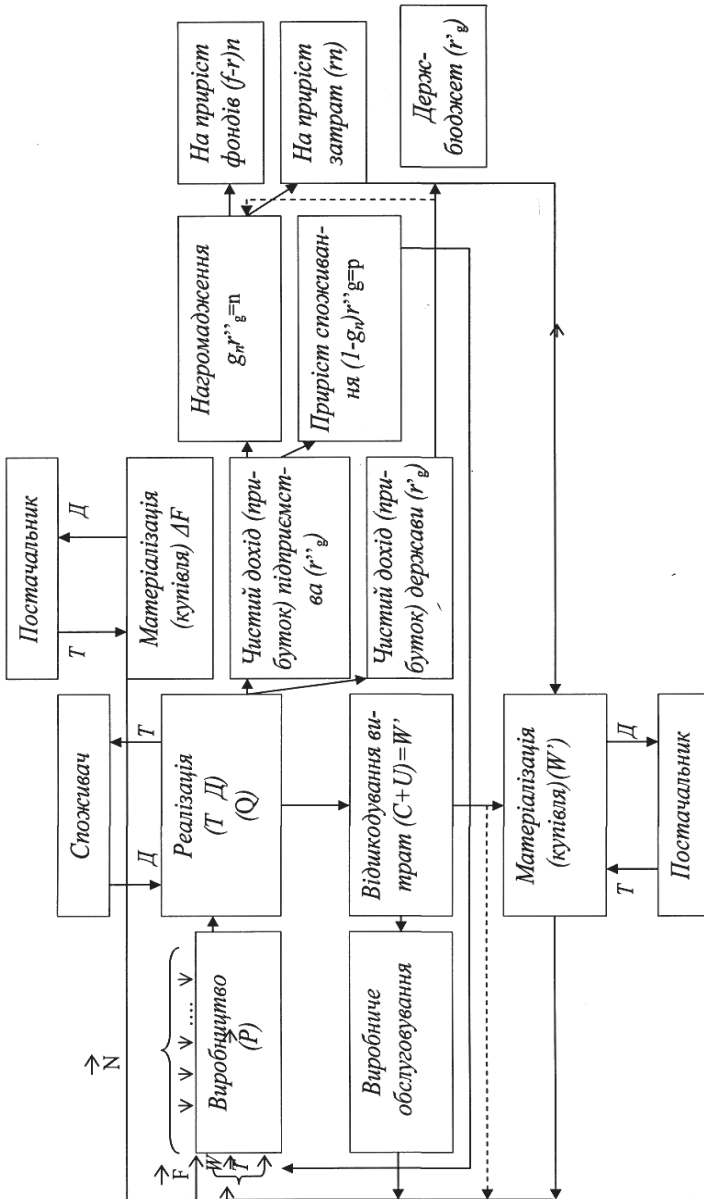

Рис. 13. Схема розширеного відтворення на рівні об'єднання, підприємства

вачами та постачальниками, оскільки внаслідок змін у пропорціях обміну можна одержати за одну і ту ж кількість виробленої товарної продукції різну суму виручки, яка буде обміняна на різну кількість виробничих ресурсів, необхідних для здійснення наступного виробничого циклу. Така ситуація створює підґрунтя для циклічних коливань розвитку відтворювального процесу.

Основне джерело циклічних змін ринкової економіки криється в динаміці взаємодії виробника та споживача. Кон'юнктура рівноваги не може бути досягнута з тієї причини, що повна відповідність параметрів попиту та пропозиції практично є недосяжною, а розбіжність зумовлена різною природою цих категорій і лежить в основі процесів розвитку. Амплітудні характеристики кривої циклу визначаються інтегрованою величиною та спрямованістю розбіжності векторів „попит” – „пропозиція”. У випадку випередження попиту стимулюється економічна діяльність для його задоволення, і чим більше це випередження, тим сильніше поштовх до піднесення економічної активності. Зміна вектора попиту в протилежний бік вимагає переорієнтації вкладення ресурсів і перебудови господарського механізму, а розриви між учорашньою пропозицією та сьогоднішнім попитом утворюють провал в економічній активності. Ланцюг піднесення і спадів у конкурентному ринковому середовищі, при дотриманні орієнтації на вимоги споживача, спрямовує результуючий тренд параметрів макроекономічної системи в бік розвитку [120, с. 21] Тривалий період виробничого циклу в сільському господарстві може призводити до того, що розрив між попитом і пропозицією обчислюватиметься не як „вчора” і „сьогодні”, а місяцями і навіть роками. Якщо ж узяти до уваги відтворення основних засобів виробництва, то на його здійснення можуть витрачатися десятиріччя. Тому відтворювальний процес у сільському господарстві може мати різні типи циклічних коливань, які накладаються одне на одне.

Ураховуючи, що наведена схема розширеного відтворення розроблялася І.І.Лукиновим майже 30 років тому, коли панували централізована планова економіка та державна власність на

засоби виробництва, вона не відображає два принципових моменти з точки зору сучасного стану відтворювального процесу в сільському господарстві: по-перше, можливості залучення позичкового капіталу для забезпечення розширеного відтворення на певному етапі, отже схема не відображає відносини сільськогосподарських товаровиробників з кредитною системою; по-друге, використання частини чистої продукції для задоволення інтересів власників сільськогосподарських підприємств у зв'язку з реформуванням сільськогосподарських підприємств на засадах приватно власності.

Можна зробити висновок, що відтворювальний процес залежить не тільки від пропорцій розподілу чистої продукції, а й від умов відтворення або відтворювальної спроможності. Кількісно її зміну можна визначити за динамікою коефіцієнта відтворювальної спроможності прибутку та коефіцієнта відтворювальної спроможності фонду оплати праці [37, с. 534]. Коефіцієнт відтворювальної спроможності прибутку визначається діленням індексу прибутку, приведенного до одиниці земельної площі, на індекс цін на матеріально-технічні ресурси, які купуються аграрними підприємствами для подальшого виробничого споживання. Коефіцієнт відтворювальної спроможності фонду оплати праці визначається діленням індексу фонду оплати праці одного працівника на індекс споживчих цін (індекс інфляції). Перевищення зазначеними показниками одиниці свідчить про підвищення відтворювальної спроможності.

Динаміку відтворювальної спроможності сільськогосподарських підприємств України наведено в табл. 1.1.

У пореформений період відтворювальна спроможність сільськогосподарських підприємств має чітко виражену тенденцію до скорочення за рахунок одержаного прибутку. Така тенденція базується перш за все на тому, що через порушення цінового паритету ціни пропозиції сільськогосподарської продукції (ціна виробництва) вищі за ринкові. З цієї причини в сільському господарстві залишається лише 20 % доходів, створених за участі галузі. Тому очевидною є необхідність збалансування ціни пропозиції з ціною попиту. Цю функцію в

Таблиця 1.1

***Динаміка відтворювальної спроможності
сільськогосподарських підприємств України
[117;195, с. 10; 304]***

Показники	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.
Прибуток (+), збиток(-) на 100 га с.-г. угідь, тис.грн.	5,7	3,6	-1,5	-0,002
У % до попереднього року	100,0	63,2	-41,7	0,1
Індекс цін на матеріально-технічні ресурси, які споживаються аграрними підприємствами, %	100,0	86,3	106,1	112,8
Коефіцієнт відтворювальної спроможності прибутку	1,000	0,732	-	-
Середньомісячна оплата праці, грн.	111	151	178	210
У % до попереднього року	100,0	136,0	117,9	118,0
Індекс споживчих цін	125,8	106,1	99,4	108,2
Коефіцієнт відтворювальної спроможності оплати праці	1,000	1,281	1,288	1,091

країнах з розвинутою економікою виконує держава за допомогою економічних регуляторів, насамперед ціни, квот, ліцензій, субсидій, дотацій, інтервенцій [289, с. 624]. Слід звернути увагу на те, що переважна більшість цих регуляторів є основними елементами економічного механізму. Отже, забезпечення розширеного відтворення значною мірою залежить від досконалості економічного механізму.

Підвищення реальної заробітної плати працівників сільськогосподарських підприємств у 2000-2003 рр. слід розглядати як позитивний момент. Але слід мати на увазі, що досягнутий рівень заробітної плати є найнижчим у народному господарстві і нижчим від прожиткового мінімуму. А тому, якби заробітна плата була єдиним фінансовим джерелом відтворення трудових ресурсів сільського господарства, вона б не забезпечила навіть простого їх відтворення. У зв'язку з цим не випадковим є знач-

не зменшення питомої ваги заробітної плати в сукупних доходах домогосподарств сільського населення. Рівень реальних доходів працівників сільськогосподарських підприємств у 2003 р. був у декілька разів нижчим за рівень доходів у 1990 р. Все це вимагає ще більш значного підвищення відтворювальної спроможності оплати праці.

Прибутковість, отже можливість розширеного відтворення в сільському господарстві тісно пов'язані з веденням балансів виробництва та споживання. На думку доктора економічних наук, члена-кореспондента УААН І.Г.Кириленка, за існуючого рівня споживання України необхідно виробляти 32-35 млн т зернових на рік, щоб повністю забезпечити внутрішнє споживання (продовольчі та кормові цілі, насіння, запаси Держрезерву тощо) та зберегти експортний потенціал [138, с.11]. Така позиція ставить під сумнів необхідність розширеного відтворення в сільському господарстві і в першу чергу в зерновому виробництві, оскільки у 2001, 2002, 2004 рр. валові збори зерна перевищили вказану цифру.

Обґрунтовуючи необхідність розширеного відтворення в сільському господарстві України, слід урахувати деякі аспекти. По-перше, це тенденції розвитку аграрного виробництва в найбільш розвинутих країнах світу, досвід яких ретельно вивчається вітчизняними науковцями та практиками з метою можливого його запровадження в нашої країні. За статистичними даними, з 1998 р. не виявляються тенденції до зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції у США, Канаді, Франції, Італії, Німеччині, Великобританії. У 2002 р. у порівнянні з 1990 р. скоротилося в розрахунку на душу населення виробництво зерна у Великобританії, Німеччині, США, Франції, виробництво цукрових буряків – у Канаді, Німеччині, США, Франції, виробництво соняшнику – у Франції, Італії, США, виробництво м'яса – у Німеччині, Великобританії, виробництво молока – у Франції, Великобританії, Італії [29, 195]. По-друге, постановка питання про розширене відтворення в сільському господарстві України певною мірою суперечить свідомому обмеженню зростання сільськогосподарського ви-

робництва шляхом квотування обсягів виробництва окремих видів продукції у США та країнах ЄЕС, до яких прагне приєднатися наша країна. По-третє, розширене відтворення передбачає збільшення розмірів ресурсів до кожного наступного циклу виробництва та поліпшення їх якості [115, с. 170]. Це вимагає додаткових фінансових ресурсів, гострий дефіцит яких відчувають як окремі сільськогосподарські підприємства України, так і держава в цілому.

Неодмінною умовою соціально-економічного прогресу суспільства є повне задоволення потреб населення у продуктах харчування. Основним їх постачальником є сільськогосподарське виробництво. То ж розглянемо динаміку споживання основних продуктів харчування в Україні на душу населення (табл. 1.2). Лише обсяги споживання картоплі, хліба та хлібопродуктів перевищують раціонально обґрунтовані норми харчування. По цукру й олії у 2003 р. вони були нижчими від раціональних норм споживання, але вищими від мінімальної норми. По всіх інших продуктах вони менше раціональної норми і за період 1990-2003 рр. мали тенденцію до скорочення. Отже, в Україні виявляється гострий дефіцит продовольчого споживання. За набором основних харчових продуктів, необхідних для здорового харчування, цей дефіцит (недоїдання) дорівнює майже 40 %, у т.ч. продуктів тваринного походження – 50 %, рослинного походження – понад 22 %. Це свідчить про напружений стан продовольчої безпеки в країні [285, с. 8].

Держави світу поділяються на такі, що забезпечують населення продовольством за рахунок власного виробництва, та такі, що у більших або менших обсягах додають імпортовані товари. Україна поки що досягає продовольчого самозабезпечення основними продуктами харчування за рахунок функціонування власного агропромислового комплексу. Імпортуються переважно продовольчі товари, які не виробляються в Україні або виробництво яких недостатнє для забезпечення власних потреб. До того ж для імпорту продовольства необхідні значні фінансові ресурси, а в Україні вони обмежені [101].

Таблиця 1.2

**Споживання основних продуктів харчування
на душу населення України за рік, кг
[29, с. 139; 196, с. 32]**

Група продуктів харчування	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2003 р.	Норма споживання		2003 р., %	
					раціо- нальна	міні- мальна	до 1990 р.	до раціо- нальної норми
М'ясо та м'ясопродукти	68	39	37	35	75	45	51,4	46,7
Молоко та молочні продукти	373	243	246	226	370	292	60,6	61,1
Яйця, шт.	272	171	192	214	283	231	78,7	75,6
Картопля	131	124	157	138	122	93	105,3	113,1
Овочі та баштанні	103	97	112	108	158	110	104,9	68,4
Хліб і хлібопродукти	141	128	134	130	105	102	92,2	123,8
Плоди, ягоди, виноград	47	33	24	28	84	42	59,6	33,3
Цукор	50	32	42	36	38	28	72,0	94,7
Олія	12	9	19	11	13	6	91,7	84,6
Риба та рибопродукти	17	4	13	12	20	14	70,6	60,0

Прагнучи підвищити споживання продуктів харчування до рівня медично обґрунтованих норм завдяки розширеному відтворенню виробництва у власному АПК або збільшенню імпорту продуктів з-за кордону, необхідно враховувати одну надзвичайно важливу обставину. Сільське господарство як соціально-економічна система прагне до відтворення і може функціонувати, забезпечуючи певний рівень життя населення, відтворення природного середовища та виробничого потенціалу. Ці соціально-економічні завдання вирішуються на основі

виробництва та реалізації необхідної суспільству продукції. Отже, виробництво продукції з точки зору її виробників – не мета функціонування сільського господарства, а засіб, фактор вирішення його соціальних завдань. Завдання працівника аграрного сектора полягає в забезпеченні себе та своєї родини засобами існування, у створенні необхідних умов життя, а не в тому, щоб „нагодувати місто”, виробити сировину для промисловості. Коли економічні умови виробництва та реалізації продукції не дозволяють працівникові виконати це завдання, він розвиває особисте підсобне господарство або мігрує з села [295, с. 20]. Якщо до цього додати, що чисельність сільського населення в Україні складає майже третину всього населення країни, а в сільськогосподарському виробництві зайнято близько чверті зайнятого в економіці населення, то стане очевидним, що звужене відтворення сільськогосподарського виробництва неминуче буде призводити до накопичення соціально-економічних проблем і підвищення соціальної напруги в суспільстві. Зрештою питання слід вирішувати так, щоб кожний із наявних в Україні 29,6 тис. сільських населених пунктів мав змогу насамперед за рахунок землі, на якій він розташований, забезпечити його жителям абсолютно переважну більшість доходів для гідного життя та праці [285, с. 5]. Отже, основним шляхом розв’язання зазначених проблем є розширене відтворення аграрного сектора економіки як об’єктивна необхідність для України.

1.2. Економічний механізм і його вплив на відтворювальний процес в аграрному секторі

Глибокі соціально-економічні перетворення в агропромисловому виробництві України, його перехід до ринкової економіки набули незворотного характеру. Разом з тим кризова ситуація, яка уразила всі галузі аграрної сфери, призвела до руйнації матеріально-ресурсного потенціалу сільського господарства, істотного спаду виробництва сільськогосподарської продукції, погіршення фінансового стану господарств-товаровиробників, зниження платоспроможності населення та посилення

соціальної напруги в суспільстві. Як зазначив академік О.М.Шпичак, „однією з головних причин кризової ситуації є відсутність елементарного економічного механізму, в якому могла б функціонувати виробнича структура будь якої форми господарювання, немає значення, чи це КСП, чи це фермер, чи щось інше. На мій погляд, не заперечуючи форм власності та форм господарювання, ми, дійсно, ними надто захопилися. Почали, не вирішуючи питання економічного механізму, не вирішуючи питання диспаритету, почали, вірніше, думаємо вирішити його шляхом зміни форм власності. Потрібне економічне середовище, в якому може існувати і колективний господар і власник, залежно від своїх потенцій, якщо економічне середовище буде нормальним, він зможе проявити себе [317, с. 132].

У зв'язку з цим на Четвертих річних зборах Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників прийнято рішення внести пропозиції Міністерству аграрної політики України та Українській академії аграрних наук про розробку Національної програми поетапного розвитку агропромислового комплексу України на 2005-2010 рр., спрямованої на забезпечення продовольчої безпеки країни. У програмі має бути розроблений економічний механізм функціонування аграрного виробництва в ринкових умовах [279, с. 719].

Розробка високоефективного економічного механізму функціонування аграрного виробництва в ринкових умовах вимагає чіткого з'ясування його економічної сутності, структури, взаємозв'язку з іншими економічними категоріями. На жаль, у спеціальній економічній літературі немає однозначного тлумачення сутності економічного механізму. Досить часто дослідники використовують це поняття, не розкриваючи його сутності та взаємозв'язку з іншими економічними категоріями. Поряд з терміном „економічний механізм” у літературі використовуються такі поняття, як „господарський механізм”, „система господарювання”, „організаційний механізм”, „фінансово-кредитний механізм”, „ринковий механізм” та ін. Вивчення літературних джерел, присвячених дослідженню господарського й економічного механізмів будь-якої сфери економіки, свідчить про те, що

ключовими поняттями в них є „система”, „механізм”, „господарство” або „господарська діяльність”.

Поняття „система” є одним із найважливіших в усіх науках і в усіх видах практичної діяльності. Воно вказує на взаємопов’язаність, взаємодію всіх явищ і процесів. Система – це сукупність елементів, що знаходяться між собою у певних відносинах та зв’язках і створюють певну цілісність. До найважливіших ознак системи належить, по-перше, те, що вона складається з множини елементів; по-друге, те, що вони певним чином впорядковані, взаємопов’язані та взаємодіють між собою, по-третє, те, що її елементи складають цілісність, єдність [347, с. 30].

Поняття „механізм” в економічній літературі досить часто ототожнюється з поняттям „система”. Наприклад, Ю.Н.Воробйов, характеризуючи механізм відтворення фінансового капіталу в аграрному секторі економіки, визначає його як *систему* (виділено нами – О.О.) базових елементів, які забезпечують розробку, прийняття та реалізацію управлінських рішень [74, с. 18].

Розбіжності в розумінні механізмів управління та господарювання обумовлені специфікою ринкових взаємовідносин. Управління – це перш за все цілеспрямований пошук взаємодії між суб’єктом та об’єктом. Механізм являє собою систему, яка визначає порядок певних дій [124, с. 5].

Стосовно з’ясування сутності поняття „господарство” можна виділити два методологічних підходи. Перший виходить з кінцевих цілей господарської діяльності, яка в свою чергу виводиться з потреб, задоволенню яких вона служить. Відповідно до цього господарська діяльність розглядається як така, що спрямована на задоволення матеріальних потреб [324, с.474]. Згідно з іншим підходом, господарською є будь-яка діяльність, яка відповідає бажанню досягти найбільшого корисного ефекту з найменшими витратами [127, с. 42].

Історичний підхід до з’ясування сутності категорій „економічний механізм” та „господарський механізм”, а також до еволюції форм їх вияву показав, що в економічній літературі з 70-х років ХХ ст. широко застосовуються терміни „господарський механізм”, „система господарювання”, „господарська система”, а

пізніше для позначення окремих елементів господарського механізму як цілого стали використовуватися поняття „економічний механізм”, „організаційний механізм”, „фінансовий механізм” [378, с. 52]. Підкреслимо, що при такому підході поняття „економічний механізм” використовується для характеристики певної частини „господарського механізму”. Подібної точки зору дотримуються й деякі інші дослідники. Наприклад, автори колективної монографії „Совершенствование экономического механизма агропромышленного комплекса” зазначають, що економічний механізм несе в собі спільні риси, властиві господарському механізму в цілому. Вони співвідносяться як частина і ціле [307, с. 31]. Розгляд категорій „господарський механізм” та „економічний механізм” розпочнемо зі з’ясування сутності більш широкої за змістом категорії „господарський механізм”.

Провідні вчені Інституту аграрної економіки П.Т.Саблук, М.Й.Малік, В.А.Валентинов визначають механізм господарювання: а) як систему, що приводить у рух економіку; б) як інтегровану систему економічних, організаційних, правових форм і методів управління народним господарством [290].

Більш розгорнуте визначення господарського механізму наводить В.О.Паламарчук: „господарський механізм є комплексом організації народногосподарської системи відтворювальної діяльності, що ґрунтується на пізнанні дії та взаємодії економічних законів, спосіб ведення господарства у загально суспільному масштабі з притаманними техніко-економічними й організаційно-економічними відносинами й ринковими формами і методами функціонування суспільної економіки” [260, с. 53].

Досить узагальнене визначення господарського механізму з прагненням найбільш повно відобразити сукупність відносин економіки перехідного періоду наводить С.В.Мочерний: „Господарський механізм – це система основних форм, методів та інструментів використання економічних законів, розв’язання протиріч суспільного способу виробництва, реалізації власності, а також всебічного розвитку людини, формування її потреб, створення системи стимулів та узгодження економічних інтересів основних класів, соціальних груп” [199, с. 229].

На думку академіка Л.І.Абалкіна, господарський механізм – це складне і багатопланове поняття, яке відображає як внутрішні процеси функціонування економіки, так і її взаємодію з продуктивними силами та надбудовою суспільства. Через нього взаємодіють продуктивні сили та виробничі відносини, а удосконалення господарського механізму забезпечує відповідність конкретних форм виробничих відносин постійно зростаючому рівню продуктивних сил [27, с. 6]. При такому визначенні господарський механізм пов'язується як з економічним базисом суспільства, оскільки включає в себе певні прошарки виробничих відносин, так і з надбудовою, оскільки в нього входять певні управлінські структури. Подібної відправної методологічної точки у визначенні сутності господарського механізму дотримуються й інші дослідники [46, с. 4; 307, с. 29; 359, с. 34].

Передумовою розгляду господарського механізму як економічної категорії є виділення в системі виробничих відносин двох підсистем: соціально-економічних та організаційно-економічних відносин. Перша підсистему складають відносини власності (привласнення). Організаційно-економічні відносини виникають і розвиваються в процесі суспільного поділу праці, в їх складі виділяють такі групи: конкретні форми організації виробництва, господарські зв'язки між окремими ланками суспільного поділу праці та відносини управління ними [341, с. 15]. Слід мати на увазі, що організаційно-економічні відносини, з одного боку, породжені розвитком продуктивних сил, з іншого – являють собою форму прояву та реалізації відносин власності. Вони зв'язують продуктивні сили та відносини власності і через організаційно-економічні відносини продуктивні сили впливають на виробничі відносини [341, с. 17]. У зв'язку з цим господарський механізм іноді визначають як систему взаємопов'язаних економічних, організаційних і правових відносин, завдяки яким економічний інтерес трансформується в господарську діяльність, яка забезпечує кінцевий результат (мету господарювання) [331, с. 23]. Дія господарського механізму поширюється при користуванні власністю на всі ланки економіч-

ної структури (використання, розпорядження, володіння). Кожна з цих ланок має зворотний вплив на стан і специфіку господарського механізму. Наприклад, використання землі на основі індивідуальної відокремленої праці передбачає принципово інший господарський механізм у порівнянні з механізмом, заснованим на використанні землі в умовах розвинутого поділу праці [182, с.47].

Господарський механізм, як і виробничі відносини, виявляється через діяльність суб'єктів господарювання, спрямовану на свідоме використання економічних законів [206, с. 8]. У зв'язку з цим важливе значення має з'ясування співвідношення понять господарського механізму та механізму використання економічних законів. Хоч вони тісно пов'язані між собою, між ними існують суттєві розбіжності. По-перше, механізм використання економічних законів є більш загальним поняттям у порівнянні з господарським механізмом. Він практично є єдиним для різних країн та окремих етапів розвитку суспільства. Господарський механізм відображає більш конкретне коло процесів та явищ, характерних для тієї чи іншої країни на певному етапі її розвитку. По-друге, механізм використання економічних законів включає в себе, зокрема, їх пізнання, постановку цілей розвитку народного господарства, розробку економічної політики. Ці елементи механізму використання економічних законів передують практичній діяльності з їх використання і не входять в поняття господарського механізму. Господарський механізм спирається на вже пізнані закони, на вироблену економічну політику і безпосередньо змикається з діяльністю з практичного використання економічних законів. Отже, категорія „господарський механізм” відображає більш вузьке коло відносин і процесів у порівнянні з механізмом використання економічних законів і характеризує їх в більш конкретному плані [27, с. 9].

Формування та безпосереднє функціонування господарського механізму відбувається на такому рівні виробничих відносин, коли сутність перетворюється в явище, коли економічні закони використовуються людьми. Може скластися враження, що оскільки суб'єкти господарювання – люди – створюють та

удосконалюють господарський механізм, то він є не об'єктивним, а суб'єктивним явищем. Історія розвитку суспільства свідчить, що дії людей носять не хаотичний характер, а завжди підпорядковані об'єктивно діючим закономірностям [268, с. 32]. У зв'язку з цим Ф.Енгельс підкреслював, що в історії суспільства діють люди, наділені свідомістю, які поводяться свідомо або під впливом пристрасті і прагнуть до певних цілей. Але якою б важливою не була ця розбіжність з точки зору історичного дослідження, вона ніскільки не змінює того факту, що хід історії підпорядковується внутрішнім загальним законам. Вся справа полягає в тому, щоб відкрити ці закони [176, с. 306].

Господарський механізм, його функціонування саме націлені на свідоме пізнання й ефективне використання економічних законів. При цьому варто мати на увазі, що дія системи економічних законів є первинним, наукове пізнання цього процесу – вторинне, а механізм їхнього використання – третинний етап у народногосподарській відтворювальній діяльності. Звичайно, дія економічних законів – це явище об'єктивне, а механізм їх використання – поєднання об'єктивного та суб'єктивного в діяльності людей [341, с.17].

Господарський механізм має такі риси:

- ◆ націленість на оптимальне задоволення потреб суспільства;
- ◆ забезпечення високого рівня народногосподарського та внутрішньо-фірмового стратегічного і поточного управління (мікрорівень);
- ◆ оптимальне поєднання державного регулювання економіки з комерційною діяльністю окремих підприємств різних форм власності;
- ◆ науково обґрунтоване економічне стимулювання працівників усіх сфер і галузей суспільства;
- ◆ найраціональніше поєднання особистих і колективних інтересів з інтересами держави, суспільства в цілому;
- ◆ забезпечення єдності матеріальних і морально-психологічних стимулів трудової діяльності на всіх напрямках господарювання;

- ◆ забезпечення високоефективного розвитку всіх галузей і сфер суспільного матеріального виробництва та соціальної сфери [260, с. 53].

Глибоке пізнання сутності господарського механізму й ефективна його розбудова не можливі без з'ясування його структури та складу його елементів. Досліджуючи господарський механізм соціалістичного суспільства, В.Белянов виділяв чотири основні його частини: 1) планування як центральна, провідна ланка в системі управління економічним і соціальним розвитком країни; 2) організаційна структура управління як система побудови органів управління; 3) методи господарювання й економічного стимулювання як система, яка забезпечує поєднання суспільних, колективних та особистих інтересів; 4) участь працівників, трудових колективів в управлінні господарством [51, с.87]. Структура господарського механізму соціалістичного суспільства цікава тим, що розбудова й удосконалення сучасного механізму господарювання в Україні здійснюються саме шляхом трансформації зазначеного механізму.

З точки зору академіка Л.І.Абалкіна основними елементами господарського механізму є такі [341]:

1) форми організації (об'єднання) продуктивних сил (виробництва). У різних суспільно-економічних формаціях вони різні і визначаються розвитком продуктивних сил: община; рабовласницьке господарство; феодальне господарство; цех, мануфактура, фабрика, трест, концерн, фінансово-монополістична група, транснаціональна корпорація; підприємство (виробниче об'єднання), галузь, територіально-виробничий комплекс, єдиний народногосподарський комплекс;

2) економічні або господарські зв'язки. Вони існують як в межах форми організації продуктивних сил, так і поза її межами, тобто між господарськими суб'єктами. У межах форми організації виробництва зв'язки між його учасниками реалізуються як обмін діяльністю, а між господарськими суб'єктами – переважно як обмін товарами;

3) економічні інтереси, формою вияву яких за всіх способів виробництва є стимули. Система стимулів, яка впливає на без-

посередніх учасників виробничого процесу, залежить від типу господарського механізму;

4) будь-яка спільна праця потребує управління. У різних суспільно-економічних формаціях і на різних рівнях воно має відмінності. Однак будь-якому типу господарського механізму властиве управління як функція окремих осіб, які виділилися для регулювання та підтримки пропорцій між різними видами діяльності.

Досліджуючи роль і місце господарського механізму в системі державного регулювання суспільного виробництва, В.О.Паламарчук дійшов висновку, що він складається з таких елементів:

- ◆ державне стратегічне управління (стратегічне планування та прогнозування) як серцевина, стрижень механізму господарювання, поточне (індикативне) планування на-родногосподарської діяльності;
- ◆ економічне стимулювання, яке відображається в системі економічних важелів і стимулів, спрямованих на працівників суспільного виробництва;
- ◆ менеджмент підприємств. Тут можна виділити такі суто виробничі форми керування діяльністю підприємств, як кооперування, спеціалізація, комбінування суб'єктів господарювання, ланок і підрозділів економічної діяльності на мікрорівні;
- ◆ політико-правове регулювання суспільно-господарської (відтворювальної) діяльності на різних ієрархічних рівнях (загальнонародний, регіональний, територіально-виробничий, мікроекономічний) [260, с. 53].

Слід визнати, що пропозиції різних дослідників стосовно структури механізму господарювання є досить близькими. Наприклад, централізоване загальнодержавне планування за радянських часів як головний елемент механізму господарювання трансформувалося в стратегічне прогнозування та індикативне планування в сучасних умовах.

Усі розглянуті типи структур господарського механізму містять як окремий елемент структуру управління народним

господарством та окремими його ланками. Управління, здавалося б, має вторинний характер, оскільки залежить від форм організації виробництва. Разом з тим зміна форм управління впливає на інші елементи господарського механізму, включаючи і форми організації, зв'язки та стимули. У зв'язку з цим важливе значення має з'ясування співвідношення понять „управління” та „господарський механізм”. На перший погляд, поняття „управління” є більш широким за своїм змістом у порівнянні з поняттям „господарський механізм”. Але подібний підхід створює ілюзію, що достатньо покращити структуру управління народним господарством, його форми та методи – і ефективність функціонування суспільного виробництва відразу зросте. Однак без комплексного підходу, при якому поряд з удосконаленням управління народним господарством мають удосконалюватися і структурні елементи господарського механізму (форми організації виробництва, економічні зв'язки, система економічних стимулів і важелів), це не дасть очікуваних результатів. Отже управління є структурним елементом господарського механізму [341, с. 83].

Усі наведені структурні побудови господарського механізму містять як самостійний елемент економічні інтереси та економічне стимулювання за допомогою системи спеціальних важелів і стимулів. За своїм характером економічні інтереси являють собою відносини щодо задоволення економічних потреб. З цієї точки зору інтереси входять органічним елементом у систему організаційно-економічних відносин і являють собою ті спонукальні сили, які їх обумовлюють. Разом з цим економічні інтереси є елементом такого зрізу виробничих відносин, де відбувається взаємодія об'єктивного та суб'єктивного [50, с. 55].

Важливою сходинкою у пізнанні закономірностей функціонування господарського механізму є розкриття сутності основних його функцій. На думку Ю.П.Ященка, основна функція господарського механізму полягає в регулюванні пропорцій суспільного відтворення. Ця функція здійснюється історично визначеними способами. Якщо, наприклад, на етапі вільної кон-

куренції ринковий механізм є єдиним способом регулювання пропорцій відтворення, то в сучасній змішаній економіці методи регулювання більш різноманітні [380, с. 19].

Не менш важливою функцією господарського механізму є економічна реалізація права власності на засоби виробництва. Більш досконалий господарський механізм створює кращі можливості для розкриття переваг кожної форми власності, а соціальне утвердження інституту рівноправного функціонування усіх форм власності сприяє подоланню соціальних бар'єрів, які гальмують зростання виробництва, розвиток здорових ринкових відносин [260, с. 54].

Функцією господарського механізму є розв'язання суперечностей між рівнем розвитку продуктивних сил і конкретними формами виробничих відносин [111, с. 7]. Такі суперечності мають усі елементи господарського механізму. Основна суперечність у формах організації продуктивних сил полягає у випереджаючому прогресі факторів виробництва в порівнянні з формами їх поєднання. В економічних зв'язках господарюючих суб'єктів, які створюються для обміну діяльністю, суперечність полягає в нерівнозначності зиску від здійснення угод між діловими партнерами. У системі трудової мотивації існують суперечності між дійсними мотивами працівників і стимулами, які застосовують менеджери, а також суперечності між потребами та цілями робітників і потребами та цілями організацій. Суперечності у сфері управління виникають як усередині самого управління, так і між управлінням та об'єктом, на який воно спрямоване. Суперечність усередині управління обумовлена неоптимальним поєднанням прийомів та елементів адміністративних, економічних і соціально-психологічних методів управління. Суперечності невідповідності форм управління та форм організації виробництва пов'язані зі змінами зовнішнього економічного середовища.

До функцій господарського механізму, з точки зору В.О.Паламарчука, слід віднести свідоме використання вимог і діяння об'єктивних економічних законів. У межах механізму господарювання має досягатися узгодженість економічних інтересів, єдність дій і взаємодія, підпорядкування розвитку продуктив-

них сил координації та контролю з боку суспільства. Без цих регуляторних дій реальне використання економічних законів у практиці господарювання є облудною утопією, чеканням біблійного Месії [260, с. 55].

У зв'язку з останньою з названих функцій механізму господарювання виникає питання про співвідношення понять „ринковий механізм” і „механізм господарювання”. Під ринковим механізмом або ринковою економікою найчастіше розуміють механізм взаємозв'язку та взаємодії трьох основних елементів ринку: пропозиції, попиту, ціни. Через ринковий механізм виявляють свою дію закон попиту та пропозиції та закон вартості [123, с. 30]. Ринок, безумовно, є могутнім засобом стимулювання розвитку товаровиробництва, науково-технічного й економічного прогресу. Він являє собою початкову та заключну фази відтворювального циклу, а також забезпечує загальний товарно-грошовий кругообіг. Без купівлі необхідних ресурсів для виробництва товарів або послуг жодний виробничий процес не розпочнеться, як і без своєчасного продажу готової продукції з відновленням її вартості в грошовому виразі для купівлі нової порції ресурсів у черговий виробничий оборот або для переходу в інші форми капіталотворення. Без ринкової стадії взагалі не можливі відтворювальні процеси [166, с. 154]. Разом з цим сучасна ринкова економіка не має нічого спільного з поширеними поверховими поглядами на її модель як на виключно „саморегулюючу” систему „вільного” ринку. Такі погляди відображають дійсну модель зародження та розвитку ринкової економіки епохи більш як двохсотрічної давнини, яку свого часу фундаментально досліджували Адам Сміт, а майже на сто років пізніше – К.Маркс.

Некерована стихія ринку завжди була небезпечним фактором, який призводив до великих соціальних і політичних потрясінь [287, с. 12]. Новітні ринкові моделі гармонійно функціонують не тільки і не стільки завдяки вільній ринковій кон'юктурі, тобто механізму мінливих співвідношень попиту та пропозиції, скільки завдяки науково обґрунтованій системі раціонального управління, регулювання складних і суперечливих процесів в економіці на макро- і мікрорівнях.

У розвинутих ринкових країнах надійно регулюються та контролюються процеси грошового обігу, конвертабельності та підтримки валютного курсу, створення резервних фондів, емісії грошей і цінних паперів, формування співвідношень безготівкового та готівкового грошового обігу, його структурних змін тощо. Держава чітко, на законодавчій основі контролює окремі види діяльності – банківсько-кредитної, фінансової, податкової систем. Ніякого ринкового хаосу тут не допускається [166, с. 133].

До речі, кожна економічно розвинута країна має власну модель ринкової економіки, сформовану під впливом історичних традицій, конкретних умов функціонування та розвитку. Модель економіки США суттєво відрізняється від моделі економіки Японії, як і економічна модель Франції – від моделей Німеччини або Швеції. Отже, можна стверджувати, що кожна розвинена країна, базуючись на засадах ринкової економіки, будує власний господарський механізм.

Розробка стратегії розвитку агропромислового комплексу України, на думку академіка П.Т.Саблука, повинна базуватися на визнанні того, що основою економіки та головною рушійною силою руху вперед як держави, так і всіх існуючих в ній інституцій – окремого працівника, підприємства, галузі є економічний інтерес [285, с. 4]. Але ж економічні інтереси, формою вияву яких, за визначенням академіка Л.І.Абалкіна, є стимули [341, с.26], являють собою один з головних елементів господарського механізму. У зв'язку з цим Ф.В. Зінов'єв вважає, що основу господарського механізму в умовах приватної власності складає фінансово-економічний механізм із системою стимулів, які спираються на спонукальні мотиви до підвищення ефективності виробництва. Іншими словами, це система формування цілей, стимулів, перетворюючих матеріальні та духовні потреби людей на кінцеві результати виробництва, які максимально задовольняють платоспроможний попит споживачів. Ефективність економічного механізму визначається оптимальним сполученням інтересів різних ланок виробництва, груп та окремих працівників [124, с.7]. Слід звернути увагу на те, що Ф.В.Зінов'єв спочатку використовує поняття „фінансо-

во-економічний”, а потім „економічний механізм”, яке є більш поширеним в економічній літературі.

За визначенням академіка І.І.Лукинова, економічний механізм є зараз досить складною сукупністю регуляторів, за допомогою яких реалізуються складові загальнодержавної та ринкової політики – монетарної, валютної, цінової, фінансової, банківсько-кредитної, платіжної, податкової, митної, страхової тощо [166, с. 178].

Поняття „економічний механізм” широко використовується і багатьма іншими дослідниками, які вивчають проблеми, пов’язані з відтворенням і розвитком суспільного виробництва [65, 68, 85, 284]. Але поки що не існує загальноновизнаного чіткого розмежування змісту категорій „господарський механізм” та „економічний механізм”. Наприклад, у підручнику „Економіка сільського господарства” [263, с. 333] економічний механізм господарювання визначається як сукупність взаємопов’язаних методів і важелів впливу на виробництво, розподіл, обмін і споживання продуктів; як система організаційно-економічних відносин і господарських зв’язків у народному господарстві. До основних елементів економічного механізму господарювання віднесено такі: форми організації суспільного виробництва (розподіл праці, розміщення, спеціалізація та ін.), за допомогою яких суспільство впливає на використання виробничих ресурсів та забезпечує підвищення його ефективності; форми та методи планування та господарського керівництва; форми господарських зв’язків, які забезпечують виробничі відносини між сферами виробництва та підприємствами; сукупність економічних важелів і стимулів впливу на виробництво. Але ж як було показано вище, саме ці елементи складають основу господарського механізму.

Академік П.Т.Саблук виділяє такі основні елементи економічного механізму: цінова політика, фінансово-кредитна політика, податкова політика, удосконалення управління та мотивації праці [284]. Подібної точки зору дотримуються й інші дослідники [154, 295].

Ціновий механізм відіграє одну з вирішальних функцій у відтворювальних процесах макро- та мікроекономічного рівнів, у досягненні ефективної структурної рівноваги та збалансованості споживчого ринку [166, с. 159].

Ще за радянських часів у системі економічного управління агропромисловим комплексом існувала проблема забезпечення еквівалентності міжгалузевого обміну [340, с. 71]. Проблема нееквівалентності обміну особливо загострилася в перші роки незалежності України, що пов'язане з недосконалістю цінової політики держави. Нові принципи цінової політики були започатковані у грудні 1990 р. Законом України „Про ціни і ціноутворення” з наступними змінами та доповненнями [19]. Згідно з цим законом, у товарно-грошових відносинах між сільським господарством і суміжними галузями мають переважати вільні ціни, які формуються під впливом попиту та пропозиції. Це цілком відповідає економічним правилам функціонування ринкової економіки. Однак, як показало життя, для економіки України на перехідному до ринку етапі це положення виявилось неприйнятним через низький рівень платоспроможності переважної більшості населення. Вільні ціни завдали величезних втрат сільському господарству, що призвело до нееквівалентності товарообміну між містом і селом. Цінова політика в аграрному секторі повинна здійснюватися на основі вільного ціноутворення з державним регулюванням і посиленням антимонопольного контролю за цінами на матеріально-технічні ресурси, енергоносії та послуги, які надаються товаровиробникам, та за умови запровадження в країні єдиної методології ціноутворення на основі концепції ціни виробництва [284, с.361].

Запровадження системи підтримки цін і доходів вирішить тільки частину проблем фінансової стабілізації сільського господарства, пов'язаних з відтворенням використаних власних ресурсів. Для повного фінансового забезпечення процесу виробництва необхідно додатково залучати фінансові ресурси на кредитній основі. Але значною перешкодою на шляху повного задоволення аграрного сектора в кредитних ресурсах є висока

процентна ставка, яка значно перевищує середню норму прибутку по народному господарству.

Не менш важливим елементом економічного механізму функціонування АПК є податкова політика. На жаль, при формуванні податкової політики щодо аграрного сектора в перші роки незалежності України були допущені значні прорахунки, які полягали передусім в ігноруванні специфіки сільськогосподарського виробництва. Податкова політика та податкова система повинні забезпечувати стимулюючу функцію податків і зборів у розвитку сільськогосподарського виробництва; мати оптимальний склад кількісних та якісних показників об'єктів оподаткування, оптимальні нормативи податків, які б забезпечували, з одного боку, необхідні надходження коштів до бюджетів, з іншого – створювали зацікавленість підприємств у розвитку й оновленні товаровиробництва та задоволенні ринкових потреб; захищати вітчизняних товаровиробників сільськогосподарської продукції від непередбачуваної конкуренції з боку іноземних конкурентів.

До елементів економічного механізму слід віднести і страхування. В умовах підвищеного ризику та невизначеності в сільськогосподарському виробництві і ринковому обігу страхування має особливо важливе соціально-економічне значення [166, с.283]. Ризик і невизначеність, характерні для аграрного бізнесу, мають розглядатися як важлива складова удосконалення діяльності аграрних підприємств в умовах нестабільного економічного середовища. Для країн з перехідною ринковою економікою, до яких належить і Україна, проблема врахування ризику в діяльності аграрних підприємств є більш актуальною, ніж для країн з розвинутою ринковою економікою. Адже поряд з іншими „класичними” видами ризику, властивими для аграрних підприємств будь-якої країни, для аграрних підприємств країн з перехідною економікою важливе значення має фінансовий ризик. Одним з основних засобів мінімізації виробничого та фінансового ризику є страхування [102, с. 13].

На думку Ю.Курбатова, як інструмент економічного механізму у перехідний період доцільно використовувати лізинг

[154, с.34]. Лізинг має двоїтий характер, який виявляється у вкладенні коштів в основний капітал на зворотній основі. З одного боку, механізм лізингу базується на принципах кредитних відносин, зберігає сутність кредитної операції, тобто його можна класифікувати як товарний кредит в основні фонди. З іншого боку, за формою лізинг подібний до інвестицій капіталу, оскільки позиковець і позичальник оперують з капіталом не в грошовій формі, а в натуральній [335, с. 282].

В економічній науці та практиці загальноновизнаним є той факт, що амортизаційна політика держави поряд з такими економічними важелями управління, як цінова, податкова, кредитна політика, фінансова підтримка виробників, має велике значення для напрямів і темпів відтворення по окремих підприємствах, галузях та економіці в цілому [238, с. 491]. Незважаючи на те, що амортизаційна політика в Україні визначається податковим законодавством з огляду на її важливе значення для забезпечення відтворювального процесу, вона може розглядатись як самостійний елемент економічного механізму функціонування АПК.

Аналіз літературних джерел, присвячених дослідженню сутності, структури, функцій господарського й економічного механізмів, дозволяє узагальнити такі їх визначення. Під господарським механізмом пропонується розуміти складну, багаторівневу систему ведення господарства, яка ґрунтується на використанні економічних законів і через яку відбуваються взаємодія та розв'язання суперечностей між рівнем розвитку продуктивних сил і конкретними формами виробничих відносин. Системоутворюючими елементами господарського механізму є форми організації виробництва, економічні зв'язки, економічні інтереси з системою мотивації та стимулювання, форми та методи управління. Структуру господарського механізму зображено на рис. 1.4.

Стрижнем господарського механізму є економічний механізм як система економічних регуляторів, які за певних умов можуть коригувати дію ринкових регуляторів. Вони в переважній більшості впливають на сферу обміну та розподілу, а

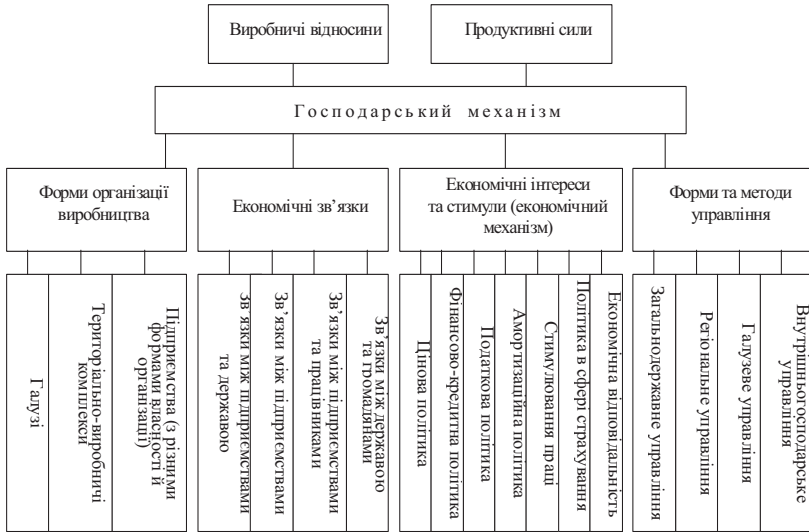

Рис. 1.4. Структура механізму господарювання

через них на темпи та пропорції відтворювального процесу в суспільному виробництві й окремих його ланках. Основними елементами економічного механізму функціонування АПК є цінова, фінансово-кредитна, податкова, амортизаційна політика, політика в у сфері стимулювання праці.

Господарський механізм разом з усіма своїми елементами потребує постійного удосконалення, що зумовлено об'єктивними зрушеннями в економіці, істотним впливом численних мінливих факторів на складові елементи. До факторів, які обумовлюють необхідність удосконалення господарського й економічного механізмів, можна віднести: науково-технічний і технологічний прогрес та його вплив на суб'єктів господарювання, на виробничу діяльність підприємств і галузей, на суспільне виробництво в цілому; різноманітність форм господарювання за сучасних цивілізованих ринкових умов, які формуються в багатьох постсоціалістичних країнах, у тому числі в Україні; зміни у надбудові в недалекому минулому соціалістичних держав,

отже виникнення нових і специфічних завдань, вирішуваних у макро- і мікроекономічному просторі; зовнішньоекономічні та зовнішньополітичні умови (міжнародний поділ праці, інтеграційні процеси, міжнародне геополітичне становище). Істотно можуть впливати і навіть призводити до модифікації господарського механізму і такі негативні явища та процеси, як іноземна (і навіть міжнародна) інтервенція, громадянська війна, воєнно-промисловий комплекс, кризові синдроми [378, с. 55].

Удосконалення господарського й економічного механізмів вимагає урахування їх ієрархічності (багаторівневості). Як зазначає Т.В.Пряхіна, в літературі найбільш поширеним є аналіз двох рівнів господарювання: народногосподарського та госпрозрахункового. Але виділення в системі суспільного поділу праці загального, часткового, одиничного та територіального обумовлює необхідність аналізу сукупності чотирьох рівнів господарювання: народного господарства, економіки регіону, галузі, підприємства [275, с. 19].

Таким чином, лише постійне удосконалення економічного та господарського механізмів на всіх рівнях господарювання сприятиме найбільш повній відповідності виробничих відносин рівню розвитку продуктивних сил і на цих засадах прискоренню темпів економічного зростання в нашій державі.

1.3. Об'єктивна необхідність державного регулювання відтворювального процесу в сільському господарстві в ринкових умовах

В економічній літературі тривалий час точаться жваві дискусії про роль і місце держави в регулюванні соціально-економічного розвитку країни в ринкових умовах. Фундатори класичної політичної економії В.Петті, А.Сміт, Ж.-Б.Сей, Д.Рікардо проголошували принцип ринкової рівноваги та заперечували втручання держави в регулювання економічних відносин. Подібної точки зору дотримувалися теоретики маржиналізму та засновники неокласичної теорії Л.Вальрас, А.Маршал, В.Джевонс,

Дж.Б.Кларк та ін. Але світова практика та тенденції економічного розвитку свідчать про серйозні недоліки такого підходу. З 1825 р. капіталістична система з певною періодичністю переживає кризи, які виявляються у перевиробництві товарів, неможливості їх реалізації. Це призводить до спаду виробництва, зростання армії безробітних, зниження рівня життя населення і т.ін. Найглибша криза охопила капіталістичне господарство у 1929-1933 рр. Саме тоді стало абсолютно зрозуміло, що ринкова економіка не здатна ні подолати, ні зменшити глибину економічних криз [256, с.388-391]. У той час Дж.М.Кейнсом була запропонована теорія **антициклічного державного регулювання** (виділено нами – О.О.), яка сприяє розширенню сукупного попиту в період спаду виробництва та його обмеженню у фазі піднесення [135].

Сучасна аграрна політика розвинутих держав з ринковою економікою також певною мірою має антициклічну спрямованість. Наприклад, у США у прийнятому Конгресом 13 травня 2002 р. новому сільськогосподарському Законі (2002 Farm Security and Rural Investment Act), дія якого передбачається на п'ять років, передбачено антициклічні платежі [113, с. 122].

Як альтернатива кейнсіанству виник монетаризм – теорія мікрорегулювання економіки. Згідно з цією теорією, державне регулювання має обмежуватися контролем над грошовою масою. Монетаризм заперечує необхідність регулювання цін на сільськогосподарську продукцію.

Державне регулювання економіки та ринковий механізм не повинні протиставлятися одне одному. Державу та ринок поєднує те, що вони є регуляторами економіки. У них одна мета – досягнення збалансованості, рівноваги у співвідношенні попиту та пропозиції товарів за обсягом, структурою, якістю. Саме це обумовило не лише одночасне співіснування державного та ринкового регулювання, а й доповнення, взаємодію та взаємозаміну одне одного, створення двомеханізмової моделі регулювання економіки [170, с. 69].

У доповіді Світового банку виділяється п'ять основних завдань держави, без яких не можливий сталий економічний

розвиток: утвердження основ законності; підтримка збалансованості політичної обстановки, яка б не підлягала спотворенням, включаючи забезпечення макроекономічної стабільності; фінансування базових соціальних послуг та інфраструктури; підтримка незахищених верств населення; охорона навколишнього середовища [26, с.3.]. Усі ці завдання є надзвичайно актуальними для економіки України в цілому й її аграрного сектора зокрема.

Як відомо, у сучасному світі домінують дві узагальнені моделі регулювання ринку – західна (американська) та японська. Перша ґрунтується на необхідності залучення держави тоді, коли виявляються невдачі ринкового механізму, тому ця модель і називається реактивною. Друга, навпаки, спираючись на історичну традицію, орієнтована на превентивні дії, які компенсують певні недосконалості ринку навіть у разі нормального функціонування ринкового механізму, і закріплює за державою в особі уряду легітимну роль у розробці та реалізації промислової політики, при цьому бізнес і держава несуть однакову відповідальність за результати національного економічного розвитку [170, с. 69]. Й.Завадський та В.Попова, досліджуючи циклічність у розвитку української економіки, дійшли висновку, що в сучасних умовах одним із найбільш актуальних завдань є перехід від реактивного регулюючого механізму державного управління до стратегічної спрямованості державного регулювання [120, с. 22]. Подібної точки зору стосовно регулювання аграрного сектора економіки дотримується В.І.Бойко. На його думку в сучасних умовах посилення ролі держави є об'єктивною необхідністю. Але поряд із розв'язанням поточних проблем села на часі є визначення стратегії його розвитку [59, с.23].

Масштабність державного регулювання економіки не є стабільною. На ранніх етапах розвитку товарного виробництва державне втручання в економіку було мінімальним. Державне регулювання соціально-економічних процесів у країнах з ринковою економікою помітно посилилося у період з 30-х по 70-ті роки включно. Держава уже систематично регулювала розвиток національних економік, поширювався її вплив на розвиток макроекономічних процесів. Поєднання в товарному госпо-

дарстві ринкових і державних форм регулювання, свідоме та планомірне коригування ринкового механізму дали значні результати. Показники економічного зростання розвинутих країн протягом майже трьох післявоєнних десятиліть були вищими, ніж у першій половині ХХ ст., було здійснено перехід від екстенсивного до інтенсивного типу економічного розвитку. Зросла продуктивність праці, збільшилася ефективність використання досягнень НТП, відбулася структурна перебудова господарства. Однак на кінець 70-х років у більшості розвинутих країн економічна стабільність порушилася. Поглибилися економічні спади, прискорилися процеси інфляції, зросло безробіття, знизилися темпи оновлення виробництва. Тому невідповідно у 80-ті роки ХХ ст. у більшості розвинутих країн набрало сили так зване дерегулювання економіки. Держава відмовилася від регулювання ряду економічних процесів, залишаючи його на розсуд корпорацій і фірм. Посилилися регулюючі тенденції ринку. Однак у 90-ті роки ХХ ст. неоконсервативна хвиля з її „рейганомією” та „тетчеризмом” стихає. Тобто у ряді країн позиції щодо державного втручання в економічні процеси змінюються з правоконсервативної на більш помірну. Змінюються пріоритети централізованого регулювання [170, с. 64].

Такі закономірності зміни інтенсивності державного регулювання економіки спонукають до висновку, що не тільки державне регулювання впливає на економічний розвиток, а й тенденції розвитку економіки визначають ступінь державного регулювання, який залежить від фази циклу розвитку [54, с.9]. Як доводять у своїх дослідженнях С.М.Меньшиков та Л.А.Клименко, на період 1938-1974 рр. у більшості країн з розвинутою ринковою економікою припадають відновлення та тривале піднесення, або, іншими словами, підвищувальна хвиля довгого циклу Кондратьєва. А з 1974 р., на їх думку, розпочалася тривала криза, або понижувальна хвиля довгого циклу [188, с.235]. До подібного встановлення фаз довгих циклів Кондратьєва спонукають і дослідження В.Г.Клінова, який обчислив середньорічні темпи приросту ВВП у чотирьох найбільш розвинутих країнах світу – США, Великобританії, Франції, Німеччині за останні півтора

століття: в середньому за 1851-1875 рр. вони склали 1,5 %; 1876-1895 – 1,2; 1896-1929 – 1,5; 1930-1950 – 0,9; 1951-1973 – 3,5; за 1974-1997 рр. – 1,7 % [144, с. 36]. Отже, приблизно 30 післявоєнних років припали на підвищувальну хвилю довгого циклу Кондратьєва, а середина 70-х років ХХ ст. знаменувала перехід до понижувальної хвилі. Логічним є висновок, що перехід від однієї фази циклу до іншої вимагав зміни економічної політики з боку держави.

Радикальна аграрна реформа в Україні, вивільнивши енергію приватного підприємництва, та ще й на фоні останніх урожайних років, у багатьох сформувала ілюзію саморегуляції ринку, небезпечної впевненості в тому, що система забезпечення країни продовольством може бути створена за мінімальної участі держави, а то і без неї [139, с. 10].

Незважаючи на те, що в Україні аграрна реформа супроводжувалася запровадженням монетаристського підходу, який ґрунтується на лібералізації економіки та саморегуляції ринку [287, с.15], в останні роки все більшого поширення як серед науковців [36,146, 166], так і серед представників владних структур [77, 137] набуває точка зору про необхідність державного регулювання аграрного ринку. Про це свідчить також посилення в останні роки державної підтримки аграрного сектора за рахунок коштів державного бюджету.

Необхідність державного регулювання та фінансової підтримки сільського господарства визначають специфічні умови функціонування АПК і ряд об'єктивних факторів:

- ◆ різноманітні природнокліматичні умови, які обумовлюють необхідність створення системи захисту сільськогосподарських товаровиробників, страхування їх діяльності;
- ◆ мінливість цін і доходів в агропромисловому виробництві, що залежить від природних факторів і кон'юнктури ринку;
- ◆ низька монополізація в сільському господарстві та висока монополізація в ресурсозабезпечуючих і обслуговуючих сферах;
- ◆ слабка привабливість інвестування в сільське господарство через специфіку відтворювального процесу;

- ◆ особливості формування соціальної інфраструктури села;
- ◆ радіаційне забруднення великих площ сільськогосподарських угідь;
- ◆ необхідність екологізації сільськогосподарського виробництва [362, с.65].

Практичні заходи щодо регулювання аграрного ринку й аграрного виробництва в Україні пов'язуються, як правило, з двома причинами: з великими коливаннями цін на сільськогосподарську продукцію як у територіальному розрізі, так і в динаміці, а також з посиленням диспаритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію [26, 120, 139]. Саме ці фактори мають вирішальний вплив на тенденції розвитку відтворювального процесу в сільському господарстві. Розглянемо більш детально об'єктивні причини формування диспаритету цін та їх циклічних коливань.

Посилення диспаритету цін на сільськогосподарську продукцію та продукцію промислових підприємств, яка споживається сільськогосподарськими товаровиробниками, більшість дослідників пов'язують із слабкою еластичністю попиту на аграрну сировину. Через це виникає суперечність між рівнем науково-технічного прогресу в сільському господарстві та доходами сільськогосподарських товаровиробників. З підвищенням рівня науково-технічного прогресу значно збільшується пропозиція сільськогосподарської продукції при незмінному або незначному збільшенні попиту на неї, що в свою чергу призводить до зниження цін і доходів [344, с. 31]. Цей висновок досить яскраво ілюструє рис. 1.5.

Аналізуючи причини зниження цін на сільськогосподарську продукцію в умовах зростання попиту та пропозиції, слід звернути увагу на той факт, що таке зниження обумовлене не тільки і не стільки нееластичністю попиту на сільськогосподарську продукцію, скільки тим, що еластичність попиту на сільськогосподарську продукцію нижча за еластичність пропозиції.

Для доказу проаналізуємо окремо вплив зміни цін на попит і на пропозицію сільськогосподарської продукції. Виробництво збільшить пропозицію відповідної продукції з Q_0 до Q_1 ,

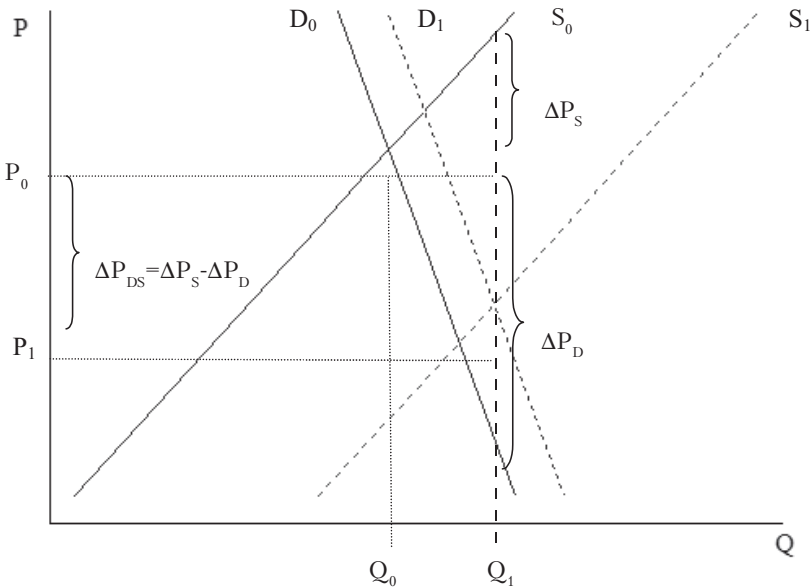

Рис. 1.5. Зниження ціни на сільськогосподарську продукцію при зростанні попиту та пропозиції

(P – ціна; Q – кількість продукції; P₀, S₀ – рівноважна ціна та рівноважна кількість продукції при пропозиції S₀ і попиті D₀; P₁, S₁ – рівноважна ціна та рівноважна кількість продукції при пропозиції S₁ і попиті D₁)

якщо приріст цін складатиме ΔP_S . У той же час для зростання попиту в такому ж обсягу ціна має знизитися на величину ΔP_D . Реальна нова рівноважна ціна зміниться на величину комплексного впливу зміни попиту та пропозиції ΔP_{DS} , яка дорівнює різниці між ΔP_S і ΔP_D . Якщо необхідний приріст ціни з точки зору виробників буде більшим за необхідне зниження ціни з точки зору споживачів, ціна на продукцію зросте. Але така ситуація можлива лише тоді, коли еластичність пропозиції буде нижчою за еластичність попиту. У протилежному разі ціни знижуватимуться на продукцію в міру зростання обсягів попиту та пропозиції, як це відбувається на аграрному ринку. Отже,

зниження цін на сільськогосподарську продукцію обумовлене більш низькою еластичністю попиту на неї в порівнянні з еластичністю пропозиції.

Такий висновок викликає певні сумніви щодо високої еластичності пропозиції сільськогосподарської продукції, особливо в умовах України. Але відносно висока еластичність пропозиції обумовлена високою універсальністю ресурсів, які використовуються в сільськогосподарському виробництві, отже, дуже легким переливанням капіталу в межах сільського господарства з одних галузей в інші. Під високою універсальністю виробничих ресурсів ми розуміємо можливість використання одних і тих же земельних ділянок, працівників, матеріально-технічних засобів для виробництва різних видів сільськогосподарської продукції.

Про переливання капіталу з одних галузей сільського господарства в інші певною мірою можна зробити висновок за змінами посівних площ окремих культур, оскільки зміна посівної площі автоматично вимагає відповідної зміни витрат на насіння, добрива, гербіциди, паливо, витрат праці тощо. Оскільки основну масу прибутків сільськогосподарських товаровиробників формує виробництво зернових і соняшнику, розглянемо динаміку площ збирання саме цих культур у цілому по Україні (табл. 1.3).

Дані табл. 1.3 переконливо свідчать про переливання капіталу між галузями зернового виробництва та виробництва соняшнику. Цей висновок базується на тому, що в жодному році досліджуваного періоду (1995-2003 рр.) напрями зміни площ збирання цих культур не співпадали. Наприклад, збільшення площ соняшнику у 1998-1999 та 2002-2003 рр. супроводжувалося зменшенням площ зернових. Найбільш істотне збільшення площ зернових у 2001 р. супроводжувалося зменшенням площ соняшнику. Кореляційний аналіз взаємозв'язку цих змін показав, що збільшення площ соняшнику на 1 % у досліджуваному періоді супроводжувалося зменшенням площ зернових на 1,1 %.

Таблиця 1.3

***Динаміка площ збирання та рівня рентабельності
зернових і соняшнику в Україні
[117, 300-302]***

Роки	Зернові				Соняшник			
	Зібрана площа			Рівень рентабельності, %	Зібрана площа			Рівень рентабельності, %
	млн га	+, - до попереднього року			млн га	+, - до попереднього року		
		млн га	%			млн га	%	
1995	14,0	х	х	85,6	2,0	х	х	170,9
1996	12,5	-1,5	-10,7	64,6	2,0	0,0	0,0	56,0
1997	14,5	2,0	16,0	37,5	2,0	0,0	0,0	19,4
1998	12,8	-1,7	-11,7	1,9	2,4	0,4	20,0	22,0
1999	12,5	-0,3	-2,3	12	2,8	0,4	16,7	54,5
2000	12,6	0,1	0,8	64,8	2,8	0,0	0,0	52,2
2001	14,7	2,1	16,7	43,3	2,4	-0,4	-14,3	68,7
2002	14,2	-0,5	-3,4	19,3	2,9	0,5	20,8	77,9
2003	11,1	-3,1	-21,8	45,8	4,1	1,2	41,4	64,3

Зміну посівних площ, а відповідно і переливання капіталу між галузями сільськогосподарського виробництва обумовлюють коливання дохідності. Наприклад, найбільшому зростанню площ зернових у 1997 та 2001 рр. передувала рентабельність цієї галузі на рівні 64,6 і 64,8 % відповідно у 1996 та 2000 рр., що вище рівня рентабельності соняшнику в ці роки. Найбільш істотному збільшенню площ збирання соняшнику у 2003 р. сприяла його висока рентабельність у 2002 р., яка у чотири рази перевищувала рентабельність виробництва зерна.

Отже, відносно висока еластичність пропозиції сільськогосподарської продукції обумовлена високою універсальністю виробничих ресурсів, які використовуються в сільськогосподарстві.

Протилежним є співвідношення еластичності попиту та пропозиції на промислової продукції (рис. 1.6). Як наслідок – для збільшення пропозиції промислової продукції з Q_0 до Q_1 ціна має зрости (ΔP_S) в більшій мірі, ніж становить її зменшення (ΔP_D), необхідне для відповідного зростання обсягу попиту. Отже, загальна зміна цін на промислову продукцію (ΔP_{DS}) внаслідок зростання попиту та пропозиції полягає в їх підвищенні.

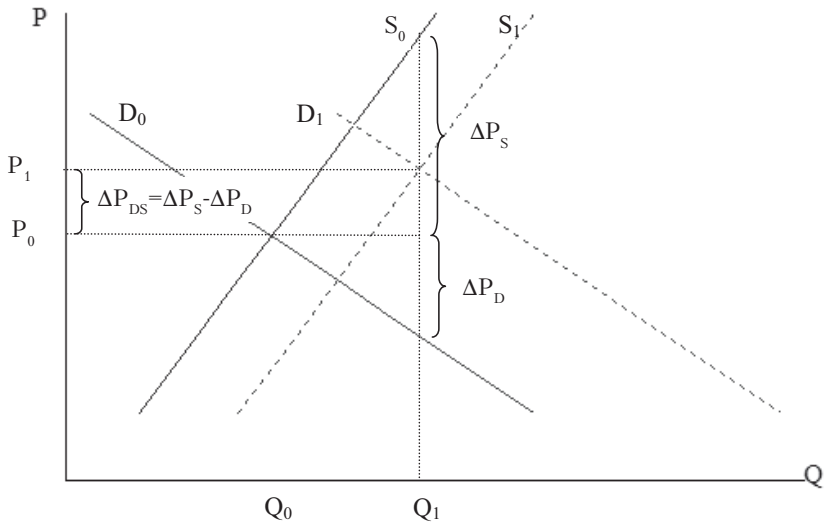

Рис.1.6. Зростання ціни на промислову сировину при зростанні попиту та пропозиції

(P - ціна; Q - кількість продукції; P_0, S_0 - рівноважна ціна та рівноважна кількість продукції при пропозиції S_0 і попиті D_0 ; P_1, S_1 - рівноважна ціна та рівноважна кількість продукції при пропозиції S_1 і попиті D_1)

Виявлені закономірності зміни цін на сільськогосподарську та промислову продукцію внаслідок зростання попиту та пропозиції абсолютно чітко підтверджуються фактичними статистичними даними про зміни цін на окремі види промислової та сільськогосподарської продукції (табл. 1.4). Найвищі ціни на бензин склалися в липні-жовтні 2002 р., але саме на цей період

припадають найбільші обсяги його продажу сільськогосподарським підприємствам. Кореляційний аналіз показав, що зростання обсягів продажу бензину сільськогосподарським підприємствам на 1 тис. т у 2002 р. супроводжувалося підвищенням його ціни на 21,27 грн. за 1 т. Подібна закономірність виявлена і по інших видах промислової продукції.

Ціни на зерно, навпаки, найвищими були в січні-червні 2002 р., коли обсяги продажу зерна були незначними. Кореляційний аналіз свідчить, що зростання обсягів продажу зерна на 1 тис. т у 2002 р. супроводжувалося зменшенням його ціни на 0,018 грн. Подібні закономірності абсолютно чітко простежуються в динаміці цін на соняшник, картоплю, овочі, молоко та на інші види сільськогосподарської продукції.

Таблиця 1.4

Помісячне надходження в сільськогосподарські підприємства бензину та продаж зерна у 2002 р. у цілому по Україні [29]

Місяці	Надходження бензину		Продаж зерна	
	Тис.т	Ціна, грн./т	Тис.т	Ціна, грн./т
Січень	28	1250	345	348
Лютий	31	1140	491	355
Березень	40	930	563	373
Квітень	35	960	423	378
Травень	32	1100	360	378
Червень	34	1760	327	376
Липень	57	1795	1796	341
Серпень	46	1810	3651	317
Вересень	47	2010	3405	311
Жовтень	43	2095	2229	310
Листопад	31	1970	1715	312
Грудень	31	1691	3673	312

Отже, глибинною причиною посилення диспаритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію є різне співвідношення еластичності попиту та пропозиції відповідних

видів продукції. Ця причина має об'єктивний характер, а тому подолати її не можна лише ринковим саморегулюванням.

Як буде показано в підрозділі 4.1, короткострокові циклічні коливання цін на сільськогосподарську продукцію також мають об'єктивну природу й обумовлені більш низькою еластичністю попиту на неї в порівнянні з еластичністю її пропозиції. Більше того, через це короткострокові циклічні коливання цін мають тенденцію до посилення, що, з одного боку, негативно впливає як на виробників сільськогосподарської продукції, так і на її споживачів, з іншого – не може бути усунено ринковою саморегуляцією економіки. Цю проблему можна вирішити лише шляхом державного регулювання аграрного ринку.

Вирішення проблем диспаритету цін та їх циклічного коливання ускладнюється тим, що сільське господарство та ринок сільськогосподарської продукції перебуває немовби в лещатах ринку матеріально-технічних ресурсів і ринку продовольства, які за своєю структурою є ринками олігополії, а по окремих видах матеріально-технічних ресурсів навіть ринками монополії [36, с.33]. Наприклад, лише по одному підприємству в Україні виробляють сівалки, машини для внесення мінеральних добрив, кукурудзозбиральні комбайни, агрегати для збирання буряків, по три підприємства – трактори, зернозбиральні комбайни, кормозбиральні машини, плуги [320, с.298].

Посилення диспаритету цін та як наслідок звужене відтворення багатьох видів сільськогосподарської продукції суперечать ідеї розбудови соціально орієнтованої ринкової економіки в Україні та забезпеченню продовольчої безпеки держави, оскільки реальні обсяги споживання більшою частиною населення України основних продуктів харчування значно нижчі не тільки від оптимальних медично обґрунтованих норм, а й від мінімальних норм споживання.

З методичної точки зору, посилення диспаритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію виникає внаслідок випереджаючого зростання цін на продукцію, яка споживається в сільському господарстві, та на продовольчі товари, вироблені із сільськогосподарської сировини. Можливо галузі

I і III сфер АПК мають певну короткострокову економічну вигоду від цього. Але, як свідчить аналіз більш довготривалих тенденцій розвитку цих галузей, у стратегічному плані вони також істотно страждають від порушення паритету цін. Цей висновок яскраво підтверджується статистичними даними. Якщо виробництво валової продукції сільського господарства скоротилося у 2003 р. у порівнянні з 1990р. на 47,1 %, у т.ч. продукції рослинництва – на 39,1%, продукції тваринництва – на 55,3 % [29, с. 274; 195, с. 6], то закупівля різних видів сільськогосподарської техніки за цей же період скоротилася у п'ять-десять разів [337, с. 25], внесення (відповідно і закупівля) мінеральних добрив – у 15 разів [337, с. 6], використання засобів захисту рослин – більш ніж у 10 разів [29, с. 199], хімічні меліорації ґрунтів (відповідно і закупівля необхідних хімічних препаратів) – більш ніж у 30 разів [29, с. 201]. Не менш різючі зміни відбулися і в обсягах виробництва продукції III сфери АПК (табл. 1.5). По всіх основних видах продовольчих товарів в Україні скорочення обсягів виробництва було більш істотним, ніж скорочення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції.

У стратегічному плані внаслідок порушення паритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію постраждали не лише сільськогосподарські товаровиробники, а й галузі I і III сфер АПК. А тому подолання дії цих негативних факторів і забезпечення продовольчої безпеки України „значною мірою залежить від збалансованого розвитку всіх ланок інтегрованого виробництва, забезпечення раціонального співвідношення між цінами та доходами виробничого процесу” [29, с. 199].

Слід визнати, якщо в перші роки незалежності України державні органи не здійснювали регулюючого втручання в обмінні процеси на аграрному ринку, то в останні роки це питання загострюється і знаходить певне відображення в законодавчих і нормативних актах. Так, Законом України „Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років” [15] було передбачено введення заставних закупівель і заставних цін – гарантованих державою цін продукції, які відшкодовують середньогалузеві нормативні витрати та забезпечують мінімальний прибуток, достатній

Таблиця 1.5

Виробництво основних продовольчих товарів в Україні, тис.т [29, 196]

Продовольчі товари	1990 р.	2003 р.	2003 р. у % до 1990 р.
М'ясо (у т.ч. субпродукти I категорії)	2763	567	20,5
Ковбасні вироби	900	290	32,2
Тваринне масло	444	148	33,3
Продукція з незбираного молока (у перерахунку на молоко)	6432	1309	20,4
Цукор-пісок	6791	2486	36,6
У т.ч. з цукрових буряків	5388	1457	27,0
Борошно	7671	2819	36,7
Хліб і хлібобулочні вироби	6701	2427	36,2
Крупи	962	245	24,5
Макаронні вироби	360	107	29,7

для відтворення виробництва. У законі „Про зерно та ринок зерна в Україні” [4], прийнятому Верховною Радою у 2002 р., поряд із заставними закупівлями було передбачено введення інтервенційних операцій із зерном з метою зменшення коливань цін на зерновому ринку України.

І все ж „цінова політика на селі до 2003 року залишалася найслабшою ланкою державного менеджменту. Залишаючись по суті лише стороннім спостерігачем, держава допустила, що урожай 2001 й особливо 2002 років супроводжувався обвалом цін як внутрішніх, так і експортних. Не було впроваджено жодного із стабілізуючих ринок засобів, зокрема передбачених Указом Президента України заставних закупівель, створення інтервенційного фонду в Держрезерві тощо. Лише у другому півріччі минулого року (2003 р. – О.О.) ці механізми були задіяні новим урядом” [137, с.8].

Новим кроком, спрямованим на регулювання аграрного ринку й аграрного виробництва, стало прийняття Верховною

Радою України у червні 2004 р. закону „Про державну підтримку сільського господарства України” [2]. Цей закон визначає основи державної політики у бюджетній, кредитній, ціновій, страховій, регуляторній та інших сферах державного управління щодо стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції та розвитку аграрного ринку, а також забезпечення продовольчої безпеки населення. Одним із ключових положень закону є державне регулювання цін на окремі види сільськогосподарської продукції. Як зазначається у пункті 1 статті 3 закону, „держава здійснює регулювання гуртових цін окремих видів сільськогосподарської продукції, встановлюючи мінімальні та максимальні закупівельні ціни”. Отже, державне цінове регулювання спрямоване в першу чергу на обмеження коливань цін на аграрному ринку. Дійсно, як свідчать і наші дослідження [223], динаміка цін на основні види сільськогосподарської продукції виявляє певну закономірність щодо циклічних коливань, які в свою чергу мають тенденцію до посилення. Отже, це також вимагає посилення державного цінового регулювання.

Але, незважаючи на те, що обмеження коливання цін на аграрному ринку певною мірою сприяє його стабілізації, не можна стверджувати, що ці заходи автоматично ведуть і до вирішення проблеми диспаритету цін. Важливе наукове і практичне значення має дослідження умов формування сучасного паритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію і визначення можливої результативності заходів, здійснюваних державою у сфері цінового регулювання щодо покращання паритету цін.

„Наростання диспаритету цін, що почалось у 1991 році, було зупинено лише у 1995-му, коли співвідношення індексу цін на сільськогосподарську продукцію становило 9 % до рівня 1990 року. У подальшому це співвідношення коливалось у межах 17-19 %” [77, с. 9]. Цей висновок у повній мірі підтверджується даними табл. 1.6. Аналізуючи ці дані, слід звернути увагу на деякі суперечливі, на перший погляд, факти. Так, незважаючи на більш ніж п'ятиразове погіршення паритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію за період з 1991 по 1995 рр., лише у 1995 р. рівень рентабельності в сільському господарстві був нижчий, ніж у промисловості, а у 1992 р. він пе-

ревищував його більш ніж у три рази. Отже, підтримання в цей період паритету цін на рівні 1990 р. за інших рівних умов означало б перевищення рентабельності сільськогосподарського виробництва над рентабельністю промисловості в 10-15 і більше разів. Дуже ймовірно, що така ситуація навряд чи знайшла б розуміння серед представників промисловості.

Ще більш суперечливим є той факт, що найбільш істотне порушення паритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію (майже у 2,5 рази) відбулося у 1992 р., але цей процес супроводжувався підвищенням рентабельності сільськогосподарської продукції, більше того, досягненням найвищого за номіналом показника за весь досліджуваний період. На перший погляд, такого взагалі не може бути: щоб ціни на сировину зросли у 2,5 рази в порівнянні з цінами на готову продукцію, а рівень рентабельності при цьому підвищився. Високі значення показників рентабельності у 1992-1994 рр. сформувалися в умовах гіперінфляції і обумовлені певними об'єктивними причинами. По-перше, внаслідок того, що земля як основний засіб виробництва в сільському господарстві не бере прямої участі у процесі кругообігу та відтворенні капіталу сільськогосподарських підприємств, з одного боку, відбулося зменшення витрат на відтворення родючості земель, з іншого, певна частина виробленої сільськогосподарської продукції своїм джерелом мала штучну родючість, створену в попередніх виробничих циклах. Отже, якби у 1992-1995 рр. витрати на відтворення родючості сільськогосподарських угідь здійснювалися хоча б на рівні 1990 р. і в собівартість було включено втрати від зниження родючості земель, то номінальні значення показників рівня рентабельності були б у декілька разів меншими. По-друге, тривалість виробничого циклу для більшості галузей сільського господарства дорівнює або перевищує один рік, і як наслідок маємо уповільнений обіг оборотних засобів. У поєднанні з методологією бухгалтерського обліку, яка існувала на той час і згідно з якою списання матеріалів і сировини на виробництво здійснювалося за цінами перших надходжень, це призводило до створення так званого інфляційного, або „паперового”, доходу [66, с. 301].

Таблиця 1.6
Динаміка рентабельності продукції промисловості та сільського господарства й
індексів цін в Україні [28, 314]

Показники	Роки									
	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Рівень рентабельності промисловості, %	13,3	27,3	30,3	35,6	24,7	16,6	8,9			
Рівень рентабельності сільського господарства, %	37,3	54,9	99,3	92,8	45,8	10,6	-11,2			
Індекс цін реалізації с.-г. продукції (до базового 1990 року), разів	1,0	1,92	35,6	1408	9367	40543	66490			
Індекс цін реалізації промислової продукції, яка споживається сільським господарством (до базового 1990 року), разів	1,0	1,83	79,0	4469	37048	210805	360476			
Співвідношення індексів цін на сільськогосподарську та промислову продукцію, яка споживається сільським господарством (номінальний паритет)	1,0	1,04	0,45	0,32	0,25	0,19	0,18			
Індекс цін реалізації с.-г. продукції (до попереднього року), разів	1,0	1,92	18,52	39,60	6,65	4,33	1,64			
Індекс цін реалізації промислової продукції, яка споживається сільським господарством (до попереднього року), разів	1,0	1,83	43,17	56,57	8,29	5,69	1,71			
Співвідношення індексів цін на сільськогосподарську та промислову продукцію	1,0	1,04	0,43	0,70	0,80	0,76	0,96			
Індекс споживчих цін в Україні (грудень до грудня попереднього року), разів	1,0	3,90	21,00	102,56	5,01	2,82	1,39			

Продовження таблиці 1.6

Показники	Роки									
	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003			
Рівень рентабельності промисловості, %	5,7	6,3	9,1	4,8	3,7	3,3	2,7			
Рівень рентабельності сільського господарства, %	-23,9	-28,3	-22,1	-3,0	5,0	-1,9	-0,03			
Індекс цін реалізації с.-г. продукції (до базового 1990 року), разів	69881	76869	99315	154732	162468	141997	171248			
Індекс цін реалізації промислової продукції, яка споживається сільським господарством (до базового 1990 року), разів	403733	448144	591550	810423	853375	835276	951378			
Співвідношення індексів цін на сільськогосподарську та промислову продукцію, яка споживається сільським господарством (номінальний паритет)	0,17	0,17	0,17	0,19	0,19	0,17	0,18			
Індекс цін реалізації с.-г. продукції (до попереднього року), разів	1,05	1,10	1,29	1,558	1,05	0,874	1,206			
Індекс цін реалізації промислової продукції, яка споживається сільським господарством (до попереднього року), разів	1,12	1,11	1,32	1,37	1,053	0,979	1,138			
Співвідношення індексів цін на сільськогосподарську та промислову продукцію	0,94	0,99	0,98	1,14	1,00	0,89	1,06			
Індекс споживчих цін в Україні (грудень до грудня попереднього року), разів	1,10	1,20	1,19	1,26	1,12	0,99	1,08			

Більше того, аксіомою фінансового менеджменту є положення, згідно з яким реальна процентна ставка (рівень рентабельності у даному випадку може розглядатися як похідна від процентної ставки) завжди буде мати від'ємне значення, якщо темп інфляції перевищує номінальну процентну ставку [58, с.78]. За даними табл. 1.6, протягом усього досліджуваного періоду річний темп інфляції перевищував номінальне значення рівня рентабельності галузі.

Проведений нами аналіз умов формування диспаритету цін в Україні дозволяє зробити деякі важливі висновки. Найбільш істотне посилення диспаритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію відбувалося на фоні гіперінфляції. В умовах інфляції посилення диспаритету цін може супроводжуватися навіть короточасним підвищенням номінального рівня рентабельності галузі та виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції. Державне регулювання аграрного ринку є об'єктивною необхідністю, оскільки ринковій економіці об'єктивно властиві посилення диспаритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію та короткострокових циклічних і сезонних коливань цін, що негативно впливає на тенденції відтворення сільськогосподарського виробництва і може призводити до підвищення соціальної напруги в суспільстві. Порушення паритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію, посилення короткострокових циклічних і сезонних коливань цін на окремі види сільськогосподарської продукції обумовлені перш за все більш високою еластичністю її пропозиції в порівнянні з еластичністю попиту на неї, а тому мають об'єктивний характер. Посиленню диспаритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію сприяє недосконала конкуренція на ринках матеріально-технічних ресурсів і продовольства, які за своєю структурою є ринками олігополії, а по окремих видах матеріально-технічних ресурсів навіть ринками монополії.

Розділ 2

ТЕНДЕНЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДИНАМІКИ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ

2.1. Динаміка урожайності основних культур та продуктивності тварин

Урожайність сільськогосподарських культур є одним із основних системоутворюючих показників ефективності сільськогосподарського виробництва. З одного боку, рівень урожайності як результативний показник віддзеркалює культуру землеробства, рівень інтенсивності виробництва, впровадження у виробництво передових досягнень НТП, ступінь дотримання вимог технології, рівень забезпеченості господарств необхідними засобами виробництва та трудовими ресурсами, рівень родючості земель, на яких ведеться виробництво та вплив інших факторів на формування врожаїв сільськогосподарських культур. З іншого боку, відповідний рівень урожайності сільськогосподарських культур є фундаментом для формування й обчислення системи інших показників ефективності сільськогосподарського виробництва – від валового збору, вартості валової та товарної продукції до прибутку та показників прибутковості. Можна стверджувати, що тенденції зміни урожайності сільськогосподарських культур значною мірою визначають загальні тенденції економічного розвитку сільськогосподарського виробництва.

Ураховуючи той факт, що основу сільськогосподарського виробництва в Україні складає зернова галузь, розпочнемо саме з неї аналіз довгострокових тенденцій зміни урожайності сільськогосподарських культур.

Динаміку урожайності зернових культур у цілому по Україні по всіх категоріях господарств за 1958-2003 рр. наведено

на рис. 2.1. У досліджуваному періоді урожайність зернових досить істотно коливалася по окремих роках. Загальну тенденцію зміни урожайності відображає парабола другого порядку:

$$Y = -0,0182X^2 + 1,0287X + 12,699, \quad (2.1)$$

де Y – урожайність зернових, ц/га;

X – порядковий номер року досліджуваного періоду.

Коефіцієнт детермінації для даної функції склав 0,545. Середнє квадратичне відхилення фактичних рівні урожайності від лінії тренда 3,4 ц/га, а коефіцієнт залишкової варіації 14,2%.

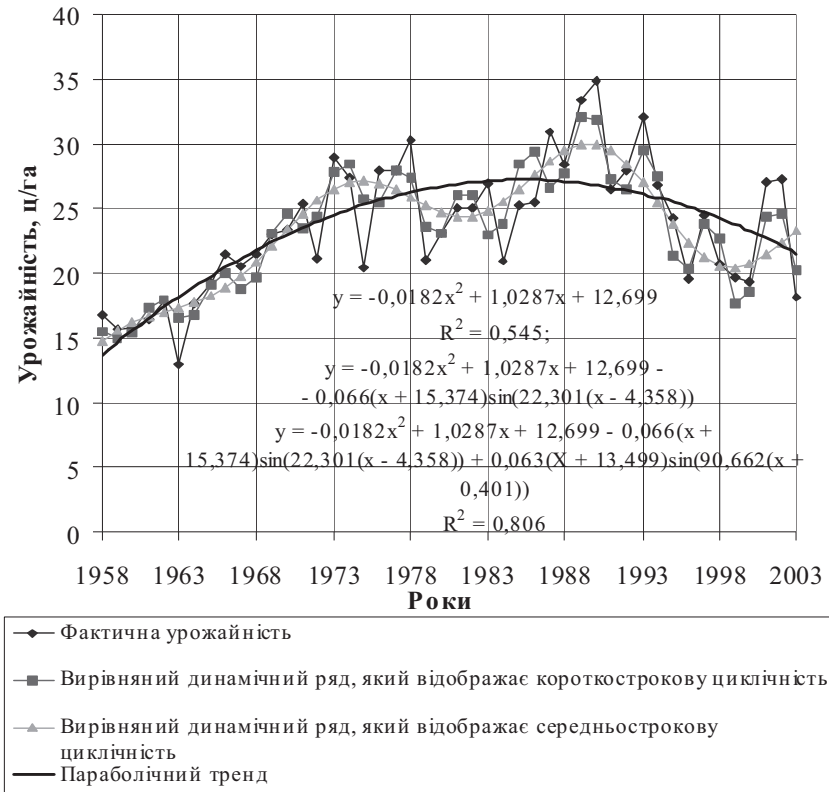

Рис.2.1. Динаміка урожайності зернових у цілому по Україні

На рис. 2.1 досить чітко видно, що фактична урожайність з певною періодичністю знаходиться то вище, то нижче встановленої лінії тренда. Це дозволяє зробити припущення про наявність циклічної компоненти в її динаміці. Вирівнювання динамічного ряду урожайності за допомогою розробленої нами функції дозволило підтвердити дану тезу. Математичною обробкою даних динамічного ряду було встановлено таку функцію:

$$Y = -0,0182X^2 + 1,0287X + 12,699 - 0,066(X + 15,374)\sin(22,301(X - 4,358)) + 0,063(X + 13,499)\sin(90,662(x + 0,401)). \quad (2.2)$$

Функція 2.2 складається з трьох частин: параболічного тренда та двох гармонік, які відображають два типи гармонічних коливань, властивих динаміці зернових культур в Україні. Перша гармоніка $[-0,066(X + 15,374)\sin(22,301(X - 4,358))]$ свідчить про наявність середньострокових циклічних коливань урожайності зернових з тривалістю циклу 16,1 року ($360 : 22,301$). Уведення цієї гармоніки до трендової функції дозволило зменшити середньоквадратичне відхилення фактичних рівнів урожайності від розрахункових до 2,8 ц/га і коефіцієнт залишкової варіації до 11,8%.

Графічне зображення цього типу коливань і параметри функції 2.2 свідчать про те, що середньострокові циклічні коливання урожайності зернових культур мають тенденцію до зростання. Якщо на початку досліджуваного періоду максимальний рівень таких циклічних відхилень складав близько 1 ц $[0,066(1 + 15,374)]$, то в кінці досліджуваного періоду він зріс майже до 4 ц $[0,066(45 + 15,374)]$.

Друга гармоніка функції 2.2 свідчить про наявність у динаміці урожайності зернових культур в Україні короткострокових циклічних коливань з тривалістю циклу близько чотирьох років ($360 : 90,662$). Даний висновок підтверджують і попередні наші дослідження [228, 242]. Урахування в трендовій функції короткострокових циклічних коливань зменшило середньоквадратичне відхилення фактичних рівнів урожайності від розрахункових до 2,2 ц і коефіцієнт залишкової варіації до 9,3 %.

Короткострокові циклічні коливання також мають тенденцію до зростання від 1 ц [0,063Ч(1 + 13,499)] на початку досліджуваного періоду до 4 ц [0,063Ч(45 + 13,449)] у кінці.

Циклічні коливання урожайності зернових культур значною мірою формують тенденції зміни їх валових зборів.

Поряд із зерновим виробництвом важливе значення для економіки сільськогосподарських підприємств, для задоволення потреб населення в продуктах харчування та для формування експортного потенціалу країни має виробництво соняшнику. Тому дуже важливо визначити тенденції зміни урожайності цієї культури.

Загальну тенденцію зміни урожайності соняшнику в Україні за 1958-2003 рр. відображає така парабола другого порядку (рис. 2.2):

$$Y = - 0,0092X^2 + 0,365X + 12,167, \quad (2.3)$$

де Y – урожайність соняшнику, ц/га;

X – порядковий номер року досліджуваного періоду.

Наведене рівняння свідчить, що урожайність соняшнику в досліджуваному періоді мала тенденцію до зростання, але темп зростання поступово уповільнювався, з кінця 70-х років урожайність набула тенденції до зниження.

На рис. 2.2 досить виразно видно наявність у динаміці урожайності соняшнику короткострокових і середньострокових циклічних коливань, які відображаються такою функцією:

$$Y = - 0,0092X^2 + 0,365X + 12,167 - \\ 0,022(X+53,491)\sin(20,444(X + 0,471)) + \\ 0,0007(x + 1319,542)\sin(164,313(X - 0,165)). \quad (2.4)$$

Параметри першої гармоніки свідчать про наявність середньострокової циклічності в динаміці урожайності соняшнику в цілому по Україні з тривалістю циклу 17,6 року (360 : 20,444). Включення цієї гармоніки до трендової функції підвищило надійність апроксимації, оскільки зросло значення коефіцієнта детермінації та зменшилися середньоквадратичне відхилення фактичних значень урожайності від розрахункових і

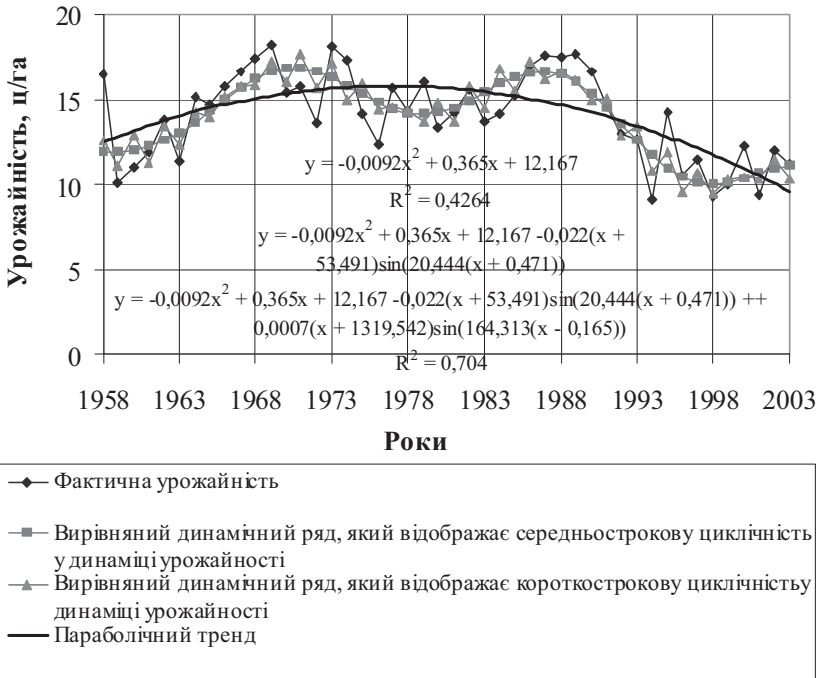

Рис. 2.2. Динаміка урожайності соняшнику в Україні

коефіцієнт залишкової варіації відповідно до 1,6 ц/га та 11,0 %. Рівень циклічних відхилень урожайності від лінії довготривалого тренда має тенденцію до зростання: збільшення в межах досліджуваного періоду склало від 1,2 до 2,2 ц/га.

Поряд із середньостроковими циклічними коливаннями в динаміці урожайності соняшника простежується і короткострокова циклічність з тривалістю циклу понад два роки (360 : 164,313). Оскільки тривалість такого циклу дорівнює не цілому числу, то графічне зображення вирівняного динамічного ряду вказує на пульсуючі циклічні коливання, які відображають найбільш істотні сплески або зниження урожайності в певні періоди: наприклад, в 1958-1959 рр., 1971-1973 рр., 1993-1996 рр. Рівень короткострокових циклічних коливань у динаміці

урожайності соняшнику на протязі досліджуваного періоду змінюється неістотно і складає близько 1 ц.

Тенденції зміни урожайності соняшнику значною мірою визначають тенденції зміни його валових зборів.

Отже, в динаміці валових зборів та урожайності соняшнику так само, як і в динаміці валових зборів та урожайності зернових у цілому по Україні, простежується середньострокова та короткострокова циклічність. Але якщо тривалість середньострокових циклів досить близька, то тривалість короткострокових циклів відрізняється принципово.

Поряд із розглянутими сільськогосподарськими культурами важливе значення для економіки окремого господарства і України в цілому має цукрове буряківництво. Динаміку урожайності цукрових буряків у цілому по Україні за 1958-2003 рр. наведено на рис. 2.3.

Загальну тенденцію зміни урожайності цукрових буряків відображає така парабола другого порядку:

$$Y = - 0,1976 X^2 + 8,532X + 177,78, \quad (2.5)$$

де Y – урожайність цукрових буряків, ц/га;

X – порядковий номер року досліджуваного періоду.

У межах досліджуваного періоду урожайність цукрових буряків в Україні мала тенденцію до зростання, але темп зростання поступово уповільнювався, і з кінця 70-х років урожайність набула тенденції до зниження. Разом з тим надійність даної трендової лінії досить низька, оскільки середньоквадратичне відхилення фактичних рівнів урожайності від розрахункових складає 35,1 ц/га, а коефіцієнт залишкової варіації дорівнює 15,0 %.

У динаміці урожайності цукрових буряків виявляється середньострокова та короткострокова циклічність, що відображається такою функцією:

$$Y = - 0,1976 X^2 + 8,532X + 177,78 + 0,169(X + 112,747)\sin(23,425(X + 3,089)) + 0,012(X + 2260,678)\sin(58,739(X - 0,339)). \quad (2.6)$$

Рис. 2.3. Динаміка урожайності цукрових буряків в Україні

Функція 2.6 складається з параболічного тренда довгострокової зміни урожайності цукрових буряків і двох гармонік, які відображають різні типи циклічних коливань досліджуваного показника.

Параметри першої гармоніки $[0,169(X + 112,747)\sin(23,425(X + 3,089))]$ свідчать, що в динаміці урожайності цукрових буряків виявляється середньострокова циклічність з тривалістю циклу 15,4 року $(360 : 23,425)$. Включення цієї гармоніки до трендової функції дозволило підвищити надійність трендової лінії, оскільки середньоквадратичне відхилення фактичних рівнів урожайності від розрахункових зменшилося до 31 ц, а

коефіцієнт залишкової варіації – до 13,3 %. Середньострокові циклічні коливання урожайності цукрових буряків мають тенденцію до зростання. Якщо на початку досліджуваного періоду максимальний рівень середньострокових циклічних відхилень урожайності складав 19 ц/га, то в кінці досліджуваного періоду він зріс до 26,7 ц/га.

Друга гармоніка функції $2.6 [0,012(X + 2260,678)\sin(58,739(X - 0,339))]$ віддзеркалює короткострокові циклічні коливання урожайності цукрових буряків у цілому по Україні із середньою тривалістю такого циклу близько шести років (360 : 58,739). Включення даної гармоніки до моделі дозволило зменшити середньоквадратичне відхилення фактичних рівнів урожайності від розрахункових до 24,6 ц/га і знизити коефіцієнт залишкової варіації до 10,5%.

Амплітуда короткострокових циклічних коливань навіть дещо вища від амплітуди середньострокових циклічних коливань і складає $\pm 27,6$ ц/га.

Тенденції зміни урожайності цукрових буряків значною мірою визначають тенденції зміни їх валових зборів.

Отже, проведене нами дослідження тенденцій зміни урожайності основних сільськогосподарських культур з використанням розробленої нами математичної функції дозволило встановити наявність середньострокової та короткострокової циклічності. Тривалість середньострокових циклів у динаміці урожайності та валових зборів досліджуваних культур є досить близькою і коливається від 15 до 18 років, що дозволяє висунути припущення про економічний характер і спорідненість причин, які призводять до таких коливань. Але це питання потребує додаткового дослідження. Тривалість короткострокових циклічних коливань у динаміці урожайності та валових зборів основних сільськогосподарських культур не збігається і коливається від 2,2 року у соняшнику до шести років у цукрових буряків. Це дозволяє також припустити, що причиною таких коливань є асинхронні коливання найбільш важливих параметрів погодних умов для окремих культур.

Поряд з динамікою урожайності сільськогосподарських культур важливе значення має динаміка продуктивності тварин. Показники продуктивності сільськогосподарських тварин за своїм значенням і змістом дуже близькі до показників урожайності сільськогосподарських культур у рослинництві. З одного боку, рівень продуктивності тварин як результативний показник віддзеркалює культуру ведення виробництва у тваринництві, рівень інтенсивності виробництва, впровадження досягнень НТП, ступінь дотримання вимог технології, рівень годівлі тварин і забезпеченість іншими засобами виробництва, племінний і породний склад стада та всі інші фактори, які впливають на обсяги виробництва продукції тваринництва. З іншого боку, відповідний рівень продуктивності сільськогосподарських тварин є фундаментом для формування й обчислення інших показників ефективності сільськогосподарського виробництва – від обсягів виробництва валової продукції до прибутку та рівня прибутковості. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що тенденції зміни продуктивності тварин значною мірою визначають тенденції розвитку сільськогосподарського виробництва.

Однією з основних галузей сільськогосподарського виробництва в цілому по Україні та в багатьох сільськогосподарських підприємствах є молочне скотарство. Саме з динаміки продуктивності корів і розпочнемо дослідження прояву циклічності в галузях тваринництва.

Динаміку продуктивності корів у цілому по Україні в усіх категоріях господарств за 1950-2003 рр. показано на рис. 2.4.

Загальна тенденція зміни продуктивності корів в Україні характеризується такою параболою другого порядку:

$$Y = - 0,5959X^2 + 54,433X + 1266, \quad (2.7)$$

де Y – продуктивність корів, кг;

X – порядковий номер року досліджуваного періоду.

Наведена функція досить точно відображає загальну тенденцію динаміки продуктивності корів у досліджуваному періоді, оскільки коефіцієнт залишкової варіації для даної функції

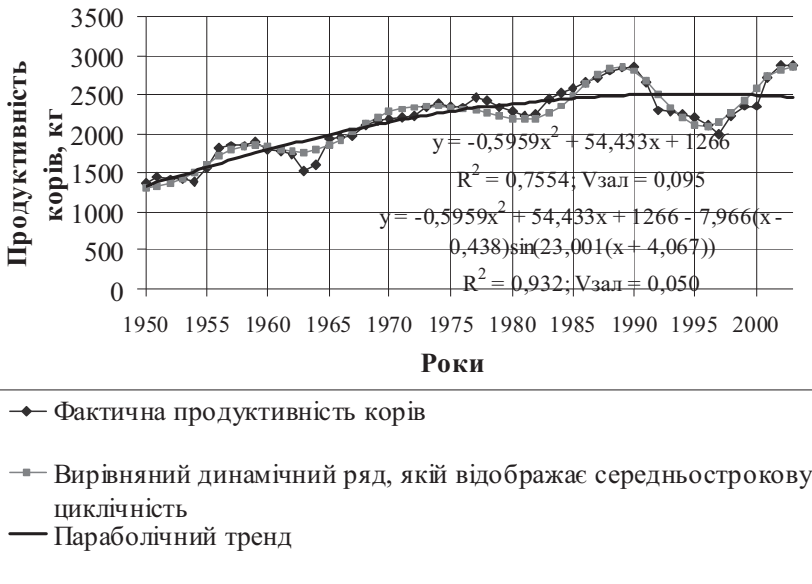

Рис. 2.4. Динаміка продуктивності корів в Україні

складає 0,095, тобто фактичні рівні динамічного ряду в середньому відхиляються від лінії тренда на 9,5 %. Разом з тим графічне зображення динамічного ряду свідчить, що фактичні рівні продуктивності корів з певною періодичністю відхиляються від параболічного

тренда, що дозволяє висунути тезу про наявність циклічності в динаміці продуктивності корів.

Вирівнювання динамічного ряду продуктивності корів за допомогою розробленої нами функції підтвердило тезу про наявність циклічних коливань у досліджуваному динамічному ряду. Такі зміни продуктивності корів у цілому по Україні відображає така функція:

$$Y = - 0,5959X^2 + 54,433X + 1266 - 7,966(X - 0,438)\sin(23,001(X + 4,067)) \quad (2.8)$$

Функція 3.13 більш точно відображає тенденції зміни продуктивності корів у цілому по Україні, оскільки значення коефіцієнта залишкової варіації для неї складає 0,050 проти 0,095 для параболи другого порядку.

Графічне зображення динамічного ряду продуктивності корів і параметри функції 2.8 свідчать про наявність середньострокових циклічних коливань із середньою тривалістю циклу 15,6 року ($360 : 23,001$). Такий висновок підтверджують і попередні наші дослідження [211]. Середньострокові циклічні коливання мають чітко виражену тенденцію до зростання. Якщо на початку досліджуваного періоду максимальне відхилення синусоїдальних коливань складало $\pm 4,5$ кг, то в кінці досліджуваного періоду воно зросло до 426,6 кг.

Таким чином, у динаміці продуктивності корів у цілому по Україні простежується середньострокова циклічність, подібна до встановленої в динаміці урожайності основних сільськогосподарських культур та їх валових зборів. Практично повністю співпадають і окремі фази таких циклів. Наприклад, на 1985-1992 рр. припадала сприятлива фаза в динаміці продуктивності корів, а на 1993-1999 рр. – несприятлива (рис. 3.8). 2000-й рік знаменував початок нової сприятливої фази середньострокового циклу в динаміці продуктивності корів. Якщо повернутися до розгляду фаз середньострокових циклів у динаміці урожайності зернових (рис. 2.1), то побачимо, що на 1984-1993 рр. припадала сприятлива фаза, а на 1994-2001 рр. несприятлива. 2002-й рік знаменував початок нової сприятливої фази в динаміці урожайності зернових у цілому по Україні. Отже, розбіжність у строках початку та завершення окремих фаз складала лише один рік, що можна віднести на точність розрахунків.

Разом з тим слід звернути увагу і на одну принципову відмінність у динаміці продуктивності корів у порівнянні з тенденціями зміни урожайності основних сільськогосподарських культур. З графічного зображення динамічного ряду продуктивності корів (рис. 2.4) досить чітко видно, що в динаміці досліджуваного показника відсутні короткострокові циклічні коливання. Унаслідок цього рівень наближення розрахункових

даних до фактичних при вирівнюванні динамічного ряду продуктивності корів значно вище, ніж при вирівнюванні динамічних рядів урожайності сільськогосподарських культур. Так, коефіцієнт залишкової варіації для функції 2.8 склав 0,050, а для трендових ліній, які відображають циклічні коливання урожайності основних культур, він майже завжди був вищим за 0,100. Відносно цього припустити, що циклічні коливання продуктивності корів обумовлені в першу чергу циклічними коливаннями рівня годівлі тварин. Але оскільки протягом календарного року у тваринництві споживаються корми, приблизно половина яких вирощена в попередньому році, а друга половина у звітному, можна стверджувати, що за рахунок цього відбувається згладжування впливу короткострокових циклічних коливань у динаміці надходження кормів для тваринництва.

2.2. Циклічність у динаміці валової та товарної продукції сільського господарства

Одним із найбільш поширених результативних показників сільськогосподарського виробництва є валова продукція. З одного боку, показник валової продукції сам виступає результатом сільськогосподарського виробництва, з іншого – він є базою для обчислення інших вартісних результативних показників. Валова продукція – це вся продукція сільського господарства, вироблена за певний період часу.

Циклічні коливання в динаміці урожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тварин, а також відповідні зміни в обсягах валового виробництва окремих видів продукції рослинництва та тваринництва функціонально впливають на показники виробництва валової та товарної продукції в цілому по сільському господарству. Тому наступним кроком було з'ясування тенденцій динаміки виробництва саме валової та товарної продукції.

В економічній практиці для забезпечення співставності показників валової продукції використовуються співставні або порівнянні ціни затверджені міністерством статистики Украї-

ни і використовувани на протязі декількох років. Але оскільки для дослідження циклічності в динаміці окремих економічних показників, у тому числі валової продукції, необхідно використовувати статистичні дані за досить тривалий період часу, на протязі якого співставні ціни змінювалися декілька разів, скористаємося щоб уникнути впливу цінового фактора, відносними показниками зміни обсягів сільськогосподарського виробництва, а саме – індексами валової продукції сільського господарства.

На рис. 2.5 наведено динаміку базисних індексів валової продукції сільського господарства за 1960-2003 рр. в усіх категоріях господарств у цілому по Україні.

Лінійний тренд, який відображає загальну тенденцію зміни індексів валової продукції в досліджуваному періоді, має такий вираз:

$$Y = -0,1634X + 137,86, \quad (2.9)$$

де Y – базисний індекс валової продукції, % (1960 р. = 100);

X – порядковий номер року досліджуваного періоду.

Графічне зображення динамічного ряду індексів валової продукції сільського господарства на рис. 2.5 і значення коефіцієнта залишкової варіації для даної функції свідчать про дуже низьку точність відображення даною трендовою лінією тенденцій зміни досліджуваного показника. Значно точніше закономірності зміни індексів валової продукції відображає така функція:

$$Y = -0,1634X + 137,86 + 0,383(X + 73,179)\sin(8,213(X - 12,399)) - 0,408(X + 4,329)\sin(21,936(x - 0,666)). \quad (2.10)$$

Коефіцієнт залишкової варіації для даної моделі складає 0,048, що в 4,3 раза нижче, ніж у лінії лінійного тренда.

Функція 2.10 складається з лінійного тренда та двох гармонік, які відображають два типи циклічних коливань, властивих динаміці індексів валової продукції сільського господарства. Параметри першої гармоніки функції 3.26 $[0,383(X + 73,179)\sin(8,213(X - 12,399))]$ свідчать про наявність у динаміці досліджуваного показника довгострокової циклічності з трива-

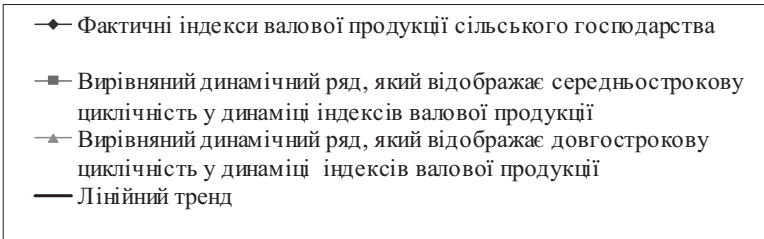
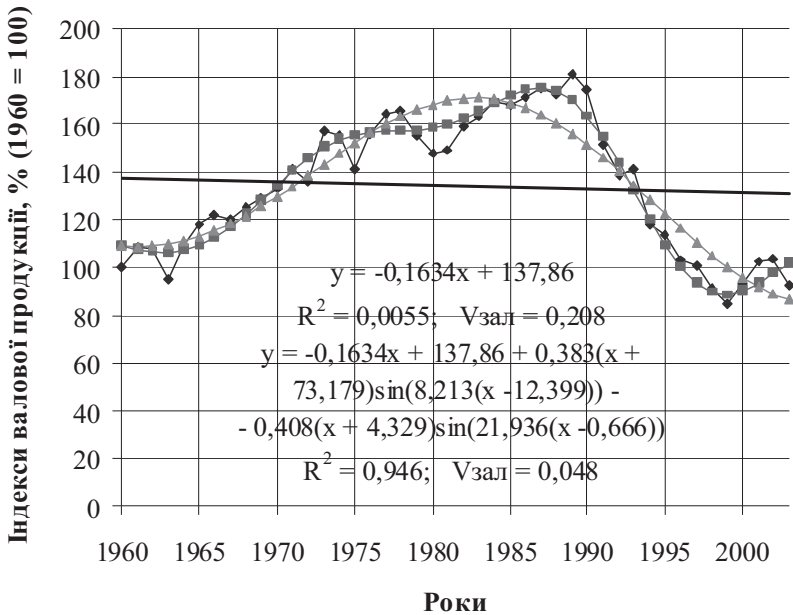

Рис. 2.5. Динаміка індексів валової продукції сільського господарства в усіх категоріях господарств в Україні

лістю циклу близько 44 років ($360 : 8,213$). Амплітуда довгострокових циклічних коливань має тенденцію до зростання. Якщо на початку досліджуваного періоду максимально можливі гармонічні відхилення складали $\pm 28,4\%$ [$0,383(1 + 73,179)$], то в кінці вони зросли до $\pm 44,9\%$ [$0,383(44 + 73,179)$].

Поряд з довгостроковою циклічністю в динаміці індексів валової продукції сільського господарства виявляється середньострокова циклічність, яку відображає друга гармоніка функції 3.26

$[-0,408(X + 4,329)\sin(21,936(x - 0,666))]$. Тривалість середньострокового циклу складає 16,4 року ($360 : 21,936$). Цей показник у динаміці індексів валової продукції та строки початку і завершення окремих фаз циклів повністю збігаються з встановленими параметрами середньострокової циклічності в динаміці валового виробництва основних видів сільськогосподарської продукції. Середньострокові циклічні коливання в межах досліджуваного періоду мають тенденцію до зростання. Якщо на початку досліджуваного періоду максимально можлива амплітуда середньострокових гармонічних коливань складала близько $\pm 2\%$ [$0,408(1 + 4,329)$], то в кінці вона зросла майже до $\pm 20\%$ [$0,408(44 + 4,329)$].

У формуванні загальних обсягів валового виробництва сільськогосподарської продукції України беруть участь як сільськогосподарські підприємства, так і підсобні господарства населення. В останні роки досить чітко виявляється тенденція до зростання питомої ваги продукції, виробленої в господарствах населення. У зв'язку з цим певний інтерес має дослідження тенденцій зміни обсягів виробництва валової продукції саме в цих двох категоріях господарств. Такий аналіз дасть змогу визначити участь кожної категорії господарств у формуванні циклічності в динаміці валової продукції в цілому по Україні.

На рис. 2.6 зображено динаміку базисних індексів валової продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах України за 1960-2003 рр.

Графічне зображення динамічного ряду індексів валової продукції по сільськогосподарських підприємствах дуже подібне до графічного зображення динамічного ряду індексів валової продукції в усіх категоріях господарств. Але є і свої відмінності. По-перше, обсяги виробництва валової продукції в сільськогосподарських підприємств за період 1960-1989 рр. зросли більш ніж удвічі, а в усіх категоріях господарств – в 1,8 раза. По-друге, виробництво валової продукції сільськогосподарських підприємств за 1989-1999 рр. скоротилося у чотири рази, а в цілому по сільському господарству – приблизно в двічі. Тобто коливання обсягів виробництва в сільськогосподарських

підприємствах більш вагоме, ніж в цілому по сільському господарстві. Унаслідок цього і циклічна компонента в динамічному ряду, який відображає динаміку виробництва валової продукції сільськогосподарських підприємств, виражена більш чітко.

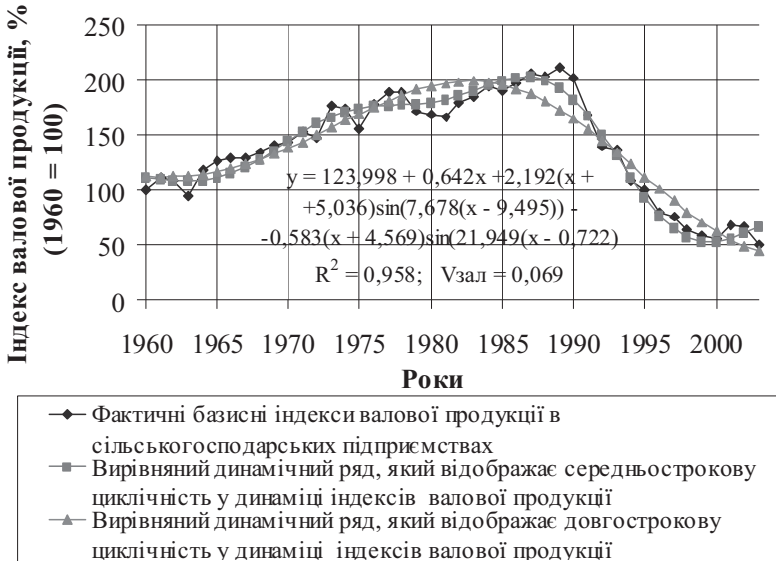

Рис. 2.6. Динаміка базисних індексів валової продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах України

Закономірності зміни обсягів виробництва валової продукції сільськогосподарських підприємств відображає така функція:

$$Y = 123,998 + 0,642X + 2,192(X + 5,036)\sin(7,678(x - 9,495)) - 0,583(X + 4,569)\sin(21,949(X - 0,722)), \quad (2.11)$$

де Y – індекс валової продукції, % (1960 р. = 100);

X – порядковий номер року досліджуваного періоду.

Коефіцієнт залишкової варіації для даної функції складає 0,069, тобто фактичні значення індексів валової продукції відхи-

ляються від розрахункових, обчислених за рівнянням 2.11, в середньому на 6,9 %.

Функція 2.11 складається з лінійного тренда, який відображає довгострокову тенденцію зміни виробництва валової продукції сільськогосподарських підприємств, та двох гармонік, які відображають два типи циклічних коливань, властивих динаміці досліджуваного показника. Параметри першої гармоніки функції 3.27 $[2,192(X + 5,036)\sin(7,678(x - 9,495))]$ відображають довгострокову циклічність у динаміці виробництва валової продукції сільськогосподарських підприємств. Тривалість довгого циклу складає близько 47 років (360 : 7,678). Довгострокові циклічні коливання мають тенденцію до зростання. Друга гармоніка функції 2.11 $[-0,583(X + 4,569)\sin(21,949(X - 0,722))]$ відображає середньострокову циклічність у динаміці виробництва валової продукції сільськогосподарських підприємств. Тривалість середньострокового циклу складає, як і в цілому по сільському господарству України, 16,4 року (360 : 21,949). Амплітуда циклічних коливань має тенденцію до зростання і є трохи вищою, ніж у динамічному ряду, який відображає динаміку виробництва валової продукції в усіх категоріях господарств. Якщо на початку досліджуваного періоду максимально можливі гармонічні коливання досліджуваного показника складали $\pm 3,2$ %, то в кінці $\pm 28,3$ %.

Динаміка індексів валової продукції сільського господарства в господарствах населення за 1960-2003 рр. показана на рис. 2.7.

Передусім звертає на себе увагу принципова розбіжність у закономірностях зміни індексів валової продукції сільського господарства в господарствах населення. По-перше, в динаміці виробництва валової сільськогосподарської продукції господарств населення відсутнє істотне зниження у 1989-1999 рр. По-друге, за період 1960-1989 рр., як і до 1999 р. обсяги виробництва валової продукції господарств населення зросли лише на 20 %. Значне зростання обсягів виробництва валової продукції у 2000-2003 рр. обумовлено істотним розширенням ресурсного потенціалу цих господарств у зв'язку з реформуванням сільськогосподарських підприємств на засадах приватної

Рис. 2.7. Динаміка індексів валової продукції сільського господарства в господарствах населення України

власності та частковою передачею їм певних площ сільськогосподарських угідь і деякої частини матеріально-технічної бази.

Тенденції зміни індексів валової продукції сільського господарства в господарствах населення відображає така функція:

$$Y = 1,136X + 98,222 + 0,255(X - 2,509)\sin(10,961(X + 27,195)) - 0,045(X + 31,751)\sin(22,064(X - 1,215)), \quad (2.12)$$

Y – індекс валової продукції, % (1960 р. = 100);

X – порядковий номер року досліджуваного періоду.

Коефіцієнт залишкової варіації для даної функції складає 0,047, що вказує на досить високий ступінь наближення розрахункових значень індексів валової продукції до фактичних.

Параметри функції 2.12 також свідчать про довгострокову та середньострокову циклічність у динаміці індексів валової продукції сільського господарства в господарствах населення, але її прояв значно менший, ніж у динаміці валової продукції сільськогосподарських підприємств. Наприклад, якщо максимальна амплітуда середньострокових гармонічних коливань у динаміці валової продукції сільськогосподарських підприємств в кінці досліджуваного періоду складала $\pm 28\%$, то в динаміці валової продукції господарств населення – лише $\pm 3\%$.

Більш високу сталість розвитку сільськогосподарського виробництва в господарствах населення можна пояснити декількома обставинами. По-перше, в переважній більшості господарств воно базується на застосуванні ручної праці з мінімальним рівнем її механізації. Унаслідок цього в господарствах населення на протязі більшої частини досліджуваного періоду не було проблеми з відтворенням основних засобів виробничого призначення. По-друге, в підсобних господарствах населення дуже обмежено використовуються

мінеральні добрива, пальне для виконання сільськогосподарських робіт, корми промислового виробництва і т. ін. Тому вони значно менше страждають від посилення диспаритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію. По-третє, в період найбільшого спаду сільськогосподарського виробництва у 1989-1999 рр. в сільськогосподарських підприємствах дуже істотно знизилася кількість працюючих у суспільному секторі і швидкими темпами знижувалася реальна заробітна плата працівників сільськогосподарських підприємств. Тому розвиток підсобного господарства для значної частини населення був одним з основних шляхів до виживання у той час. І чим меншим був дохід від участі у суспільному виробництві, тим більше зусиль треба було докладати в підсобному господарстві. Можна прогнозувати, що істотне підвищення реальної заробітної плати найманих працівників сільськогосподарських підприємств і підприємств інших галузей народного господарства буде супроводжуватися уповільненням темпів зростання, а може, і зменшенням обсягів виробництва сільськогосподарсь-

кої продукції в господарствах населення. У цілому ж основною причиною циклічності відтворення валової сільськогосподарської продукції в усіх категоріях господарств є циклічні коливання обсягів виробництва в сільськогосподарських підприємствах.

Обсяги валової продукції сільського господарства складаються з валової продукції рослинництва та валової продукції тваринництва. У зв'язку з цим певний науковий інтерес має з'ясування внеску галузей рослинництва та тваринництва у формування тенденцій зміни обсягів виробництва валової продукції в цілому по сільському господарству.

На рис. 2.8 наведено динаміку індексів валової продукції рослинництва в усіх категоріях господарств в Україні за 1960-2003 рр. Обсяги виробництва валової продукції рослинництва досить істотно коливаються по роках. Це обумовлено значною залежністю обсягів виробництва продукції рослинництва від погодних умов відповідного року.

Тенденції зміни індексів валової продукції рослинництва відображає така функція:

$$Y = 131,886 - 0,064X - 0,091(X + 345,218)\sin(7,025(X + 16,397)) - 0,489(X - 6,584)\sin(22,714(X - 1,835)) - 0,162(X + 18,113)\sin(90,661(X + 0,754)), \quad (2.13)$$

де Y – індекс валової продукції, % (1960 р. = 100);

X – порядковий номер року досліджуваного періоду.

Коефіцієнт залишкової варіації для даної функції складає 0,062, що свідчить про досить високий рівень наближення розрахункових значень індексів валової продукції до фактичних.

Функція 2.13 складається з лінійного тренда та трьох гармонік, які відображають різні типи циклічних коливань у динаміці індексів валової продукції рослинництва. Перша гармоніка $[- 0,091(X + 345,218)\sin(7,025(X + 16,397))]$ свідчить про наявність у динаміці досліджуваного показника довгострокових циклічних коливань з тривалістю циклу 51 рік $(360 : 7,025)$.

Параметри другої гармоніки функції 3.29 $[- 0,489(X - 6,584)\sin(22,714(X - 1,835))]$ відображають середньострокову

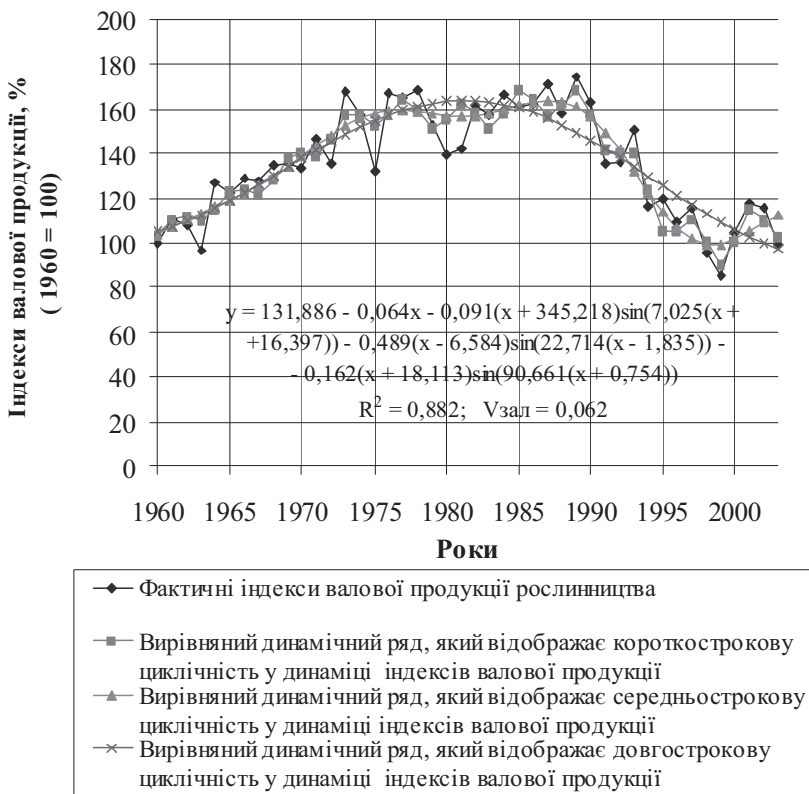

Рис. 2.8. Динаміка індексів валової продукції рослинництва в усіх категоріях господарств в Україні

циклічність у динаміці валової продукції рослинництва. Тривалість середньострокового циклу складає близько 16 років ($360 : 22,714$), що повністю відповідає встановленій середньостроковій циклічності в динаміці валового виробництва основних сільськогосподарських культур. Середньострокові циклічні коливання мають тенденцію до посилення.

Якщо на початку досліджуваного періоду максимальна амплітуда гармонічних коливань складала $\pm 2,7\%$, то в кінці періоду вона зросла до $18,3\%$. Строки настання окремих фаз се-

редньострокових циклів у динаміці валової продукції співпадають з відповідними строками початку та закінчення відповідних фаз у динаміці основних сільськогосподарських культур. Третя гармоніка функції 3.29 $[-0,162(X + 18,113)\sin(90,661(X + 0,754))]$ відображає короткострокові циклічні коливання обсягів виробництва валової продукції рослинництва. Тривалість короткострокових циклів складає близько чотирьох років (360 : 90,661). Така циклічність була виявлена в динаміці урожайності зернових культур і соняшнику (підрозділ 3.1). Амплітуда короткострокових циклічних коливань зростає в межах досліджуваного періоду з $\pm 2,9\%$ до $\pm 10,1\%$.

Динаміку індексів валової продукції тваринництва в усіх категоріях господарств у цілому по Україні показано на рис. 2.9. На відміну від динаміки валової продукції рослинництва, зміни обсягів виробництва валової продукції тваринництва не мають таких різких перепадів по окремих роках. Причини цього явища пояснювалися в підрозділі 2.1.

Тенденції зміни індексів валової продукції тваринництва в усіх категоріях господарств України відображає така функція:

$$Y = -0,2484X + 137,3 + 0,662(X + 44,103)\sin(8,410(X - 13,178)) - 0,517(X + 3,179)\sin(22,357(X - 1,206)), \quad (2.14)$$

де Y – індекс валової продукції, % (1960 р. = 100);

X – порядковий номер року досліджуваного періоду.

Коефіцієнт залишкової варіації для даної функції 0,045 свідчить про досить точне відображення обраною лінією тренда тенденцій зміни обсягів виробництва валової продукції тваринництва в Україні.

Функція 2.14 складається з лінійного тренда, який відображає загальну тенденцію зміни досліджуваного показника, та двох гармонік, які відображають два типи циклічних коливань у динаміці обсягів виробництва валової продукції тваринництва. Параметри першої гармоніки функції 2.14 $[0,662(X + 44,103)\sin(8,410(X - 13,178))]$ відображають довгострокову циклічність у динаміці обсягів виробництва валової продукції

Рис. 2.9. Динаміка індексів валової продукції тваринництва в усіх категоріях господарств в Україні

тваринництва з тривалістю циклу 43 роки ($360 : 8,410$). Довгострокові циклічні коливання мають тенденцію до посилення. Друга гармоніка функції $3.30 [-0,517(X + 3,179)\sin(22,357(X - 1,206))]$ відображає середньострокову циклічність у динаміці обсягів валової продукції тваринництва. Тривалість середньострокового циклу складає близько 16 років ($360 : 22,357$).

Середньострокові циклічні коливання мають чітко виражену тенденцію до посилення. Якщо на початку досліджуваного періоду максимальна амплітуда гармонічних коливань склада-

ла $\pm 2,2$ %, то в кінці періоду зростає до $\pm 24,4$ %. Строки настання окремих фаз середньострокового циклу співпадають зі строками настання фаз аналогічних циклів у динаміці валового виробництва основних видів тваринницької продукції.

Певний інтерес має співставлення тенденцій зміни обсягів виробництва валової продукції сільського господарства в цілому по Україні з тенденціями її зміни в окремих регіонах. У зв'язку з цим розглянемо динаміку обсягів виробництва валової продукції сільського господарства по сільськогосподарських підприємствах Харківської області за 1975-2003 рр. (рис. 2.10).

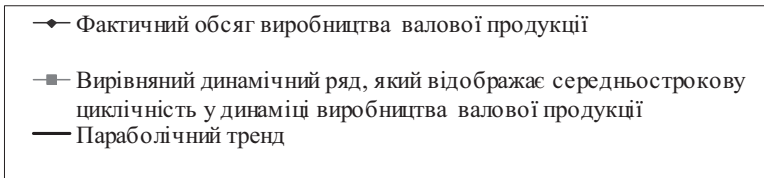
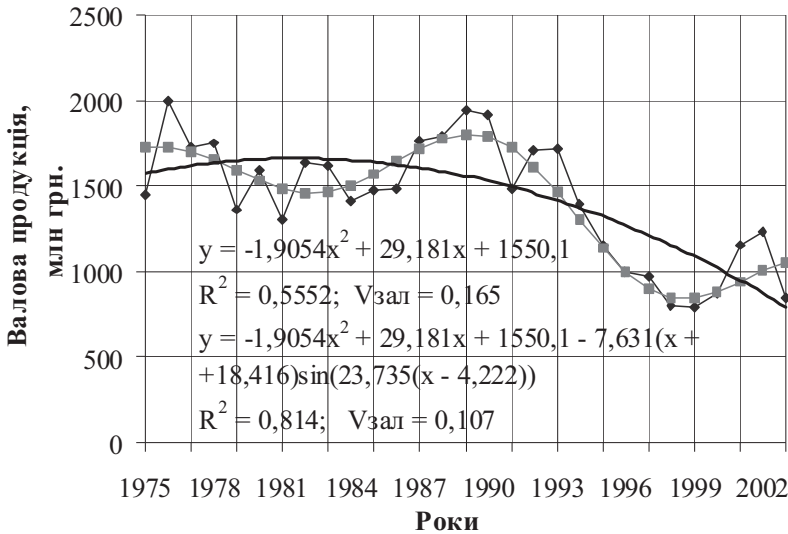

Рис. 2.10. Динаміка обсягів виробництва валової продукції по сільськогосподарських підприємствах Харківської області (в порівняльних цінах 2000 р.)

Оскільки за досліджуваній період для вартісного вимірювання обсягів валової продукції використовувалися різні співставні ціни і навіть різні грошові одиниці, загальний обсяг виробництва валової продукції визначався за натуральними показниками по 12-ти основних видах продукції та з використанням порівняльних цін 2000 р. Математична обробка даних такого динамічного ряду по сільгоспідприємствах Харківської області дозволила встановити таку функцію, яка відображає закономірності зміни обсягів виробництва валової сільськогосподарської продукції:

$$Y = -1,9054X^2 + 29,181X + 1550,1 - 7,631(X + 18,416)\sin(23,735(X - 4,222)), \quad (2.15)$$

де Y – валова продукція, млн. грн.;

X – порядковий номер року досліджуваного періоду.

Коефіцієнт залишкової варіації для даної функції складає 0,107, тобто фактичні дані досліджуваного динамічного ряду в середньому на 10,7 % відхиляються від розрахункових, обчислених за обраною лінією тренда.

Оскільки період дослідження динаміки валової продукції сільськогосподарських підприємств Харківської області короткий за період дослідження в цілому по Україні, то як базу для побудови трендової кривої обрано параболу другого порядку, яка відображає загальну тенденцію зміни показника в межах досліджуваного періоду.

Графічне зображення динамічного ряду обсягів виробництва валової продукції сільськогосподарськими підприємствами Харківської області та параметри першої гармоніки функції 2.15 $[7,631(X + 18,416)\sin(23,735(X - 4,222))]$ свідчать про наявність середньострокової циклічності в динаміці досліджуваного показника. Тривалість такого циклу складає 15,2 року, що є досить близьким до встановленої тривалості середньострокових циклів в динаміці обсягів виробництва валової продукції сільського господарства в цілому по Україні. Даний висновок підтверджують і попередні наші дослідження [234]. Середньострокові

циклічні коливання мають тенденцію до зростання. На початку досліджуваного періоду максимальна амплітуда гармонічних коливань складала 148 млн грн., а в кінці періоду – 362 млн грн.

Цілком логічно припустити, що циклiчні коливання обсягів виробництва валової продукції мають аналогічний відбиток на динаміці обсягів товарної сільськогосподарської продукції. Перевірка цієї тези також здійснювалася на матеріалах сільськогосподарських підприємств Харківської області. Як і у випадку з валовою продукцією, для забезпечення порівнюваності показників виробництва товарної продукції по роках, її обсяг у вартісному виразі визначався на основі натуральних показників обсягів продажу 12-ти основних видів сільськогосподарської продукції з наступною їх оцінкою в поточних цінах 2003 р.

Динаміку обсягів виробництва товарної продукції по сільськогосподарських підприємствах Харківської області за 1975-2003 рр. показано на рис. 2.11. У цього показника простежується середньострокова циклічність.

Математична функція, яка відображає тенденції зміни обсягів виробництва товарної продукції по сільськогосподарських підприємствах Харківської області має такий вигляд:

$$Y = -1,6485X^2 + 28,506 + 1196,8 - 8,348(X + 12,275) \sin(23,789(X - 4,312)), \quad (2.16)$$

Y – вартість товарної продукції в цінах 2003 р., млн грн.;

X – порядковий номер року досліджуваного періоду.

Коефіцієнт залишкової варіації для даної функції дорівнює 0,103, тобто фактичні обсяги товарної продукції в середньому на 10,3 % відхиляються від розрахункових.

Тригонометрична частина функції 2.16 [$- 8,348(X + 12,275) \sin(23,789(X - 4,312))$] відображає середньострокові циклічні коливання у виробництві товарної продукції по сільськогосподарських підприємствах Харківської області. Тривалість середньострокового циклу складає 15,1 року ($360 : 23,789$), що майже збігається з тривалістю середньострокового циклу в динаміці виробництва валової сільськогосподарської продукції. Середнь-

острокові циклічні коливання мають тенденцію до зростання. На початку досліджуваного періоду максимальна амплітуда гармонічних коливань дорівнювала ± 110 млн грн., а в кінці періоду зросла до ± 345 млн грн.

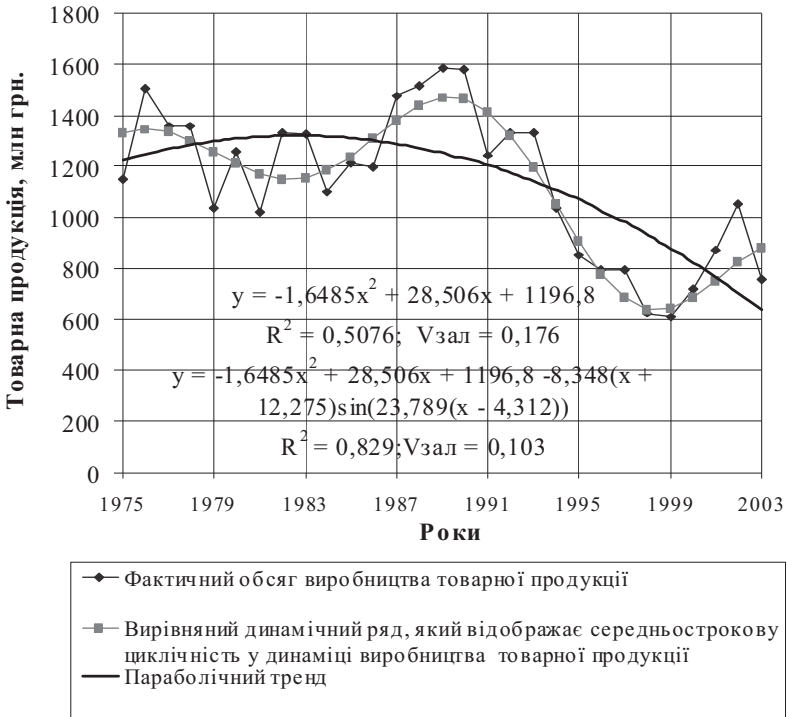

Рис. 2.11. Динаміка обсягів виробництва товарної продукції по сільськогосподарських підприємствах Харківської області (в поточних цінах 2003 р.)

Проведені нами дослідження показали, що в динаміці виробництва валової сільськогосподарської продукції виявляється середньострокова циклічність із тривалістю циклу 15-16 років, що повністю відповідає тривалості середньострокових циклів у динаміці валового виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції. Разом з тим циклічний харак-

тер розвитку у значно меншій мірі властивий підсобним господарствам населення. Основними передумовами більш високої стабільності підсобних господарств населення є широке використання ручної праці і відсутність проблем з відтворенням основних засобів виробництва; незначне застосування хімічних добрив, паливно-мастильних матеріалів, кормів промислового походження та значно слабший вплив посилення диспаритету цін; зростання значення підсобного господарства в умовах зниження реальних доходів від суспільного виробництва.

На підставі проаналізованих нами даних можна зробити припущення про наявність довгострокової циклічності в динаміці виробництва валової та товарної продукції з тривалістю циклу 43-52 роки, що є досить близьким до тривалості циклів Кондратьєва. Але це припущення вимагає додаткової перевірки з використанням більш довгих динамічних рядів, які б охоплювали хоча б декілька довгих циклів. Це може бути предметом самостійного наукового дослідження.

У динаміці виробництва валової продукції рослинництва простежується короткострокова циклічність з тривалістю циклу близько чотирьох років, що відповідає виявленій короткостроковій циклічності в динаміці урожайності зернових та соняшнику.

Циклічні коливання у виробництві валової продукції сприяють циклічним коливанням обсягів товарної продукції, що може негативно впливати на стабільність аграрного ринку та вимагати втручання з боку органів державної влади з використанням бюджетних коштів та інших важелів.

2.3. Фінансові наслідки циклічності відтворення сільськогосподарського виробництва

Одним з узагальнюючих показників результативності будь-якого виробництва в ринкових умовах є прибуток. Прибуткове ведення господарства має надзвичайно важливе значення, оскільки одержання прибутку означає, з одного боку, що продукція користується попитом і продається за ціною, яка перевищує витрати на її виробництво, а з іншого – що одержані

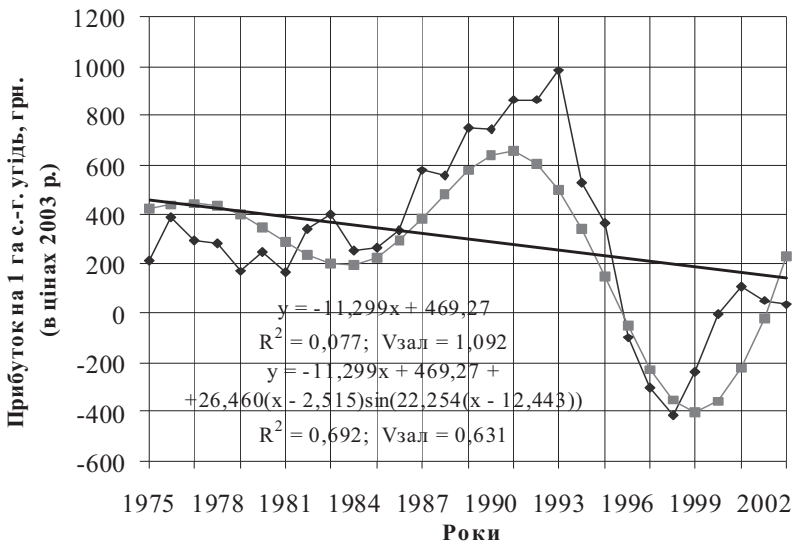
прибутки є однією з основних передумов розширеного відтворення виробництва.

На формування та зміну обсягів прибутків сільськогосподарських підприємств впливають декілька комплексних факторів: ціна продажу продукції, собівартість виробленої продукції, структурні зміни в асортименті продажу продукції [245], обсяги продажу. Перші три з наведених факторів мають певною мірою обмежений вплив на зміну розміру прибутків. Зростання ціни в умовах регульованої ринкової економіки, як правило, обмежене; собівартість ніколи не може бути нижчою і навіть дорівнювати нулю, а крайньою межею позитивного впливу зміни асортименту продажу продукції є перехід до моноспеціалізації, що призводить до інших негативних наслідків. Отже, з точки зору окремого підприємства невичерпним резервом збільшення прибутків (за умови інших сприятливих факторів) є збільшення обсягів продажу сільськогосподарської продукції. Виходячи з цього, можна зробити припущення, що виявлені циклічні коливання в обсягах виробництва та продажу сільськогосподарської продукції позначаються і на динаміці прибутків сільськогосподарських підприємств.

Дослідження динаміки прибутковості за тривалий час (25-30 років і більше) як по окремому господарству, так і по регіону або Україні в цілому пов'язане з певними труднощами, головними серед яких є різні грошові одиниці в окремі періоди та різний масштаб цін у різні роки. Тому, досліджуючи динаміку прибутків сільськогосподарських підприємств Харківської області за період 1975-2003 рр., ми застосували такий прийом: спочатку абсолютний розмір прибутку за кожний рік перевели в умовні зернові одиниці, розділивши загальну його номінальну суму на середню ціну реалізації зерна у відповідному році, а потім, помноживши одержаний результат на середню ціну реалізації зерна у 2003 р., визначили розмір прибутку в цінах цього року. Ураховуючи, що площа сільськогосподарських угідь, які використовувалися для виробництва сільгосппродукції у сусп-

ільному секторі, за досліджуваний період дещо змінювала-ся, при дослідженні динаміки прибутків аналізувалися не тільки абсолютні їх значення, а й показники, обчислені на 1 га сільськогосподарських угідь.

Дослідження показали, що розмір прибутку (збитку) в розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь по сільгосп-підприємствах Харківської області за період 1975-2003 рр. ко-ливався від 400 грн. збитків у 1998 р. майже до 1000 грн. при-бутків у 1993 р. (рис. 2.12).

- ◆ Фактична сума прибутку в розрахунку на 1 га с.-г. угідь, грн. (в цінах 2003 р.)
- Вирівняний динамічний ряд, який відображає середньострокову циклічність у динаміці прибутків
- Лінійний тренд

Рис. 2.12. Динаміка прибутків сільськогосподарських підприємств Харківської області

Закономірності зміни прибутків сільськогосподарських підприємств Харківської області у 1975-2003 рр. відображає така математична функція:

$$Y = -11,299X + 469,27 + 26,460(X - 2,515)\sin(22,254(X - 12,443)), \quad (2.17)$$

де Y – прибуток на 1 га сільськогосподарських угідь, грн.;

X – порядковий номер року досліджуваного періоду.

Коефіцієнт залишкової варіації для даної функції 0,631 майже вдвічі менший від аналогічного показника для лінійного тренда.

Графічне зображення динамічного ряду прибутків і параметри функції 2.17 переконливо свідчать, що у динаміці прибутків сільськогосподарських підприємств Харківської області також виявляється циклічна складова із середньою тривалістю циклу близько 16 років ($360 : 22,254$). Це практично точно відповідає встановленій тривалості середньострокових циклів у динаміці виробництва валової та товарної продукції сільського господарства. Цей висновок підтверджують і попередні наші дослідження [235, 240].

Середньострокові циклічні коливання прибутків у межах досліджуваного періоду мають чітко виражену тенденцію до зростання. Якщо на початку досліджуваного періоду максимальна амплітуда гармонічних коливань складала близько ± 40 грн. на 1 га сільськогосподарських угідь, то в кінці періоду зросла до ± 700 грн. Разом з тим слід звернути увагу на одну обставину: строки початку та завершення окремих фаз середньострокового циклу в динаміці прибутків відстають у середньому на два роки від строків настання окремих фаз середньострокових циклів у динаміці виробництва валової та товарної продукції сільського господарства. Таку ситуацію можна пояснити певною похибкою при обчисленні прибутків сільськогосподарських підприємств у цінах 2003 р. У 1992 та 1993 рр. сільськогосподарськими підприємствами Харківської області було одержано найбільші суми номінального прибутку. Але добре відомо, що саме на ці роки припадає найбільш бурхливий розвиток

інфляції в Україні та найбільш істотне порушення паритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію (співвідношення цін за ці два роки погіршилося більш ніж у чотири рази). А тому високі суми номінального прибутку у 1992-1993 рр. повністю обумовлені інфляційною складовою. Досить ймовірним може бути, що у 1992-1995 рр. при здійсненні щомісячного індексування виробничих витрат на індекс інфляції реальним результатом сільськогосподарського виробництва могли бути мінімальні прибутки, а то і збитки. Закладення ж у вихідний динамічний ряд прибутків найвищих їх рівнів у 1992-1993 рр. і призвело до зміщення синусоїди, яка відображає середньострокові циклічні коливання, праворуч на два роки.

Прибутки від усього сільськогосподарського виробництва складаються з фінансових результатів окремих галузей сільського господарства. У зв'язку з цим певний інтерес має дослідження тенденцій зміни прибутків основної галузі сільського господарства – зернового виробництва.

Динаміку прибутків цієї галузі, обчислених у розрахунку на 1 га їх посіву в сільськогосподарських підприємствах Харківської області за 1975-2003 рр. показано на рис. 2.13.

Закономірності зміни цього показника в сільськогосподарських підприємствах Харківської області характеризує така функція:

$$Y = - 0,8039X + 452,03 + 0,694(X + 203,723)\sin(8,468(X + 204,417)) + 18,155(X - 2,674)\sin(21,295(X - 12,439)) - 11,044(X - 8,378)\sin(97,178(X - 1,645)), \quad (2.18)$$

де Y – прибуток на 1 га посіву зернових у цінах 2003 р., грн.;

X – порядковий номер року досліджуваного періоду.

Коефіцієнт залишкової варіації для даної функції складає 0,273, що вдвічі нижче, ніж у лінійного тренда, та у функції, яка відображає закономірності зміни прибутків сільськогосподарських підприємств у цілому (функція 3.33).

Функція 2.18 складається з лінійного тренда, який відображає загальну тенденцію зміни досліджуваного показника, та трьох гармонік, які віддзеркалюють три типи циклічних

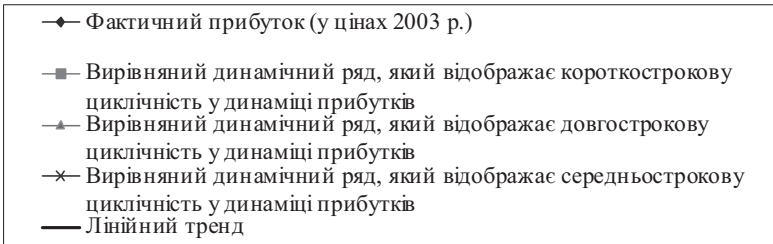
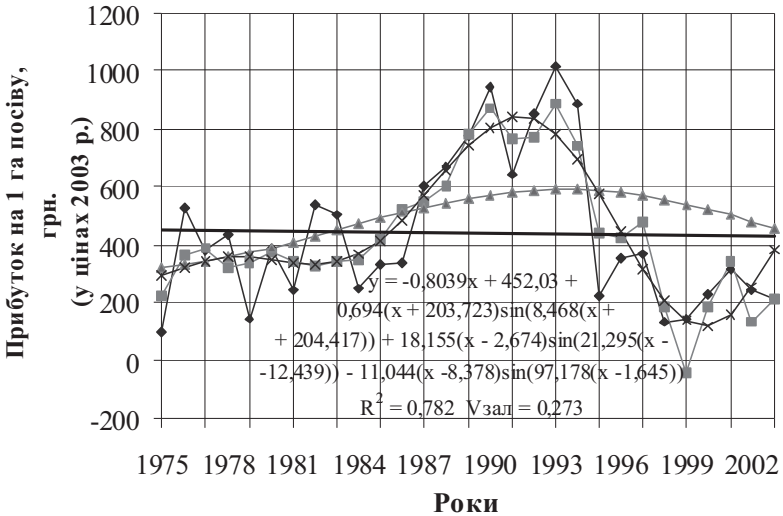

Рис. 2.13. Динаміка прибутків на 1 га посіву зернових по сільськогосподарських підприємствах Харківської області

коливань у динаміці прибутків, одержаних в галузі зернового виробництва. Параметри першої гармоніки функції 3.34 $[0,694(X + 203,723)\sin(8,468(X + 204,417))]$ характеризують довгострокову циклічність у динаміці досліджуваного показника. Тривалість довгого циклу складає 42,5 року $(360 : 8,468)$. Друга гармоніка аналізованої функції $[18,155(X - 2,674)\sin(21,295(X - 12,439))]$ відображає середньострокові циклічні коливання в динаміці прибутків зернового виробництва по Харківській області. Тривалість середньострокового циклу складає 16,9 року, що є досить близьким до

тривалості середньострокового циклу в динаміці загальної суми прибутків сільськогосподарських виробників. Середньострокові циклічні коливання мають тенденцію до зростання. На початку досліджуваного періоду максимальна амплітуда циклічних коливань складала ± 30 грн. / га, а в кінці періоду ± 478 грн. Строки настання окремих фаз середньострокових циклів відповідають строкам настання фаз середньострокових циклів у динаміці загальної суми прибутків сільськогосподарських підприємств, але відстають на два роки від строків настання фаз середньострокових циклів у динаміці урожайності та валових зборів зернових. Причини цього явища пояснювалися вище. Параметри третьої гармоніки функції $2.18 [-11,044(X - 8,378)\sin(97,178(X - 1,645))]$ відображають короткострокову циклічність у динаміці прибутків зернового виробництва. Тривалість короткострокових циклів трохи менше чотирьох років ($360 : 97,178$), що відповідає тривалості короткострокових циклів у динаміці урожайності та валових зборів зернових, а також тривалості короткострокових циклів у динаміці цін на зерно. Амплітуда короткострокових циклічних коливань прибутків також має тенденцію до зростання.

Отже, коливання прибутків галузі зернового виробництва в повній мірі збігаються, а певною мірою і формують циклічні коливання загальних прибутків сільськогосподарських підприємств.

Циклічні коливання в розмірах прибутків сільськогосподарських підприємств призводять до коливання показників платоспроможності та фінансової стійкості сільськогосподарських підприємств. Одним із головних показників платоспроможності є коефіцієнт поточної ліквідності, який визначається як співвідношення всіх оборотних активів підприємства та його короткострокових зобов'язань. Дослідженнями динамічного ряду цього показника по сільськогосподарських підприємствах Харківської області за 1975-2001 рр. виявлено тенденцію його зміни, яка характеризується такою математичною функцією (рис.2.14):

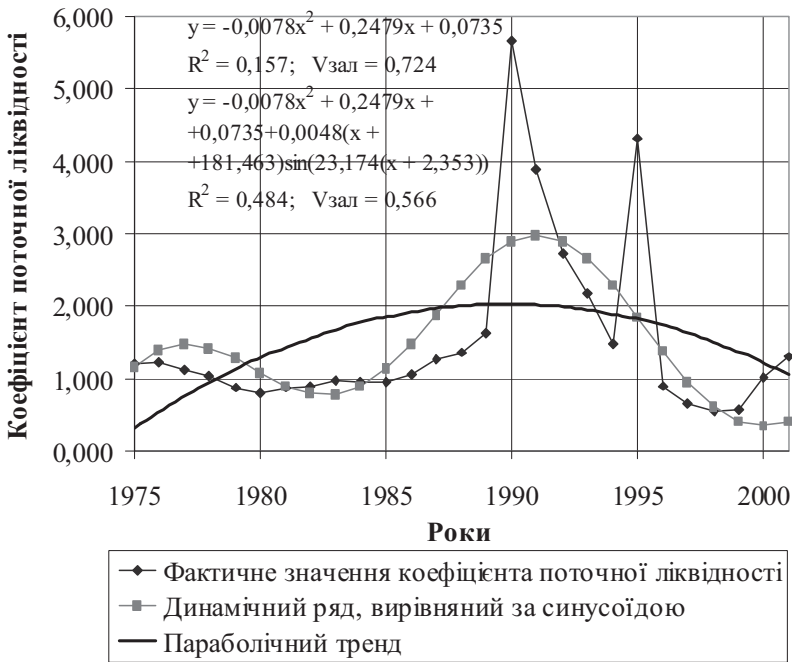

Рис. 2.14. Динаміка коефіцієнта поточної ліквідності по сільськогосподарських підприємствах Харківської області (на кінець року)

$$Y = -0,0078X^2 + 0,2479X + 0,0735 + 0,0048(X + 181,463)\sin(23,174(X + 2,353)) \quad (2.19)$$

де Y – коефіцієнт поточної ліквідності;

X – порядковий номер року досліджуваного періоду.

Коефіцієнт залишкової варіації для даної функції склав 0,566. Загальна тенденція коефіцієнта поточної платоспроможності полягала в зростанні, але темп зростання уповільнювався і починаючи з 90-х років набув тенденції до зниження. У динаміці коефіцієнта поточної платоспроможності також простежується циклічність з тривалістю циклу 15,5 року (360 : 23,174), що є досить близьким до тривалості середньострокового циклу в динаміці прибутків сільськогосподарських

підприємств. Амплітуда гармонічних коливань коефіцієнта точної ліквідності зростає на протязі досліджуваного періоду з $\pm 0,87$ до $\pm 1,00$.

Подібні циклічні коливання характерні також для динаміки питомої ваги короткострокових зобов'язань сільськогосподарських підприємств у вартості їх капіталу, питомої ваги грошових коштів у вартості активів і т. ін.

Наявність грошових коштів на рахунках у банках та у касі підприємства визначає його миттєву платоспроможність. Дворазова зміна грошової одиниці, яка використовувалася на території України за останні два десятиріччя, та значні темпи інфляції у 90-х роках минулого століття не дозволяють порівняти в динаміці номінальні залишки грошових коштів сільськогосподарських підприємств. Але певну уяву про тенденції їх зміни можуть дати відносні показники, зокрема показник питомої ваги грошових коштів у вартості активів сільськогосподарських підприємств.

На рис. 2.15 наведено динаміку питомої ваги грошових коштів у капіталі сільськогосподарських підприємств Харківської області за 1975-2003 рр.

Тенденції зміни питомої ваги грошових коштів у вартості активів сільськогосподарських підприємств відображає така функція:

$$Y = -0,0181X^2 + 0,4971X - 0,1934 + 0,029(X + 58,153)\sin(24,346(X + 2,371)), \quad (2.20)$$

де Y – питома вага грошових коштів у вартості активів, %;
 X – порядковий номер року досліджуваного періоду.

Коефіцієнт детермінації для дано функції склав 0,742, а коефіцієнт залишкової варіації – 0,591.

Параметри тригонометричної частини функції 2.20 свідчать про наявність середньострокової циклічності в динаміці питомої ваги грошових коштів у вартості активів сільськогосподарських підприємств. Тривалість середньострокового циклу в динаміці досліджуваного показника склала близько 15 років.

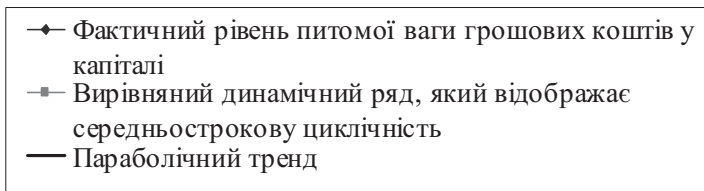
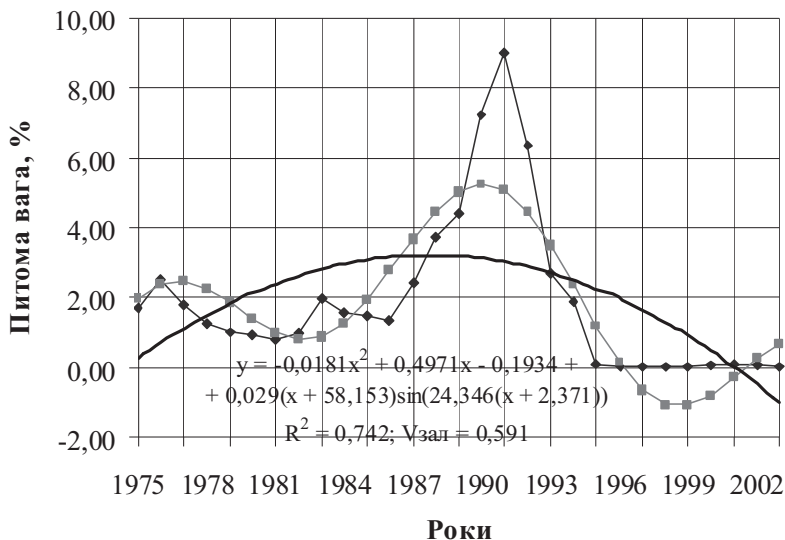

Рис. 2.15. Динаміка питомої ваги грошових коштів у вартості активів сільськогосподарських підприємств Харківської області

Амплітуда середньострокових циклічних коливань зростає з $\pm 1,72$ до $\pm 2,47$.

Циклічні коливання рівня платоспроможності сільськогосподарських підприємств та їх фінансового стану значною мірою визначають темпи відтворення основних засобів і динаміку рівня їх зносу (рис. 2.16). Рівень зносу основних засобів сільськогосподарських підприємств Харківської області на протязі майже всього досліджуваного періоду має досить чітку тенденцію до зростання. Разом з тим у динаміці рівня зносу також існують прояви циклічності. Так, у 1980-1988 рр. фактичні рівні

зносу були вищими за лінію тренда, у 1989-1996 рр. – нижчими, а у 1998-2001 рр. знову вищими.

Тенденція зміни рівня зносу основних засобів по сільськогосподарських підприємствах Харківської області з урахуванням циклічної компоненти характеризується такою функцією:

$$Y = 0,0699X^2 - 0,9561X + 19,391 - 0,193(X + 7,015)\sin(22,324(X + 1,638)), \quad (2.21)$$

де Y – рівень зносу основних засобів, %;

X – порядковий номер року досліджуваного періоду.

Коефіцієнт детермінації для даної функції склав 0,818, а коефіцієнт залишкової варіації – 0,166, що свідчить про досить високий ступінь наближення розрахункових значень функції

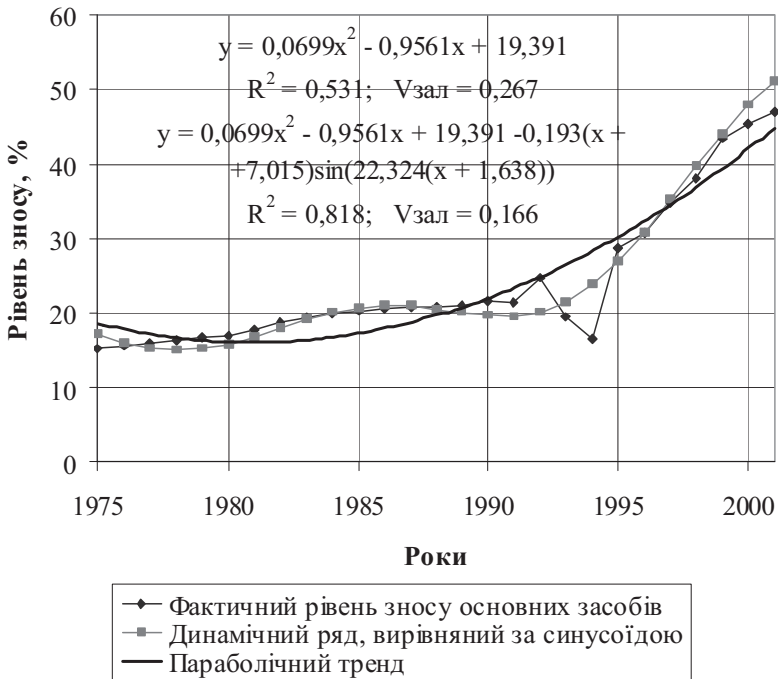

Рис. 2.16. Динаміка рівня зносу основних засобів по сільськогосподарських підприємствах Харківської області (на кінець року)

до фактичних показників рівня зносу. Фази в циклічності рівня зносу майже співпадають з фазами циклів у динаміці виробництва валової продукції, прибутків і рівня платоспроможності. Разом з тим слід звернути увагу на два важливих моменти. По-перше, в динаміці виробництва валової продукції, в динаміці прибутків, платоспроможності у 1980-1986 рр. циклічна функція знаходилася нижче обраної трендової кривої, а в динаміці рівня зносу, навпаки, вище. У 1988-1994 рр. спостерігалось зворотнє співвідношення. Але така ситуація повністю відповідає економічній логіці: збільшення обсягів виробництва продукції й одержаних прибутків призводить до підвищення темпів оновлення основних засобів, а внаслідок цього – до зниження рівня їх зносу; зменшення обсягів виробництва продукції й одержаних прибутків, навпаки, супроводжується підвищенням рівня зносу основних засобів. По-друге, початок відносно сприятливих і несприятливих фаз у динаміці рівня зносу основних засобів на один-три роки запізнюється в порівнянні з фазами динаміки виробництва валової та товарної продукції. Це теж зрозуміло, оскільки для здійснення істотних інвестицій необхідно мати певний час для накопичення фінансових ресурсів [226, 236].

Отже, циклічні коливання в динаміці урожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тварин обумовлюють циклічні коливання в обсягах виробництва валової та товарної продукції сільського господарства, що в свою чергу призводить до відповідних періодичних коливань фінансових показників: розміру прибутків, рівня платоспроможності, фінансової стійкості, темпів відтворення основних засобів та рівня їх зносу. У динаміці фінансових результатів діяльності окремих галузей сільського господарства виявляється короткострокова циклічність, але внаслідок її асинхронності узагальнені фінансові показники не мають чітко вираженої короткострокової циклічності.

У цілому наявність циклічних коливань в динаміці основних економічних показників значною мірою гальмує динамічний розвиток сільськогосподарського виробництва.

Розділ 3

ТЕНДЕНЦІЇ, ФАКТОРИ Й ЕКОНОМІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ВІДТВОРЕННЯ ОСНОВНИХ ЕЛЕМЕНТІВ АГРАРНОГО РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Удосконалення економічного механізму господарювання в агропромисловому комплексі нерозривно пов'язане з розробкою науково обгрунтованої стратегії розвитку виробничого потенціалу сільськогосподарського виробництва. Незважаючи на широкі економічні дослідження проблем виробничого та ресурсного потенціалу сільського господарства в останні два десятиліття, поки що немає повної єдності в його розумінні. В економічній літературі дуже широко використовуються такі поняття, як економічний потенціал, виробничий потенціал, ресурсний потенціал, виробнича потужність та ін. У з'ясуванні суті категорії “виробничий потенціал” вихідним пунктом є, на наш погляд, зміст категорії “продуктивні сили”. Головною продуктивною силою будь-якого суспільства є людина, оскільки тільки від неї виходить творчий початок, який об'єднує всі елементи в єдину продуктивну силу. Елементами продуктивних сил є також засоби виробництва, причому стосовно сільськогосподарського виробництва це не тільки ті засоби, які створені працею людей, а й природні ресурси. Однак продуктивні сили не є простим набором елементів – їх слід розглядати як цілісну систему з органічною єдністю, взаємозв'язком і взаємодією елементів.

Потенціал (від лат. *potentia* – можливість, потужність) визначається як засоби, запаси, які є в наявності та можуть бути мобілізовані, приведені в дію, використані для досягнення певних цілей, здійснення плану, вирішення задачі; як можливості окремої особи, суспільства, держави в певній області [353]. Як бачимо, у визначенні потенціалу виділяються два напрями: потенціал як сума запасів, засобів і потенціал як можливості досягнення певного результату.

На перший погляд, це два самостійних підходи до визначення категорії “потенціал”. Але між ними існує тісний зв’язок: в обох випадках потенціал пов’язується з можливістю досягнення певного результату, а вона залежить від наявності ресурсів. Це положення може бути вихідним пунктом при розкритті суті різних видів потенціалу.

Найбільш широким за змістом є, на наш погляд, поняття “економічний потенціал” як сукупна здатність галузей народного господарства виробляти продукцію, здійснювати інвестиції, надавати послуги тощо. Економічний потенціал у загальному вигляді визначається чисельністю трудових ресурсів і рівнем їх професійної підготовки, кількістю й якістю засобів виробництва, рівнем розвитку науки та техніки, природними ресурсами, тобто елементами, які входять до складу виробничих сил суспільства. Найважливішою складовою економічного потенціалу виступає виробничий потенціал, який залежить від кількості, якості та збалансованості виробничих ресурсів і характеризує можливості виробництва в досягненні певних результатів. Одним з напрямів визначення виробничого потенціалу може розглядатися виробнича потужність, яка характеризує нормативні можливості виробництва певного виду продукції.

Складовою виробничого потенціалу є ресурсний потенціал, який являє собою певним чином збалансовану сукупність земельних, матеріальних і трудових ресурсів, призначених для виробництва сільськогосподарської продукції. Як було показано в підрозділі 1.1, невід’ємним елементом відтворювального процесу в сільському господарстві є постійне відтворення основних елементів аграрного ресурсного потенціалу.

3.1. Відтворення сільськогосподарських угідь та їх родючості

Однією з найважливіших умов функціонування сучасного високотоварного сільськогосподарського виробництва є використання землі як основного засобу виробництва. У сільському господарстві земля є не лише матеріальною основою його функціонування, а й активним чинником виробництва. „Результати виробництва тут залежать безпосередньо від родючості ґрунтів, фізико-хімічних і біологічних процесів, які відбуваються в них. В аграрній сфері земельні ресурси – найважливіша продуктивна сила, без якої неможливий процес виробництва, й одночасно вони є предметом і знаряддям праці” [72, с. 80]. За даними наукових досліджень, земельні ресурси складають понад 40 % продуктивних сил України, завдяки їх використанню формується близько 95 % продовольства та дві третини товарів споживання [94]. Отже, розширене відтворення сільськогосподарського виробництва нерозривно пов'язане з відтворенням сільськогосподарських угідь та їх родючості.

Загальна земельна площа України станом на 01.01. 2004 р. складала 60,3 млн га, з яких 41,8 млн га – сільськогосподарські угіддя, в тому числі 32,5 млн га ріллі (табл. 3.1.) У цілому площа сільськогосподарських угідь і зокрема площа ріллі в останні 24 роки мали тенденцію до скорочення. Площа сільськогосподарських угідь зменшилася на 0,8 млн га (на 1,9 %), площа ріллі – на 1,9 млн га (5,5 %). Площа сільськогосподарських угідь і ріллі в розрахунку на одного жителя скорочувалася до середини 90-х років минулого століття, а потім почала зростати. У 2003 р. на одного жителя України припадало 0,87 га сільськогосподарських угідь і 0,68 га ріллі. Деяке зростання площі сільськогосподарських угідь і ріллі в розрахунку на одного жителя України на фоні скорочення їх загальної площі в останні роки повністю зумовлене більш швидким скороченням чисельності населення.

Таблиця 3.1

**Динаміка площі і структури
сільськогосподарських угідь в Україні**

Угіддя	1980 р.		1990 р.		2000 р.		2003 р.		2003 р. у % до	
	млн га	%	млн га	%	млн га	%	млн га	%	1980р.	1990р.
Рілля	34,4	80,7	33,6	80,0	32,5	77,8	32,5	77,8	94,5	96,7
Сіножаті	2,2	5,2	2,3	5,5	2,4	5,7	2,4	5,7	109,1	104,3
Пасовища	4,8	11,3	5,1	12,1	5,5	13,2	5,5	13,2	114,6	107,8
Багаторічні насадження	1,2	2,8	1,0	2,4	0,9	2,2	0,9	2,2	75,0	90,0
Усього сільсько- господарських угідь	42,6	100	42,0	100	41,8	100	41,8	100	98,1	99,5

Слід звернути особливу увагу на рівень сільськогосподарської освоєності території та на структуру сільськогосподарських угідь. Незважаючи на деяке скорочення площі сільськогосподарських угідь у досліджуваному періоді, рівень сільськогосподарської освоєності території залишається одним із найвищих – 69,3 % (для порівняння: США – 45,6 %; у Великобританія – 69,8; Франція – 53,0; Німеччина – 48,5; Польща – 57,9; Австралія – 59,7; Канада – 7,4; Росія – 12,9 % [72, с. 88]).

Одним із показників використання сільськогосподарських угідь є рівень їх розораності. Він хоч і має тенденцію до зниження, але залишається дуже високим і складав в Україні в 2003 р. 77,8 % для порівняння: США – 43,5 %; Великобританія – 34,5; Франція – 60,6; Німеччина – 68,2; Польща – 76,5; Австралія – 10,2; Канада – 61,9; Росія – 60,6 % [72, с.89]). Отже, за рівнем розораності сільськогосподарських угідь Україна випереджає найбільш розвинені країни світу.

У межах країни спостерігаються значні коливання в рівні сільськогосподарської освоєності території та в структурі сільськогосподарських угідь. Наприклад, станом на 01.01.2004 р.

у Запорізькій, Кіровоградській, Миколаївській областях питома вага сільськогосподарських угідь у загальній земельній площі перевищувала 81 %, у Закарпатській області складала 36,0 %; Івано-Франківській – 45,5; Рівненській – 46,8 %. Рівень розораності сільськогосподарських угідь у Херсонській області склав 90,3 %; Черкаській – 87,8; Кіровоградській – 86,4 %; а у Закарпатській – 43,7%; Івано-Франківській – 59,4; Львівській – 62,9% [194, с.22]. Ще більшою є варіація рівня освоєності території та розораності сільськогосподарських угідь по адміністративних районах та окремих господарствах.

У цілому надзвичайно високий, часто вищий за оптимально допустимий рівень сільськогосподарської освоєності території та розораності сільськогосподарських угідь в Україні сформувався в 60-70-ті роки ХХ ст. унаслідок дії командно-адміністративної системи управління, коли було проведено широкомасштабну компанію з додаткового освоєння та розорювання 2 млн га нових земель. У сільськогосподарське виробництво і, зокрема, в землеробство були залучені малопродуктивні землі, засолені та кам'янисті ділянки, крутосхили і т. ін.

Високий рівень сільськогосподарської освоєності території та її розораності призводить до негативних, а подекуди катастрофічних наслідків. Так, за характеристиками, які впливають на рівень родючості ґрунтів, в Україні із загальної площі сільськогосподарських угідь 1710,0 тис. га (4,1 %) – засолені землі; 2824,8 тис. га (6,8 %) – солонцюваті та з солонцевими комплексами; 137,9 тис. га (0,3 %) – осолоділі; 10692,0 тис. га (25,8 %) – кислі; 1852,1 тис. га (4,5 %) – перезволожені; 1778,4 тис. га (4,3 %) – заболочені землі. Водна ерозія поширена на площі 10,6 млн га ріллі, з якої 2,2 млн га середньозмиті і 0,5 млн га – сильнозмиті орні землі [72, с. 84].

Вважається, що площинна ерозія (змив ґрунту) починається вже при крутизні схилів 1-2°. В Україні лише трохи більше половини площ ріллі (52,7%) мають схили крутизною до 1°. Такий рельєф у поєднанні з високою розораністю земельного фонду створює сприятливі умови для поширення ерозійних процесів. З продуктами ерозії з орних земель виносяться гумус

і мінеральні речовини, які є чинниками формування родючості ґрунтів. У середньому протягом п'яти років, за період між п'ятим (1986-1990 рр.) і шостим (1991-1995 рр.) турами агрохімічного обстеження ґрунтів України в різних природнокліматичних зонах, кислотність ґрунтів підвищилася майже на 2%, вміст гумусу зменшився на 0,7-2,7 %, рухомого фосфору – на 0,9-7,6 %, обмінного калію – на 1,9-17,4 % [208].

Основними причинами збільшення площ еродованих земель є надмірна розораність сільськогосподарських угідь, розміщення просапних культур на схилах понад 3⁰, недостатній випуск техніки для здійснення ґрунтозахисних технологій, відсутність комплексності у проведенні протиерозійних заходів [323, с. 44].

Щодо удосконалення структури сільськогосподарських угідь і виведення еродованих земель з обороту, академік УААН В.М.Трегобчук ще в 1995 р. зазначав, що в оглядовій перспективі доцільно вивести з активного аграрного обороту як мінімум 10 млн га ріллі і приблизно на стільки ж розширити площі природних кормових угідь. Такий радикальний захід виправданий не лише з екологічної, а й з економічної точки зору. Це, за розрахунками академіка дало б можливість досягти щорічної економії енергетичних, матеріально-технічних і трудових ресурсів на загальну суму 1,5-2,0 млрд дол. США, а також майже вдвічі зменшити екологічну шкоду, яка щорічно обчислюється у 7-8 млрд дол. США [326, с. 95].

Отже, основним шляхом створення передумов для розширеного відтворення в сільському господарстві є підвищення родючості сільськогосподарських угідь.

Раціональне використання сільськогосподарських угідь, підвищення їх родючості мають надзвичайно важливе значення для забезпечення сталого розвитку України. Академік В.В.Юрчишин до основних елементів новітньої аграрної політики відносить надійне управління земельним фондом і підвищення екологічної надійності агропродовольчої діяльності й охорони довкілля [373, с. 5].

Основні принципи сталого розвитку держав світу були прийняті в 1992 р. у Ріо-де-Жанейро та зафіксовані в Декла-

рації щодо навколишнього середовища та його розвитку „Порядок денний на XXI століття”. У ній підкреслюється, що для забезпечення сталого розвитку держави охорона навколишнього середовища та раціональне використання природних ресурсів повинні розглядатися не як самоціль, а як невід’ємна частина процесу розвитку [45, с. 80].

Незважаючи на те, що всі дослідники проблем відтворення родючості ґрунтів [110, 327, 339, 343 та ін], а також представники колишніх владних структур [76, 141, 156] одностайні у визнанні необхідності збереження та примноження продуктивної сили земель, використовуваних як основний засіб виробництва у сільському господарстві, – в сільськогосподарському виробництві України сформувалися досить стійкі тенденції до зниження родючості сільськогосподарських угідь. Одним з найважливіших показників рівня і динаміки родючості сільськогосподарських угідь є вміст гумусу. Через відсутність постійного державного моніторингу щодо змін родючості ґрунтів, зокрема балансу гумусу в них, оцінки втрат родючості мають експертний характер і досить істотно різняться між собою. Наприклад, „за деякими оцінками, щорічні сумарні втрати гумусу через мінералізацію та ерозію ґрунтів становлять 32-33 млн т, що еквівалентно 320-330 млн т органічних добрив, а еколого-економічні збитки через ерозію ґрунтів перевищують 9 млрд грн” [273, с. 43]. У такому випадку найпростіший розрахунок покаже, що середньорічні втрати гумусу в цілому по Україні в розрахунку на 1 га ріллі складають близько 1 т. Дискусійною є й еквівалентна оцінка втрат гумусу в органічних добривах, згідно з якою 1 т гумусу створюється за рахунок внесення 10 т органічних добрив. За даними Г.Я.Чесняка, з 1 т гною, який є основним органічним добривом в Україні, в чорноземах Лівобережного Лісостепу створюється 58 кг гумусу [277]. За даними члена-кореспондента УААН М.Г.Лобаса, щорічні втрати гумусу складають 600-700 кг/га; на початку 80-х років за рахунок внесення 6 т/га органічних добрив ці втрати компенсувалися на 50-60 %, на початку 90-х при внесенні 8,6 т/га – на 90 %. У 1991-1995 рр. дефіцит гумусу збільшився у 2,5 раза, а станом

на 2001 р. – майже у п'ять разів [162, с.326]. За даними О.Шевченка, щороку з 1 га орних земель в Україні втрачається в середньому 600-700 кг гумусу [351]. Так вважає і В.М.Ганганов [80, с.13]. На думку В.О.Леонця, щорічний дефіцит балансу гумусу складає понад 100 кг/га [159, с. 63]. Такої ж думки і В.В.Рассоха [276, с. 18].

Баланс гумусу у ґрунті відповідно до методики Інституту ґрунтознавства та агрохімії Української академії аграрних наук можна обчислити для умов сівозміни, господарства, району за формулою [277, с. 11]:

$$B_z = \frac{\Pi_1 + \Pi_2}{L} - \frac{P}{L},$$

де B_z – середньорічний баланс гумусу у ґрунті на 1 га за ротацію сівозміни, т/га; Π_1 – сума новоутвореного гумусу у ґрунті за ротацію сівозміни за рахунок рослинних решток, т/га; Π_2 – кількість новоутвореного гумусу у ґрунті за ротацію сівозміни за рахунок органічних добрив, т/га; P – загальна кількість гумусу, який мінералізується за ротацію сівозміни, т/га; L – тривалість ротації, років.

Для розрахунку кількості новоутвореного гумусу з рослинних решток (Π_1) та органічних добрив (Π_2) існують науково обґрунтовані коефіцієнти гуміфікації рослинних решток і гною у ґрунті.

Оскільки кількість рослинних решток не має прямої залежності від рівня урожаю, то для її розрахунку можна скористатися рівняннями регресії, які визначені за економетричними даними.

Внесення 1 т гною вологістю 77% веде до утворення 0,058 т гумусу [277].

Загальні втрати гумусу у ґрунті за ротацію сівозміни визначаються розмірами його мінералізації. За даними Г.Я. Чесняка, на чорноземах найбільше гумусу мінералізується при вирощування картоплі (1,61 т/га), коренеплодів (1,60), цукрових буряків (1,59), соняшнику (1,39), найменше – при вирощуванні багаторічних трав (0,60 т/га), однорічних трав (1,1), гречки, вико-вівсяної суміші (1,10 т/га) [277].

В останні роки широкої популярності набув метод розрахунку норм добрив за нормативами витрат на одиницю врожаю. Цей метод використовується для розрахунків потреби в добривах для окремих культур, сівозмін, господарств, районів, областей, країни тощо. У розрахунках використовуються такі показники: планова врожайність культур, нормативні витрати добрив для одержання 1 ц урожаю, поправочні коефіцієнти на вміст поживних речовин у ґрунті, коефіцієнти використання елементів живлення з органічних і мінеральних добрив [274, с. 24]. З використанням цих методів ми здійснили модельні розрахунки динаміки балансу гумусу та балансу поживних речовин на прикладі сільськогосподарських підприємств Харківської області (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Динаміка балансу гумусу та балансу поживних речовин у ґрунтах сільськогосподарських підприємств Харківської області

Показники	Роки					
	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Винос поживних речовин з урожаєм сільськогосподарських культур, кг/га	126,8	117,3	142,6	179,9	192,3	145,0
Надходження елементів живлення, кг/га:						
- з органічними добривами	31,1	28,4	18,9	17,6	17,6	16,2
- з мінеральними добривами	10,5	8,0	5,5	10,2	11,1	14,5
Усього	41,6	36,4	24,4	27,8	28,7	30,7
Баланс елементів живлення, ± кг/га	-85,2	-80,9	-118,2	-152,1	-163,6	-114,4
% повернення поживних речовин	35,0	33,4	18,5	16,0	15,5	23,2
Баланс гумусу, т/га	-0,54	-0,63	-0,58	-0,53	-0,48	-0,70
Необхідний обсяг внесення органічних добрив для досягнення бездефіцитного балансу гумусу, т/га	9,24	10,84	10,00	9,18	8,31	12,11

За даними таблиці, сільськогосподарські підприємства Харківської області мають дефіцитний баланс поживних речовин у ґрунтах і дефіцитний баланс гумусу. І дефіцит поживних речовин, і дефіцит балансу гумусу мають тенденцію до посилення. Дефіцит балансу гумусу в досліджуваному періоді коливався від 480 до 700 кг на 1 га, а дефіцит поживних речовин – від 80 до 163 кг на 1 га. Ці висновки повністю підтверджуються і попередніми нашими дослідженнями [217, 220].

З точки зору ґрунтознавства, втрати гумусу з ґрунтів при їх сільськогосподарському використанні можливо пояснити такими причинами: активізацією мінералізації гумусу внаслідок підвищення інтенсивності обробітку ґрунтів, що призводить до посилення їх аерації; збільшенням частки просапних культур і скороченням площ багаторічних трав у сівозмінах; довгочасним застосуванням тільки мінеральних добрив; недостатнім використанням рослинних решток на добрива (заорювання соломи і т. ін.); дією водної та вітрової ерозії; недостатнім застосуванням органічних добрив [158, с.4].

Вітчизняними науковими дослідженнями установ та практичним досвідом виробничо-господарських структур України, а також широким досвідом розвинених зарубіжних країн переконливо доведено, що відтворення родючості ґрунту, збереження та підвищення вмісту гумусу значною мірою залежать від способів обробітку орних земель. Йдеться насамперед про заміну глибокої оранки на без відвальний обробіток ґрунту, який нині називають ґрунтозахисним та енергоресурсоводозберігаючим. Прикладом його застосування може слугувати агрофірма „Агро-Союз” на Дніпропетровщині, де вже сім років застосовують гумусозахисну технологію, в основу якої покладено поверхневий, або безполицевий, обробіток ґрунту з нарощуванням внесення органічних добрив, розширенням посівних площ багаторічних трав, активізацією заходів боротьби із забур’яненням полів [79, с. 48]. Не менш яскравим прикладом застосування високоефективних технологічних рішень щодо відтворення родючості ґрунтів є досвід СЗАТ „Обрій” (нині ПП „Агроекологія”) Шишацького району Полтавської області: 27 років не

використовується традиційна оранка, 24 роки не використовуються гербіциди, а останні п'ять років не використовуються і мінеральні добрива. Додержуючись основних законів землеробства, в господарстві досягли природного відтворення родючості ґрунтів [44, с. 84].

Ведення землеробства на основі безвідвального обробітку ґрунтового покриву (ґрунтозахисне землеробство) в Україні було запропоноване наприкінці XIX ст. полтавським агрономом І.Є.Овсинським, який був переконаний, що глибока оранка позбавляє можливості утримувати вологу в ґрунті, тому такі землі значно піддаються вітрової ерозії [281, с. 75].

На позитивні наслідки впровадження безвідвального обробітку ґрунту вказував також Ф.Т.Моргун. Він стверджував, що основні переваги такого обробітку ґрунту виявляються насамперед у тому, що він сприяє кращому накопиченню та збереженню вологи, а чим більше її в ґрунті, тим сильніше він протистоїть пиловим бурям і тим більша урожайність культур [197, с. 174].

На переваги такого обробітку вказував і Т.С.Мальцев. „Ефективність безвідвального обробітку ґрунту, – буде з роками зростати, оскільки розпушені горизонти поступово окультуряться і будуть краще забезпечувати рослини. Головне – по-господарському розпорядитися кореневими та стерньовими рештками, щоб вони пішли на підвищення родючості ґрунту [174,с.40].

Перехідним етапом до запровадження ґрунтозахисних, енергозберігаючих і протиерозійних технологій в Україні може бути диференційований або змішаний обробіток ґрунту – застосування глибокої оранки під певні культури з наступною її заміною поверхневим рихленням полів [80, с. 16].

Відтворення родючості ґрунтів значною мірою залежить від дотримання оптимальної структури посівних площ. Як свідчать дані табл. 3.3, у структурі посівних площ у цілому по Україні за період 1990-2003 рр. відбулися дуже істотні зміни. Перш за все звертає на себе увагу майже дворазове збільшення питомої ваги технічних культур унаслідок більш ніж триразового збільшення питомої ваги соняшнику (з 5,0 % у 1990 р. до 16,0 % у 2003 р.).

Таблиця 3.3

**Структура посівних площ по всіх
категоріях господарств України, %**

Культури та групи культур	Роки					
	1990	1995	2000	2001	2002	2003
Зернові культури – усього	45,0	45,7	51,1	55,8	56,1	49,8
У т.ч. пшениця озима	23,4	17,2	19,6	24,5	24,8	9,4
ячмінь ярий	6,8	13,3	13,4	12,9	14,4	20,2
кукурудза на зерно	3,8	3,8	5,0	4,6	4,8	8,7
Технічні культури – усього	11,6	12,1	15,5	13,5	14,8	21,4
У т.ч. цукрові буряки (фабричні)	5,0	4,8	3,2	3,5	3,3	3,1
соняшник	5,0	6,5	10,8	9,0	10,3	16,0
Картопля та овоче-баштанні культури – усього	6,4	7,0	8,4	7,8	7,8	8,6
У т.ч. картопля	4,4	4,9	6,0	5,7	5,8	6,3
овочі	1,4	1,6	2,0	1,8	1,7	1,9
Кормові культури – усього	37,0	35,2	24,9	22,8	21,3	20,2
У т.ч. кукурудза на силос і зелений корм	14,3	11,2	7,1	6,5	5,3	5,3
однорічні трави	8,0	9,3	6,5	5,5	5,6	5,0
багаторічні трави	12,3	12,6	11,0	9,3	8,8	8,3
кормові коренеплоди	1,9	1,6	1,0	1,1	1,2	1,3
Уся посівна площа	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

З точки зору формування поточних фінансових результатів діяльності сільськогосподарських товаровиробників така тенденція є абсолютно закономірною, оскільки виробництво соняшнику було і залишається найбільш прибутковим серед усіх галузей сільського господарства. Збільшення питомої ваги соняшнику в структурі посівів відбулося головним чином за рахунок скорочення площ і зменшення питомої ваги кормових культур, зокрема однорічних і багаторічних трав. Така тенден-

ція теж має певне пояснення. Скорочення обсягів виробництва тваринницької продукції, яке в досліджуваному періоді було в основному збитковим, призвело до зменшення потреби в кормових ресурсах і як наслідок – до зменшення посівних площ кормових культур.

Оцінюючи зміни структури посівних площ з позицій відтворення родючості ґрунтів, слід визнати їх незадовільними, оскільки внаслідок цих змін знижується родючість ґрунтів, зокрема посилюється дефіцит балансу гумусу в них.

Як видно з даних табл. 3.4, зміни в структурі посівних площ сільськогосподарських підприємств Харківської області подібні до тих, які відбулися в цілому по Україні. Питома вага технічних культур зросла на 14,7 % – майже вдвічі, в той час як питома вага однорічних і багаторічних трав зменшилася на 7,6 % – приблизно на третину, інших кормових культур – більш ніж у два рази.

Розрахунки показують, що без внесення органічних добрив баланс гумусу є позитивний лише при вирощуванні однорічних і багаторічних трав. По всіх інших культурах і групах культур без застосування органічних добрив виявляється дефіцитний баланс гумусу. Зміни в структурі посівних площ сільськогосподарських підприємств Харківської області за 1990-2003 рр. призвели до того, що дефіцит балансу гумусу зріс на 116 кг на кожному гектарі (482-366). Можна стверджувати, що майже чверть сформованого дефіциту балансу гумусу в ґрунтах, на яких ведуть виробництво сільськогосподарські підприємства Харківської області, обумовлена змінами в структурі посівних площ.

Звужене відтворення родючості ґрунтів, зокрема вмісту гумусу, виявляється перш за все у зниженні урожайності сільськогосподарських культур, що в свою чергу ще більше погіршує ситуацію. Справа в тому, що, згідно з дослідженнями Інституту ґрунтознавства та агрохімії Української академії аграрних наук, обсяг новоствореного гумусу залежить від обсягу рослинних і кореневих решток, який в свою чергу певною мірою залежить від рівня урожайності сільськогосподарських культур. На підставі цієї тези нами були здійснені розрахунки

Таблиця 3.4

Вплив змін структури посівних площ сільськогосподарських підприємств Харківської області на формування балансу гумусу

Основні групи культур	Баланс гумусу при урожайності 2003 р. без урахування внесених добрив, \pm т/га	Структура посівних площ, %		Зважений баланс гумусу, \pm т/га при структурі посівних площ	
		1990 р.	2003 р.	1990 р.	2003р.
1	2	3	4	5=2*3/100	6=2*4/100
Зернові культури – усього	-0,4	44,8	48,2	-0,176	-0,193
Технічні культури – усього	-1,1	15,3	30,0	-0,168	-0,330
Картопля та овочі	-1,3	1,7	0,3	-0,022	-0,004
Однорічні та багаторічні трави	+0,8	21,6	14,0	+0,173	+0,112
Інші кормові культури	-0,9	16,6	7,5	-0,149	-0,067
Усього	x	100,0	100,0	-0,366	-0,482

впливу змін рівня урожайності основних сільськогосподарських культур на формування балансу гумусу в ґрунтах, які використовуються сільськогосподарськими підприємствами Харківської області (табл. 3.5).

Унаслідок зниження урожайності сільськогосподарських культур обсяги гумусу, сформованого за рахунок кореневих і поверхневих решток, зменшилися у 2003 р. у порівнянні з 1990 р. на 189 кг. Левова частка цього зменшення припадає на зернові культури, урожайність яких у 2003 р. унаслідок вкрай несприятливих погодних умов була дуже низькою. Але якщо навіть

урахувати урожайність зернових у 2001-2002 рр., то вона все одно була нижче урожайності 1990 р., отже втрати гумусу відбулися і внаслідок зниження урожайності сільськогосподарських культур.

Таблиця 3.5

Вплив змін урожайності основних сільськогосподарських культур в сільськогосподарських підприємствах Харківської області на формування балансу гумусу

Основні групи культур	Баланс гумусу, ±т/га без урахування внесених добрив при урожайності			Структура посівних площ 2003 р., %	Зміна балансу гумусу за рахунок зміни структури посівних площ, ± т/га
	1990 р.	2003 р.	2003 р. ± до 1990 р.		
1	2	3	4	5	6=4*5/100
Зернові культури – усього	-0,1	-0,4	-0,3	48,2	-0,145
Технічні культури – усього	-1,0	-1,1	-0,1	30,0	-0,030
Картопля та овочі	-1,4	-1,3	+0,1	0,3	+0,000
Однорічні та багаторічні трави	+0,9	+0,8	-0,1	14,0	-0,014
Інші кормові культури	-0,9	-0,9	-	7,5	-
Усього	x	x	x	100,0	-0,189

Відтворення родючості ґрунтів, підтримання бездефіцитного балансу гумусу та поживних речовин значною мірою залежать від обсягів застосування органічних і мінеральних добрив (табл. 3.6).

У 1990-2003 рр. обсяг основних агрохімічних заходів з підвищення родючості ґрунтів мав абсолютно чітку тенденцію до скорочення. Так, внесення органічних добрив у розрахунок на 1 га посівної площі зменшилося майже в дев'ять разів, мінеральних – у шість разів.

Варіація обсягів внесення органічних добрив у розрахунок на 1 га посівної площі у 2003 р. у межах областей України досягла майже 15-разової величини.

Таблиця 3.6

Динаміка внесення органічних і мінеральних добрив в Україні [78]

Показники	Роки						2003 р. у % до	
	1990	1995	2000	2001	2002	2003	1990	1995
Внесення органічних добрив:								
- усього, млн т	257,1	119,5	28,4	26,5	22,7	17,4	6,8	14,6
- у розрахунку на 1 га посівної площі, т	8,6	4,0	1,3	1,3	1,2	1,0	11,6	25,0
Внесення мінеральних добрив у поживній речовині:								
- усього, тис.т	4242	893,9	278,7	401,0	399,2	379,0	8,9	42,4
- у розрахунку на 1 га посівної площі, кг	141	33	13	19	21	22	15,6	66,7

У Волинській області вносили по 2,9 т органічних добрив на 1 га, а в Миколаївській – лише 0,2 т. Диференціація в дозах застосування мінеральних добрив трохи перевищує триразову величину. У Тернопільській області у 2003р. вносили по 40 кг поживних речовин на 1 га, а в Миколаївській – лише 12 кг. Незважаючи на таку диференціацію, можна стверджувати, що навіть в областях, які найбільше використовували органічних і мінеральних добрив в розрахунку на 1 га посівів, цього недостатньо для досягнення бездефіцитного балансу гумусу та бездефіцитного балансу поживних речовин, отже, недостатньо хоча б для простого відтворення родючості ґрунтів, використовуваних у сільськогосподарському виробництві.

Отже, як Україна в цілому, так і окремі її регіони в останні роки мали звужене відтворення родючості ґрунтів, що обумовлює як поточні, так і перспективні негативні наслідки. Поточні негативні наслідки полягають у тому, що важкий фінансовий стан і нестачу фінансових ресурсів більшість сільськогосподарських товаровиробників намагаються компенсувати „проїданням” родючості ґрунтів. Як буде показано нижче, обсяги перерозподілу доданої вартості, створеної саме в сільському господарстві, зіставні з компенсаційними витратами, необхідними для забезпечення хоча б простого відтворення родючості ґрунтів. Перспективними негативними наслідками звуженого відтворення родючості ґрунтів є загроза незворотної деградації значних площ сільськогосподарських угідь і змушене виведення їх із сільськогосподарського обороту.

Основною комплексною причиною, яка спонукала сільськогосподарських товаровиробників до погіршення структури посівних площ, до зменшення обсягів внесення органічних і мінеральних добрив і як наслідок до зниження урожайності сільськогосподарських культур і звуженого відтворення родючості земель, є глибока економічна криза, яка охопила сільське господарство, та слабкий фінансовий стан більшості сільськогосподарських товаровиробників. Звужене відтворення родючості ґрунтів обумовлюється також відсутністю дійового економічного механізму, який би забезпечував розв'язання цієї проблеми.

Ураховуючи її важливість, ще у 1991 році Верховна Рада України прийняла закон “Про охорону навколишнього природного середовища” [9], в якому розділ X називається „Економічний механізм забезпечення охорони навколишнього природного середовища”. Передбачалося введення плати за погіршення якості природних ресурсів (за зниження родючості ґрунтів), а також надання пільг при оподаткуванні підприємств, установ, організацій і громадян у разі реалізації ними заходів щодо раціонального використання природних ресурсів, при оформленні короткострокових і довгострокових позичок для здійснення цих заходів; встановлення підвищених норм амортизації основних виробничих природоохоронних фондів. Але

жодний з цих важелів не працює. Більше того, існують певні суперечності між цим законом та іншими законодавчими актами, прийнятими Верховною Радою України. Наприклад, у Земельному Кодексі України [122], прийнятому Верховною Радою у 2001 р., державному управлінню в галузі використання й охорони земель присвячено цілий розділ VII. Але сам механізм забезпечення охорони земель звужений до гл. 35 „Економічне стимулювання раціонального використання та охорони земель”. У розділі VII немає жодного слова про плату за погіршення якості земель, за зниження родючості ґрунтів. Відсутнє таке положення і в Законі України „Про охорону земель”, прийнятому Верховною Радою в червні 2003 р.

Певну непослідовність дій законодавців у законодавчому формуванні економічного механізму відтворення родючості ґрунтів можна пояснити небажанням ще більше погіршувати фінансовий стан сільськогосподарських товаровиробників, оскільки зниження родючості використовуваних ними земель у більшості випадків є не їх провиною, а їх бідую.

Згідно із Законом України „Про охорону земель”, підставою для розгляду питання по економічне стимулювання заходів щодо підвищення родючості ґрунтів є заява або клопотання землевласників, до якої додається висновок органів виконавчої влади з питань аграрної політики про покращення екологічного стану та підвищення родючості ґрунтів згідно з даними агрохімічного паспорта земельної ділянки. Але, як було показано вище, в останні роки виявляється чітко виражена тенденція до зниження родючості ґрунтів, отже і не виникає підстав для економічного стимулювання заходів щодо раціонального використання сільськогосподарських угідь. Але це ніяк не вирішує проблему відтворення родючості ґрунтів.

Слід погодитися з тими дослідниками, які вирішення проблем екологічно збалансованого функціонування АПК та ефективного використання і підвищення родючості ґрунтів, використовуваних у сільськогосподарському виробництві, пов'язують з комплексом економічних, організаційних та правових заходів. Основними напрямками забезпечення екологіч-

но збалансованого функціонування АПК, на думку академіка П.Т.Саблука, можна вважати [283, с. 392]:

- ◆ максимальну мобілізацію науково-технічного потенціалу, а саме – застосування екологічно безпечних засобів і технологій;
- ◆ урахування екологічного фактора при ціноутворенні на сільськогосподарську продукцію та стандартизацію продуктів переробної промисловості;
- ◆ підвищення матеріальної заінтересованості трудових колективів та окремих виробників у веденні екологічного сільськогосподарського виробництва за рахунок пільгового кредитування, оподаткування тощо;
- ◆ залучення іноземних інвестицій у галузі сільськогосподарського машинобудування, переробної промисловості та інших галузей АПК;
- ◆ імпорт сучасних технологій і матеріально-технічних засобів сільськогосподарського виробництва без обкладання митом;
- ◆ посилення матеріальної відповідальності за порушення природо-охоронного законодавства через підвищення штрафів.

В.А.Борисова вважає, що основними в еколого-економічному механізмі відтворення земельних ресурсів мають бути такі блоки [62, с. 227]: економічних важелів та стимулів; економічних санкцій; економіко-екологічних методів; організаційно-правових напрямів; інформаційного забезпечення.

Оскільки метою даного дослідження є визначення шляхів удосконалення економічного механізму розширеного відтворення в аграрному секторі економіки, більш детально розглянемо проблеми формування економічного механізму відтворення родючості ґрунтів.

Для розробки економічних стимулів за раціональне використання сільськогосподарських угідь та економічних санкцій за нераціональне їх використання важливе значення має грошова оцінка втрат сільськогосподарських товаровиробників унаслідок зниження родючості ґрунтів. Науковою основою

відтворення родючості ґрунтів є закон повернення, суть якого полягає в тому, що речовина та енергія, які вилучаються з ґрунту з урожаєм, повинні бути повернуті в нього [95, с.236]. Отже для оцінки вартості втрат від зниження родючості ґрунтів може бути застосований компенсаційний підхід [185, с.10] – оцінка вартості добрив і заходів, необхідних для компенсації втрат основних елементів, які визначають родючість ґрунтів.

З урахуванням обсягів внесення органічних добрив, необхідних для досягнення бездефіцитного балансу гумусу, для умов Харківської області, – 8-12 т/га орної землі (табл. 5.2) та нормативної оцінки 1 т гною – 7-10 грн. сума додаткових витрат становить 56-120 грн/га. Але слід зазначити, що, по-перше, оцінка органічних добрив за ціною – 7-10 грн./т є заниженою і не відповідає ринковій оцінці, по-друге, збільшення обсягів застосування органічних добрив нерозривно пов'язане з розширеним відтворенням поголів'я тварин, яке в останні роки мало тенденцію до скорочення. Отже, може бути застосований інший підхід до оцінки компенсаційних витрат, пов'язаних з відтворенням родючості ґрунтів, а саме через порівняльну оцінку ефективності застосування мінеральних та органічних добрив. Якщо виходити з того, що з 1 т органічних добрив у ґрунт вноситься 5 кг азоту, 2,5 кг фосфору та 6 кг калію [274], то з певною мірою умовності 1 т гною можна прирівняти до 13,5 кг д.р. мінеральних добрив. При середній ціні 1 кг діючої речовини (НРК) у 2004 р. близько 2 грн. [149, с. 36], а з урахуванням витрат на транспортування та внесення – близько 3 грн, оцінка 1 т гною складе 27,0-40,5 грн. У такому випадку для досягнення бездефіцитного балансу гумусу в ґрунтах, на яких ведуть виробництво сільськогосподарські підприємства Харківської області, необхідно було б додатково витратити 216-486 грн.

Якщо припустити, що дефіцит балансу гумусу в ґрунтах в цілому по Україні приблизно відповідає дефіциту балансу гумусу в ґрунтах, які обробляються сільськогосподарськими підприємствами Харківської області, то сума втрат, які мають усі сільгоспвиробники України, складе 7,2-15,8 млрд грн. Але, як зазначав академік П.Т.Саблук, унаслідок перерозподільчих про-

цесів і недосконалості цінового механізму сільське господарство України щорічно недоотримує 8 млрд. грн прибутків. Отже, можна стверджувати, що недоотримані сільськогосподарськими товаровиробниками прибутки і вимивання обігових коштів з галузі внаслідок посилення диспаритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію призводять до „проїдання” родючості ґрунтів і до ще більших негативних наслідків.

Вирішення цієї проблеми більшість науковців вбачають у включенні землі до складу капіталу аграрних підприємств, у повноцінному залученні її до економічного обороту і до формування цін на авансований капітал з урахуванням вартості землі [56, 93, 189, 285, 330].

Пропозиції стосовно включення вартості землі до складу майна та капіталу сільськогосподарських підприємств хоч і дещо з інших позицій, але обґрунтовувалися нами ще у 1994 р.: „У практиці сільськогосподарського виробництва давно існує протиріччя, коли всі витрати, пов’язані з капітальним поліпшенням земель, враховуються у складі основних засобів виробництва, а сама земля не має реальної грошової оцінки і відноситься до основних засобів формально. На наш погляд, підвищенню ефективності використання земель, в тому числі і з екологічної точки зору, сприяла б грошова оцінка земель, періодично коригована відповідно до змін родючості ґрунтів і відображена в бухгалтерському балансі підприємства” [216, с. 49]. Такі дії начебто повинні призвести до підвищення цін на сільськогосподарську продукцію і цим сприяти справедливому розподілу доданої вартості, створеної в сільському господарстві, що має позитивно вплинути і на відтворення родючості ґрунтів. Але слід мати на увазі й інші обставини. По-перше, підвищення цін на сільськогосподарську продукцію практично автоматично призведе до підвищення цін на продукти харчування, що є абсолютно небажаним з соціальної точки зору [105]. По-друге, певний скептицизм стосовно даного заходу висловлюють деякі практики. Наприклад, С.С.Антонець, керівник приватного сільськогосподарського підприємства „Агроекологія” Шишацького району Полтавської області, відомого високими досягнен-

нями у відтворенні родючості ґрунтів, на Четвертих річних зборах Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників у червні 2002 р. зазначав: „Петро Трохимович (Саблук – О.О.) вже говорив, що потрібно включити вартість землі у собівартість продукції, але мені не віриться, що після цього включення подорожчає зерно. Орендна плата включена, а зерно подешевшало” [44, с. 86].

У такому випадку з метою досягнення поставлених суперечливих цілей (підвищення цін на сільськогосподарську продукцію та здешевлення або хоча б недопущення подорожчання продуктів харчування) уряд змушений буде вводити часткову компенсацію сільськогосподарським товаровиробникам частини ціни за рахунок коштів державного або місцевих бюджетів. Але такий захід суперечить іншим стратегічним цілям України – вступу до СОТ та ЄЕС.

Згідно з вимогами СОТ і зокрема Уругвайського раунду торговельних переговорів визначено три складові аграрної політики, які є об'єктом регулювання нових правил СОТ: доступ до ринку (market access), експортні субсидії (export subsidies), внутрішня підтримка (domestic support). Стосовно внутрішньої підтримки країни-члени СОТ погодилися скоротити підтримку сільського господарства та використовувати інструменти, які мають мінімальний негативний вплив на торгівлю або на виробництво. Підтримку сільського господарства поділено на дві категорії: заходи, які не підлягають скороченню, і субсидії, які мають бути скорочені. Інструменти економічної політики, які належать до першої категорії, включають в себе заходи „зеленої скриньки”, „блакитної скриньки” або угоди про мінімальну підтримку. Заходи другої категорії підпадають під зобов'язання про скорочення і входять у „жовту скриньку” [305]. Згідно з класифікацією СОТ, усі заходи, спрямовані на цінову підтримку сільського господарства, належать до „жовтої скриньки”, отже підлягають скороченню.

Виходом із цієї ситуації можуть бути прямі виплати субсидій сільськогосподарським товаровиробникам, спрямовані на відтворення родючості ґрунтів. Доречно зауважити, що серед

напрямів державної підтримки, які за класифікацією СОР входять до складу „зеленої скриньки” і не підлягають скороченню, є заходи з охорони навколишнього природного середовища, до яких, без сумніву, належить відтворення та збереження родючості сільськогосподарських угідь.

Але цей підхід вимагає обґрунтування економічного механізму здійснення прямих виплат субсидій. Такий економічний механізм повинен, з одного боку, створювати необхідні умови, з іншого, спонукати сільськогосподарських товаровиробників до розширеного відтворення виробництва та його факторів, у тому числі до розширеного відтворення родючості ґрунтів [221, с. 65] У концептуальному плані такий економічний механізм міг би бути запроваджений у декілька етапів: 1) запровадження державного моніторингу стану відтворення родючості ґрунтів; 2) оцінка втрат, яких зазнають сільськогосподарські товаровиробники внаслідок зниження родючості ґрунтів (одним з найбільш простих підходів до такої оцінки є компенсаційний підхід); 3) розробка та запровадження механізму економічного стимулювання відтворення родючості ґрунтів і економічних санкцій за нераціональне їх використання.

Абсолютно очевидно, що втрати внаслідок зниження родючості ґрунтів, які відбулося перш за все через порушення паритету цін на сільськогосподарську і промислову продукцію та погіршення фінансового стану сільськогосподарських виробників, сьогодні не можуть бути відшкодовані в повному обсягу за рахунок коштів державного бюджету. Тому першим кроком у запровадженні економічного механізму раціонального землекористування в сільському господарстві України могло б стати запровадження системи стимулів (санкцій) за дотримання (недотримання) вимог щодо структури посівних площ, яка є одним із основних чинників відтворення родючості ґрунтів.

Якщо на кожному гектарі угідь, використовуваних для вирощування багаторічних трав, щороку додатково створюється 0,8 т гумусу і відбувається процес розширеного відтворення родючості ґрунту, а на тому ж гектарі при вирощування соняшнику без застосування органічних добрив мінералізується 1,1-

1,2 т гумусу, то абсолютно очевидно, що заміна одного гектара соняшнику одним гектаром багаторічних трав забезпечує перехід від дефіцитного балансу гумусу до позитивного. При зменшенні на 1 % питомої ваги соняшнику в структурі посівів і збільшенні на 1 % питомої ваги багаторічних трав, утворення гумусу на всій посівній площі збільшиться в середньому на 20 кг на кожному гектарі відповідної сівозміни.

Ці розрахунки і можуть бути покладені в основу стимулювання за раціональне використання ґрунтів та економічних санкцій за нераціональне їх використання у степовій і лісостеповій зонах України, де головним „виснажувачем” ґрунтів є соняшник, а головним джерелом їх оздоровлення – багаторічні трави.

З основ агрономічної науки добре відомо, що соняшник у сівозміні має повертатися на одне й те ж поле не раніше ніж через сім років, отже, в структурі посівних площ його питома вага не повинна перевищувати 12,5 %. У цілому ж по Україні у 2003 р. вона досягла 16,0 %, а в Харківській області перевищила допустиму норму майже вдвічі.

Оскільки збільшення на 1 % питомої ваги багаторічних трав за рахунок зменшення площі посівів соняшнику дозволяє покращити по сівозміні баланс гумусу (в середньому на 20 кг/га), можна вважати, що ця дія за своїм ефектом приблизно еквівалентна внесенню 1/3 тонни органічних добрив на кожен гектар сівозміни. Скориставшись порівняльною грошовою оцінкою органічних добрив (за середньою ціною одиниці поживних речовин у мінеральних добривах), можна визначити грошовий еквівалент економічного стимулювання або економічних санкцій за збільшення питомої ваги багаторічних трав в структурі посівних площ або питомої ваги соняшнику. Отже, стимулююча плата за перевищення питомої ваги багаторічних трав на 1 % понад середній рівень 2003 р. (8,3 %) може складати 10 грн за 1 га посівної площі. Виплачувати її слід лише за умови, що питома вага посівів соняшнику не перевищує 12,5 %. За кожний процент перевищення питомої ваги соняшнику в структурі посівів можливе стягнення платні також у розмірі 10 грн за 1 га посівної площі. Такий підхід до здійснення державної

підтримки у сфері відтворення родючості ґрунтів відповідає концепції соціально-економічного розвитку аграрного сектора, яку було розроблено під керівництвом академіків С.Пирожкова та В.Тригобчука і згідно з якою будь-яка державна підтримка товаровиробників має здійснюватися за умови „...дотримання базових технологічних умов виробництва, які забезпечують економію ресурсів, високу фондовіддачу, збереження родючості сільськогосподарських земель...” [313, с. 9]

Абсолютно очевидно, що має бути визначена верхня межа збільшення питомої ваги багаторічних трав у структурі посівів. Інакше може виникнути спокуса засіяти всю площу ріллі багаторічними травами і одержувати майже 1000 грн державної підтримки за кожний гектар, не виробляючи іншу сільськогосподарську продукцію. Як перше наближення до такої межі може бути середня питома вага багаторічних трав у цілому по Україні в 1990-1991 рр. – 12,6 %, коли відтворення родючості ґрунтів здійснювалося найбільш ефективно.

Але може бути і інший підхід до визначення максимального рівня питомої ваги багаторічних трав у структурі посівів. Так, для досягнення бездефіцитного балансу гумусу при існуючих дозах внесення органічних добрив необхідно зменшити площі просапних культур і збільшити приблизно на 30 % площі багаторічних трав, довівши їх до 9,75 млн га. Як було показано вище, на думку деяких провідних вчених у галузі екологічної безпеки сільськогосподарського виробництва з активного обробітку цільно вилучити близько 10 млн га орних земель [326, с. 95]. В кінцевому підсумку при впровадженні даного механізму стимулювання відтворення родючості ґрунтів верхню межу питомої ваги багаторічних трав у структурі посівних площ, за якою вже не будуть виплачуватися заохочувальні субсидії, слід узгоджувати з наявністю грошових коштів на проведення даної акції.

Стимулювання збільшення посівів багаторічних трав може розглядатися як прихована підтримка галузі тваринництва. За умови запровадження запропонованого економічного механізму, виробництво продукції скотарства з використанням кормів, отриманих з додаткової площі багаторічних трав, буде фінан-

сово вигідним для сільськогосподарських товаровиробників. Як видно з даних табл. 3.7, заміна одного гектара соняшнику одним гектаром багаторічних трав за умови стимулювання цього процесу з боку держави призведе до збільшення прибутків на 495 грн., зменшення дефіциту гумусу, додаткового виробництва 28,87 ц молока та 1,4 ц яловичини. В цілому по Україні збільшення питомої ваги багаторічних трав в структурі посівів до рівня 1990 р. (на 4 %) за умови функціонування запропонованого заходу стимулювання відтворення родючості ґрунтів сприяло б збільшенню прибутків сільськогосподарських товаровиробників на 495 млн грн., зменшенню дефіциту балансу гумусу на 20 %, додатковому створенню 230 тис. робочих місць, додатковому виробництву 2,89 млн т. молока та 140 тис. т яловичини. Витрати держбюджету за таких умов склали б 1,04 млрд грн., що в розрахунку на 1 га ріллі складає 32 грн., а на одне знов створене робоче місце – 4522 грн., що в десятки разів менше аналогічних витрат в розвинених країнах світу.

Таблиця 3.7

Ефективність запропонованого економічного механізму державної підтримки відтворення родючості ґрунтів (з розрахунку на 100 га посівної площі) *

Показники	Значення
Виробничі витрати на 1 га соняшнику, грн.	555,18
Прибуток (+), збиток (-) від реалізації соняшнику з 1 га, грн.	372,96
Прямі витрати праці на 1 га соняшнику, люд.-год.	37,0
Баланс гумусу на 1 га соняшнику, +, - кг	-1200
Виробничі витрати на 1 га багаторічних трав, грн.	300,00
Прямі витрати праці на 1 га багаторічних трав, люд.-год.	10,0
Баланс гумусу на 1 га багаторічних трав, +, - кг	800
Поголів'я корів та молодяку ВРХ, яке можна забезпечити зеленими кормами та сіном з 1 га багаторічних трав, голів	1 корова та 1 теля
Виробничі витрати на 1 корову, грн.	2200

Продовження таблиці 3.7

Показники	Значення
Прямі витрати праці на 1 корову, люд.-год.	382
Прибуток (+), збиток (-) від продажу молока, одержаного від поголів'я корів, яке можна забезпечити сіном і з/к з одного га багаторічних трав, грн.	173,31
Виробничі витрати на 1 голову молодняка ВРХ, грн.	541
Прямі витрати праці на 1 голову молодняка ВРХ, люд.-год.	107
Прибуток (+), збиток (-) від продажу молодняка ВРХ, грн.	-305,19
Зміна фінансового результату у наслідок заміни соняшнику багаторічними травами, +, - грн.	-504,84
Зміна фінансового результату у наслідок заміни соняшнику багаторічними травами з урахуванням дотації, +, - грн	495,16
Збільшення (+), зменшення (-) прямих витрат праці, люд.-год.	462
Додаткове створення (+), ліквідація (-) робочих місць	0,23
Зміна балансу гумусу на 1 га, на якому соняшник замінено багаторічними травами (+, -), кг	2000
Зміна балансу гумусу в середньому на 1 га всієї посівної площі, (+, -) кг	20
Вихід гною, від поголів'я ВРХ, яке можна забезпечити з/к та сіном з 1 га багаторічних трав, т	12
Створення гумусу з гною, отриманого від відповідного поголів'я корів і внесеного під культури сівозміни, кг	696
Створення гумусу з гною, внесеного під культури сівозміни, в розрахунку на 1 га посівної площі, кг	6,96
Зміна балансу гумусу за рахунок заміни 1 га соняшнику 1 га багаторічних трав та внесення органічних добрив, (+, -) кг/га	26,96
Додатковий обсяг виробництва молока, ц	28,87
Додатковий обсяг виробництва яловичини, ц	1,4

* Обчислено за даними Моніторингу виробничо-фінансової діяльності підприємств і організацій за 2003 рік. – Ч. II. – К., 2003. – 127 с.

Зрозуміло, що запропонований економічний механізм стимулювання відтворення родючості ґрунтів необхідно адаптувати й удосконалювати стосовно вузькоспеціалізованих овочівницьких, садівничих, виноградарських господарств, але для більшості багатогалузевих підприємств степової та лісостепової зон України він є прийнятним і має ряд позитивних характеристик і наслідків: по-перше, цей економічний механізм є досить прозорим і легко контролюваним; по-друге, державна підтримка розширення посівних площ багаторічних трав безпосередньо сприятиме розвитку галузей тваринництва, підвищенню рівня зайнятості сільського населення, збільшенню обсягів застосування органічних добрив; підвищення рівномірності формування грошових потоків у сільськогосподарських товаровиробників; по-третє, оскільки підтримка сільськогосподарських виробників з боку держави, спрямована на охорону навколишнього природного середовища і зокрема на збереження родючості використовуваних ґрунтів, не підлягає скороченню з точки зору вимог СОТ, то цей канал підтримки може стати в перспективі одним з провідних у структурі важелів підтримки розширеного відтворення в сільському господарстві України.

У підрозділі 3.1. дисертації йшлося про циклічний характер динаміки урожайності сільськогосподарських культур. Відтворення родючості ґрунтів певною мірою також має циклічний характер. Таке твердження ґрунтується, по-перше, на тому, що урожайність безпосередньо залежить від рівня родючості ґрунту, який використовується для вирощування сільськогосподарських культур. По-друге, сама урожайність певною мірою впливає на баланс гумусу в ґрунті, отже на відтворення родючості ґрунту. Виходячи з цього, економічний механізм відтворення родючості ґрунтів слід розглядати як антициклічний захід і своєчасно коригувати в залежності від стадії циклу економічного розвитку сільського господарства.

3.2. Відтворення матеріально-технічної бази сільського господарства

Система відновлення матеріально-ресурсного потенціалу в аграрному секторі економіки, як свідчить багаторічна практика, є визначальною умовою відтворювального процесу у виробничій сфері. Тому подолання тривалої кризи в агропромисловому комплексі, нарощування обсягів і підвищення ефективності виробництва продовольчих ресурсів в умовах переходу до ринкових відносин значною мірою зумовлюються динамікою інвестицій в основний капітал сільського господарства, створенням відповідно до сучасних вимог матеріально-технічної бази для забезпечення конкурентоспроможного виробництва і на внутрішньодержавному, і на міждержавному ринках [289, с. 619]. Надзвичайну актуальність відтворення матеріально-технічної бази сільського господарства з позицій сталого його розвитку та розширеного відтворення визнають практично всі дослідники даної проблеми [78, 151, 167, 186, 192 та ін.].

У той же час, як свідчать дані табл. 3.8, в сільськогосподарських підприємствах України в останні роки простежується абсолютно чітка тенденція до зменшення основних засобів. Так, у 2003 р. вони склали 52,2 млрд грн (36,9 % до рівня 1996 р., і 59,6 % до рівня 2000 р). Ще більш істотно зменшилися основні засоби сільськогосподарського призначення. Слід звернути увагу на найвищі темпи зменшення робочої та продуктивної худоби у складі основних засобів сільськогосподарського призначення – майже в чотири рази у 2003 р. у порівнянні з 1996 р. і майже в три рази в порівнянні з 2000 р. Така тенденція в повній мірі пояснює причини дефіциту м'яса та м'ясних продуктів і значного зростання цін на них на внутрішньому ринку України на початку 2005 р.

У цілому можна зробити висновок, що негативна тенденція до скорочення основних засобів сільськогосподарських підприємств існує і в пореформений період.

Таблиця 3.8

**Динаміка основних засобів в
сільськогосподарських підприємствах України**
[196, с. 34] (у фактичних цінах на кінець року, млрд грн)

Види основних засобів	1996 р.	1998 р.	2000 р.	2002 р.	2003 р.	2003 р. у % до:	
						1996р.	2000р.
Основні засоби у сільському господарстві – усього	141,3	131,2	87,8	60,2	52,2	36,9	59,5
У тому числі основні засоби сільськогосподарського призначення	121,3	111,7	74,8	47,9	41,1	33,9	54,9
З них: будівлі, споруди та передавальні пристрої	90,6	83,2	53,6	31,3	25,7	28,4	47,9
машини й обладнання	19,1	17,1	11,5	8,8	8,2	42,9	71,3
транспортні засоби	6,1	5,3	3,5	3,0	2,8	45,9	80,0
робоча та продуктивна худоба	2,2	2,1	1,7	0,7	0,6	27,3	35,3
багаторічні насадження	1,5	1,3	1,2	1,0	1,2	80,0	100,0

По областях України відзначається досить істотна диференціація темпів зменшення вартості основних засобів сільськогосподарських підприємств. Наприклад, за період 1996-2003 рр. наявність основних засобів у сільськогосподарських підприємствах Івано-Франківської області скоротилася в шість разів, Дніпропетровської та Тернопільської областей – приблизно у п'ять разів, а в сільськогосподарських підприємствах Житомирської області – лише на 45,3 %, Чернігівської – на 47,3 %, Рівненської – на 47,8 %. Диференціація темпів зменшення основних засобів по районах та окремих сільськогосподарських підприємствах є ще більш високою. Незважаючи на це, можна стверджувати, що у переважній більшості сільськогосподарських товаровиробників відбувається звужене відтворення основних засобів.

Ефективність сільськогосподарського виробництва та тенденції його відтворення значною мірою залежать від технічної забезпеченості. Дослідження взаємозв'язку між обсягами виробництва валової і товарної продукції та наявністю окремих видів сільськогосподарської техніки, проведене нами по сільськогосподарських підприємствах Харківської області за 1990-2003 рр., показало, що коефіцієнти парної кореляції коливаються від 0,85 до 0,95, а коефіцієнти детермінації – від 0,722 до 0,902. Тобто рівень технічної забезпеченості за інших рівних умов на 72,2-90,2% визначає обсяги виробництва сільськогосподарської продукції [226, с. 236].

Дані табл. 3.9 переконливо свідчать про тенденції скорочення чисельності усіх видів техніки в сільському господарстві України. За 1996-2003 рр. чисельність тракторів, використовуваних у сільськогосподарському виробництві, скоротилася з 441,7 до 390,8 тис. шт. (на 11,5 %), зернозбиральних комбайнів – з 85,9 до 62,1 тис. (27,7 %), кукурудзозбиральних комбайнів – з 12,0 до 5,8 тис. шт. (51,7 %). У порівнянні з 1990 р. скорочення наявності техніки у 2003 р. було ще більш істотним: по тракторах – майже чверть, по вантажних автомобілях і зернозбиральних комбайнах – понад 40 % [109, с.297]. Особливе занепокоєння викликає той факт, що і в пореформений період зберігаються тенденції до скорочення наявності основних видів техніки в сільському господарстві.

Слід звернути увагу на формування в пореформений період протилежних тенденцій у відтворенні сільськогосподарської техніки в різних категоріях господарств. Наприклад, якщо в сільськогосподарських підприємствах за період з 2000 по 2003 рр. чисельність тракторів скоротилася з 318,9 тис. шт. до 250,7 тис. шт. (на 21,4 %), то в господарствах населення їх кількість зросла з 101,3 до 140,2 тис. шт. (на 38,4 %). Подібні тенденції спостерігаються і по інших видах техніки. На жаль, така закономірність пояснюється збільшенням не стільки обсягів інвестицій, здійснюваних господарствами населення для придбання нової техніки, скільки обсягів передачі частини техніки сільськогосподарськими підприємствами селянам, які ви-

рішили вилучити здані в оренду свої майнові паї, або викупом зношеної техніки за залишковою вартістю.

Таблиця 3.9

**Наявність техніки в сільському господарстві
(всі категорії господарств) [196, с.37]**

Види техніки	1996 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2003 р. у % до	
						1996р.	2000р.
Трактори	441,7	420,2	413,6	404,3	390,8	88,5	93,0
Вантажні автомобілі (у с.-г. підприємствах)	262,2	224,4	205,1	186,7	166,5	63,5	74,2
Зернозбиральні комбайни	85,9	67,4	65,6	64,0	62,1	72,3	92,3
Кукурудзозбиральні комбайни	12,0	7,9	7,1	6,4	5,8	48,3	73,4
Бурякозбиральні машини	18,3	13,0	12,0	11,2	10,2	55,7	78,5
Картоплезбиральні машини	6,8	3,6	3,2	2,9	2,6	38,2	72,2

Певною мірою це положення підтверджується значним перевищенням обсягів зменшення кількості сільськогосподарської техніки в сільськогосподарських підприємствах над обсягами її збільшення в господарствах населення. Наприклад, якщо за 2000-2003 рр. чисельність тракторів у сільськогосподарських підприємствах скоротилася на 68,3 тис. шт., то в господарствах населення вона зросла лише на 38,9 тис. шт.; чисельність зернозбиральних комбайнів – відповідно на 11,7 тис. шт. і на 6,4 тис., кукурудзозбиральних комбайнів – на 2,2 тис. шт. і на 0,1 тис. шт. Оцінюючи тенденцію збільшення кількості техніки в підсобних господарствах населення, варто мати на увазі, що за період 2000-2003 рр. площа сільськогосподарських угідь, на яких здійснюють виробництво господарства населення, збільшилася з 8,5 до 12,7 млн га (в 1,5 раза).

Ефективність сільськогосподарського виробництва та його відтворення визначається не загальною кількістю наявної тех-

ніки, а рівнем забезпеченості нею, який характеризується перш за все наявністю технічних засобів у розрахунку на одиницю земельної або оброблюваної площі (зворотний показник – навантаження земельної або оброблюваної площі на одиницю техніки). Як свідчать дані табл. 3.10, рівень забезпеченості сільськогосподарських підприємств України тракторами та основними видами збиральних комбайнів (за винятком бурякозбиральних машин) у 2003 р. дуже істотно знизився в порівнянні з 1990 р. Рівень забезпеченості тракторами знизився на 26,7 %, зернозбиральними комбайнами – на 22,2 %, а кукурудзозбиральними комбайнами – більш ніж у п'ять разів. Підвищення ж рівня забезпеченості сільськогосподарських підприємств бурякозбиральними машинами обумовлене більш швидким скороченням площ посіву цукрових буряків у порівнянні зі скороченням чисельності наявних бурякозбиральних машин. Наприклад, чисельність бурякозбиральних машин у 2003 р. скоротилася в порівнянні з 1990 р. на 40 %, а площа збирання за той же період зменшилася майже на 60 %. Збереження і навіть підвищення рівня технічної забезпеченості у 2003 р. у порівнянні з 2000 р. також у значній мірі пояснюється більш швидким зменшенням площ земельних угідь і посівів окремих культур у сільськогосподарських підприємствах у порівнянні з темпами скорочення чисельності наявної техніки.

Існує дуже висока диференціація в рівні забезпеченості окремими видами техніки по регіонах України і ще більше по окремих господарствах. Наприклад, у 2003 р. наявність тракторів на 1000 га ріллі у сільськогосподарських підприємствах Закарпатської області складала 45 одиниць, Івано-Франківської – 30, Львівської – 28, Волинської – 26, а в Запорізькій області на 1000 га ріллі припадало сім тракторів, у Дніпропетровській, Кіровоградській, Луганській, Херсонській – вісім. Отже, навантаження ріллі на один трактор у сільськогосподарських підприємствах варіює по областях України від 22 до 143 га. Наявність зернозбиральних комбайнів у сільськогосподарських підприємствах у розрахунку на 1000 га посівів зернових без кукурудзи коливалася від 16 шт. у Волинській, Івано-

Таблиця 3.10

Забезпеченість сільськогосподарських підприємств України тракторами та збиральними комбайнами [196, с.37]

Показники	1990 р.	1996 р.	2000 р.	2003 р.	2003 р. у % до		
					1990р.	1996р.	2000р.
Трактори (на 1000 га ріллі)	15	14	11	11	73,3	78,6	100,0
Зернозбиральні комбайни (на 1000 га посіву зернових без кукурудзи)	9	7	6	7	77,8	100,0	116,7
Кукуруддозбиральні комбайни (на 1000 га посіву кукурудзи)	21	33	8	4	19,0	12,1	50,0
Бурякозбиральні машини (на 1000 га посіву буряків)	11	14	16	16	145,5	114,3	100,0

Франківській, Львівській областях до 4 шт. в Автономній Республіці Крим, Дніпропетровській, Луганській, Херсонській областях. Навантаження на один зернозбиральний комбайн по сільськогосподарських підприємствах в областях України варіює від 250 до 62 га посівів зернових. (для порівняння: у США на 1 трактор припадає 28 га ріллі, а на один зернозбиральний комбайн – 67 га посівів зернових культур, у Великобританії – відповідно 13 і 71 га, у Франції – 12 і 63 га, в Німеччині – 5 і 36 га, і це за умов, що техніка в цих країнах є більш продуктивна і якісною за своїми технічними параметрами, ніж в Україні [358, с. 400].

Отже, рівень технічного забезпечення сільськогосподарського виробництва в Україні не відповідає сучасним світовим стандартам і має тенденцію до звуженого відтворення, що підтверджується і попередніми нашими дослідження [220, 233]. „З такою техніко-технологічною базою виробництво конкурентоспроможної продукції та гідне місце в СОТ унеможливується” [214, с. 268].

Низька забезпеченість сільськогосподарською технікою призводить до порушення оптимальних строків виконання технологічних операцій і як наслідок до зростання втрат продукції. Наприклад, „лише через подовження строків збирання врожаю ранніх зернових до 30 днів проти нормативних 10 днів щорічні втрати зерна в 2001 і 2002 роках досягли 4 млн тонн, що за вартістю еквівалентне 2500-3000 нових вітчизняних зернозбиральних комбайнів” [299, с. 8]. Унаслідок переходу від запобіжного до післявідмовного обслуговування техніки господарства втрачають 7,33 % продукції рослинництва [181].

Використання техніки ускладнилося роз'єднанням елементів продуктивних сил. Практично типовою стала ситуація, коли власники землі – це один склад людей, власники майна – вже інший, а персонал сільгоспідприємства – ще інший. через це використання техніки стає дорогим, не завжди господарство вільно розпоряджається орендованою технікою. Значно складнішим і дорожчим для сільгоспідприємства є користування технікою, яка належить окремим особам, приватним фірмам. Сільгоспідприємства, які змушені залучати машини зі сторони, потрапляють у значно гірші умови, ніж виробники, які забезпечені власною технікою або оформленою як орендована [106, с. 537].

Не менш гострою проблемою є рівень зносу наявних основних засобів, зокрема сільськогосподарської техніки. Як було показано в підрозділі 3.4, рівень зносу основних засобів має чітко виражену тенденцію до підвищення, причому його зростання відбувається певною мірою циклічно. Високий рівень зносу техніки обумовлений перш за все віковим її складом (табл. 3.11). Понад три чверті сільськогосподарської техніки в Харківській області відпрацювала у 2002 р. більше 10 років, тобто по одному і більше амортизаційних періодів.

Головною причиною зниження рівня технічного забезпечення сільськогосподарського виробництва в Україні є значне скорочення обсягів закушівлі сільськогосподарської техніки. „До 1990 р. на придбання сільськогосподарської техніки щороку спрямовувалося понад 2 млрд карбованців інвестицій. Щоро-

Таблиця 3.11

**Основні види сільськогосподарської техніки
за строками експлуатації в Харківській області. 2002 р.**

Види техніки	До 3-х років		До 10-ти років		Понад 10 років		Загальна кількість, одиниць
	кількість одиниць	% до загальної кількості	кількість одиниць	% до загальної кількості	кількість одиниць	% до загальної кількості	
Трактори	109	0,7	2355	15,2	13033	84,1	15497
Зернозбиральні комбайни	71	2,5	639	22,4	2144	75,1	2855
Кукурудзозбиральні комбайни	2	0,6	47	14,3	283	85,1	332

ку сільськогосподарські підприємства купували понад 50 тис. тракторів, 15-16 тис. зернозбиральних комбайнів, 30-35 тис. плугів, до 50 тис. культиваторів, 30-40 тис. тракторних сівалок та багато інших сільськогосподарських машин. Коефіцієнт оновлення виробничих фондів складав 7,0-8,5 %, а машинно-тракторного парку – 10-12 %. В теперішній час такі темпи відтворювального процесу є для аграрного сектора України просто утопічною мрією” [309, с. 235]. Такий висновок у повній мірі підтверджується даними табл. 3.12, в якій наведено динаміку обсягів інвестицій в основний капітал по основних галузях економіки України.

У 2002 р. обсяги інвестицій в основний капітал сільського господарства складали лише 7,4 % від обсягів інвестицій у 1990 р. По сільському господарству відбулося найбільше скорочення обсягів інвестицій у порівнянні з іншими основними галузями економіки, а по торгівлі і громадському харчуванню інвестиції за цей період зросли майже втричі. Разом з тим слід звернути увагу на деяке зростання обсягів інвестицій у пореформений

період – з 690 млн грн (у порівнянних цінах) у середньому за 1996-2000 рр. до 880 млн грн. у 2002 р. Тенденція до зростання обсягів інвестицій збереглася і в 2003р.: обсяги інвестицій у фактичних цінах склали 2054 млн грн проти 1854 млн грн у 2002 р.

Таблиця 3.12

Інвестиції в основний капітал по основних галузях економіки України
[29, с. 664] (у порівнянних цінах, млн грн.)

Галузь	1990 р.	У середньому		2001 р.	2002 р.	2002 р. у % до 1990 р.
		за 1991–1995рр.	за 1996–2000 рр.			
Промисловість	19088	10707	4899	6871	7287	38,2
Сільське господарство	11799	4853	690	753	880	7,4
Транспорт і зв'язок	5344	3244	2203	3810	3402	63,7
Будівництво	1926	788	235	572	896	46,5
Торгівля і громадське харчування	340	168	198	656	992	291,8

Разом з тим абсолютно очевидно, що таких обсягів інвестицій недостатньо навіть для простого відтворення основних засобів сільськогосподарських підприємств. За розрахунками ННЦ „Інститут аграрної економіки” лише для оновлення машинно-тракторного парку аграрних підприємств на рівні технологічної потреби необхідно щорічно купувати машини й обладнання на суму понад 15 млрд грн, з них на оновлення парку тракторів – 6 млрд грн.; зернозбиральних комбайнів – 3,5-4,0; бурякозбиральних машин – 0,35-0,40; кормозбиральних – 1,0-1,2; машин для тваринництва –1,6-1,7; техніки загального призначення – на 3,5-4,0 млрд грн. Для підтримання машинно-тракторного парку в робочому стані необхідно мати 2,0-2,5 млрд грн. на закупівлю запасних частин і ремонтних матеріалів [337, с. 34]. Указані напрями інвестування не враховують капітальні вкла-

дення на будівництво виробничих об'єктів, витрати на формування основного стада тварин та ін. Отже, реальний обсяг інвестицій у сільське господарство України не перевищує десятої частини від загальної потреби.

Ще однією проблемою є галузева структура інвестицій у сільському господарстві (табл. 3.13).

Домінує рослинництво. За період з 1999 по 2002 рр. питома вага інвестицій у цю галузь збільшилася з 50,1 до 75,1 % від загальної суми інвестованих коштів у сільське господарство. Збільшення повністю відбулося за рахунок скорочення інвестицій в інші виробництва. Питома вага інвестицій у тваринництво хоч і залишається стабільною, але їх обсяг у 2002 р. був у п'ять разів меншим від обсягу інвестицій у галузі рослинництва. Це знову підтверджує висновок про те, що дефіцит продукції тваринництва, зокрема м'яса, на продовольчому ринку України на початку 2005 р. виник не випадково.

Таблиця 3.13

***Галузева структура інвестицій в основний капітал
сільського господарства України
(у фактичних цінах) [29, с. 666]***

Показники	1999 р.		2000 р.		2001 р.		2002 р.	
	млн грн.	%	млн грн.	%	млн грн.	%	млн грн.	%
Сільське господарство – всього	814	100	871	100	1552	100	1854	100
У тому числі:								
рослинництво	408	50,1	508	58,3	1104	71,1	1393	75,1
тваринництво	118	14,5	142	16,3	305	19,7	286	15,4
інші виробництва	288	35,4	221	25,4	143	9,2	175	9,5

У цілому такі зміни структури інвестицій означають, що не йдеться не про розвиток переробних виробництв, допоміжних виробництв і промислів, не про розвиток вертикальної інтег-

рації виробництва та ефективну його диверсифікацію. Отже, сільське господарство все більше перетворюється на виробника сировини, який все більше залежить від ринкової кон'юнктури та позиції переробних підприємств і все менше стає захищеним від них.

Проблема матеріально-технічного забезпечення сільського господарства пов'язана з вирішенням ще одного важливого питання: орієнтація має бути на національних виробників сільськогосподарської техніки та знаряддя чи на їх імпорту? Кожна країна в умовах світового поділу праці та формування світових ринків вирішує проблему, що їй економічно більш вигідно – створювати та розвивати власну базу виробництва сільськогосподарської техніки, чи купувати зарубіжну. Для країн, в яких така техніка не вироблялася і все потрібно починати з „нуля”, можливо, більш вигідно купувати сільськогосподарську техніку. Для України, в якій вже створена база для виробництва сільськогосподарської техніки, є свій метал у достатній кількості, надлишок робочої сили високої кваліфікації, в соціальному й економічному аспектах життєво необхідно виробляти різноманітну сільськогосподарську техніку. Більше того, вона вже виробляється, але в недостатній кількості. Масове виробництво техніки дало б змогу значно знизити ціни і вона стала б більш доступною для аграрних товаровиробників. Адже зарубіжна техніка коштує дорого [169, с.192]. До того ж засилля різноманітної іноземної техніки призводить до розвалу місцевих ремонтно-постачальних підприємств. А закони ринку неблаганні: здавши одну позицію, втрачаємо дедалі більше. Кожна зарубіжна фірма, закріпившись на нашому ринку, прагне створити розгалужену мережу свого технічного сервісу. Цей процес набирає темпів. І якщо йому нічого не протиставити, він може стати необоротним [272, с.302].

На жаль, тенденції зменшення в Україні в останні 14 років обсягів виробництва тракторів і сільськогосподарської техніки ще більш вражаючі, ніж зменшення обсягів сільськогосподарського виробництва (табл. 3.14).

Таблиця 3.14

Динаміка виробництва тракторів та сільськогосподарських машин в Україні, од. [196, с.43; 301, с. 133]

Види техніки	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2003 р. у % до 1990 р.
Трактори	106221	10386	4034	3640	2980	4531	4,3
Плуги тракторні	89158	1712	3142	3528	3312	4233	4,7
Сівалки тракторні	57066	1505	2008	3820	4906	7449	13,1
Машини для внесення мінеральних добрив і вапна у ґрунт	13850	148	6	1051	649	737	5,3
Машини бурякозбиральні	8600	362	74	159	116	246	2,9
Жатки рядкові	58830	1043	883	1166	1196	835	1,4

У 2003 р. було вироблено тракторів і сільськогосподарських машин значно менше, ніж у 1940 р. У передвоєнному році в Україні було вироблено 10,4 тис. тракторів, 19,8 тис. тракторних плугів, 11 тис. тракторних сівалок [309, с. 235]. Незважаючи на це, ми поділяємо точку зору багатьох дослідників [57, 299, 350], що „Україна „приречена” орієнтуватися на виробництво своєї сільськогосподарської техніки” [169, с. 192].

Зменшення обсягів виробництва та закупівлі сільськогосподарськими товаровиробниками тракторів і сільськогосподарської техніки аж ніяк не означає, що на техніку та на знаряддя відсутній попит. Як зазначає Л.В.Романова, в Україні існує величезний попит на сільськогосподарські машини, устаткування, добрива, ядохімікати й інші матеріали, але він не забезпечений фінансовими можливостями сільськогосподарських товаровиробників [280, с. 417]. Однією з головних причин їх фінансової неспроможності є дуже істотне пору-

шення паритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію (табл. 3.15).

Таблиця 3.15

Співвідношення цін на деякі види сільськогосподарської та промислової продукції [29, с. 177]

Види промислової продукції	Рік	Кількість сільськогосподарської продукції, необхідної для придбання одиниці промислової продукції, т					
		Зерно	Цукрові буряки	Соняшник	Молоко	Яловичина	Свинина
Трактор Т-150К	1990	37,8	233,8	25,1	27,4	3,9	4,3
	1996	454,0	1026,3	218,0	246,3	56,4	26,8
	2002	440,0	1070,9	163,0	254,2	47,1	26,9
Зернозбиральний комбайн СК-5 „Нива”	1990	34,2	211,7	22,7	24,8	3,6	3,9
	1996	486,3	1099,7	233,6	263,9	60,5	28,8
	2002	556,8	1358,3	206,2	326,6	59,6	34,0
Бензин автомобільний	1990	0,6	4,0	0,4	0,5	0,1	0,1
	1996	5,1	11,4	2,4	2,7	0,6	0,3
	2002	5,1	12,3	1,9	2,9	0,5	0,3
Дизельне пальне	1990	0,2	1,3	0,1	0,2	0,02	0,02
	1996	4,0	9,1	1,9	2,2	0,5	0,2
	2002	4,6	11,2	1,7	2,6	0,5	0,3

За період 1990-2002 рр. співвідношення цін на зерно та цін на вказані промислові товари погіршилося більш ніж у десять разів, на цукрові буряки – у 3-8,6 раза, на соняшник – у 5-17 разів. У цілому купівельна спроможність сільськогосподарської продукції знизилася за 1990-2003 рр. майже у шість разів [77, с.10]. Виходячи з цього, як один з основних напрямів вирішення проблеми матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників можна розглядати хоча б часткове подолання диспаритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію, яка споживається в сільському господарстві. Але ця проблема потребує самостійного поглибленого дослідження і буде висвітлена в підрозділі 6.1.

Ще однією з головних причин занепаду матеріально-технічної бази сільського господарства є недосконала амортизаційна політика [238]. Справедливою є критика сучасної амортизаційної політики, висловлювана багатьма провідними вченими [72, 283]. В умовах виживання сільського господарства амортизація втратила свою відтворювальну функцію. Реформування бухгалтерського обліку призвело до втрати чинності амортизаційного фонду: він не створюється на підприємствах [265, с. 120].

У теоретичному плані амортизація являє собою об'єктивний процес поступового перенесення вартості засобів праці в міру їх зносу на створюваний ними продукт. В Україні амортизація визначається податковим законодавством, згідно з яким амортизація є поступовим віднесенням витрат на їх придбання, виготовлення або поліпшення, на зменшення скоригованого прибутку платника податку у межах норм амортизаційних відрахувань [335, с. 25]. З точки зору відтворення основних засобів амортизація може розглядатися як джерело простого їх відтворення. Але, як зазначають Ю.Ф.Наумов та І.Г.Лотохова, щорічний знос основних засобів в аграрних підприємствах майже в 10 разів перевищує їх відновлення [202, с. 52]. В узагальненому вигляді така ситуація може бути пояснена двома головними причинами – зменшенням сум нарахованої амортизації (питома вага амортизації в структурі виробничих витрат за 1990-2003 рр. скоротилася вдвічі – з 9,8 % до 4,9 %) і знов-таки майже шестиразовим порушенням паритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію.

Про десятиразовий розрив між рівнем зносу основних засобів у сільському господарстві та темпами їх оновлення свідчать й інші дані. Як уже зазначалося, за розрахунками Інституту аграрної економіки УААН, для оновлення машинно-тракторного парку аграрних підприємств на рівні технологічної потреби необхідно щорічно купувати машини й обладнання на суму понад 15 млрд грн. Нині джерела фінансування формуються за рахунок прибутку – 0,5 млрд грн., амортизації – 1,5 млрд грн., сторонніх інвестицій – 0,5 млрд грн. [337]. З року в рік через причини, які не залежать безпосередньо від сільськогосподарських товаровиробників,

перші два джерела постійно скорочуються. Прибутки зменшуються у зв'язку з постійно зростаючим диспаритетом цін на промислову продукцію, використовувану в сільськогосподарському виробництві, та на сільськогосподарську продукцію, а також у зв'язку зі збільшенням витрат на поточні ремонти старіючої техніки, що позначається на собівартості продукції.

Досить швидкими темпами скорочується й амортизація. Це обумовлене декількома причинами: по-перше, щорічним зменшенням кількості та вартості наявної техніки; по-друге, залученням певної частини техніки у сільськогосподарське виробництво через систему лізингових угод і послуг МТС; нарахована амортизація передається власникам техніки, а сільськогосподарські товаровиробники знову залишаються без неї; по-третє, використанням значної кількості техніки через систему орендних відносин стосовно майнових паїв колишніх членів КСП; на цю техніку в багатьох господарствах амортизація зовсім не нараховується; по-четверте, застосуванням сучасних методів нарахування амортизації, більшість з яких встановлює норму амортизації від залишкової вартості. Оскільки залишкова вартість техніки складає близько 20 %, то застосування норми амортизації 15%, яка, згідно з податковим законодавством, діяла у 2002 р., дасть суму амортизації 3 % від первісної вартості техніки $((20 \times 15) : 100)$. Це має означати, що техніка повинна використовуватись у сільському господарстві 33 роки, що не відповідає дійсності та сучасним завданням, які стоять перед аграрним сектором економіки. Не поліпшили ситуацію і зміни до Закону України "Про оподаткування прибутків підприємств", прийняті Верховною Радою 24 грудня 2002 р. Підвищення ставки амортизації по основних фондах III групи, до якої належить сільгосптехніка, з 15 до 24 % річних призведе до того, що при залишковій вартості техніки 20 % сума нарахованої амортизації складе 4,8 % від її первісної вартості – цього також недостатньо для створення фінансових джерел хоча б для простого відтворення техніки. Утворилося хибне коло: техніки не вистачає через недостатність фінансових джерел для її оновлення, а недостатність фінансових дже-

рел певною мірою обумовлена недостатньою кількістю наявної техніки [231].

Амортизаційна політика сільськогосподарського підприємства значною мірою відображає амортизаційну політику держави. Вона базується на встановлених державою принципах, методах і нормах амортизаційних відрахувань. Разом з тим кожне підприємство має можливість здійснювати індивідуальну амортизаційну політику [58].

У розвинутих країнах органи державного управління серед найважливіших інструментів активізації інвестиційної діяльності широко використовують реформування системи амортизації. Так, під час серйозної економічної кризи у США в 1970-1975 рр. велику стабілізуючу роль відіграла нова амортизаційна політика, яка ґрунтувалася на розширенні масштабів використання прискореної амортизації. Вона була введена у 1971р. і проіснувала без змін до 1981 р. У перші два роки після її введення спостерігався справжній інвестиційний бум. Щорічний приріст інвестицій у порівнянних цінах був зареєстрований у розмірі 8-10 % [254, с. 34]. Слід звернути увагу на те, що прискорена амортизація в США застосовувалася з моменту, коли з'явилися перші ознаки зниження обсягів виробництва, але рівень забезпеченості підприємств основними засобами та рівень їх придатності були досить високими. Невипадково вона мала такий позитивний вплив на тенденції інвестиційного процесу. У даному випадку амортизаційна політика відіграла роль антициклічного регулятора економічного розвитку.

З формальної точки зору в Україні здійснюється прогресивна амортизаційна політика, оскільки згідно з Положенням (стандартом) бухгалтерського обліку № 7 „Основні засоби” підприємствам надано право обирати будь-який метод нарахування амортизації з п'яти наведених у стандарті. Це такі методи: прямолінійний, зменшення залишкової вартості (залишку, який зменшується), прискореного зменшення залишкової вартості (залишку, який зменшується за подвійною нормою), кумулятивний (суми чисел), виробничий (амортизація нараховується пропорційно обсягу продукції або послуг) [269].

Знов-таки з формальної точки зору три з названих методів нарахування амортизації можуть бути віднесені до прискорених, а перший та останній до неприскорених за умови, що амортизаційний період дорівнює економічно раціональному строку служби основних засобів. До того ж стандартом передбачено можливість використання податкового методу нарахування амортизації, який за своїм змістом також може бути віднесений до методів прискореної амортизації.

В Україні ж протягом 1997-2001 рр. вартість основних засобів сільськогосподарських підприємств зменшувалася в середньому за рік на 13,9 млрд грн., унаслідок чого загальний їх обсяг скоротився в 1,6 раза [298]. Загальні капітальні вкладення у сільське господарство за період з 1990 по 2000 рр. скоротилися більш ніж у 20 разів [209]. Основними машинами сільське господарство забезпечене на 48-66 % [298], а стан машинно-тракторного парку та ґрунтообробних знарядь на 60-80 % дійшов до межі, за якою їх експлуатація стала просто неможливою [140]. Отже, прискорена амортизація в Україні запроваджувалася в умовах різкого зменшення вартості основних засобів і значного зростання рівня їх зносу. Дуже стрімко скорочувалися суми амортизації як в абсолютному, так і у відносному вимірі. Наприклад, у 2003 р. сума нарахованої амортизації по сільськогосподарських підприємствах Харківської області склала 58,7 млн грн. – 36,7 млн грн. у рослинництві і 22,0 млн грн. у тваринництві. Питома вага амортизаційних відрахувань у структурі виробничих витрат скоротилася з 14,1 % (1999 р.) до 4,5 % (2002 р.). Амортизаційні відрахування в рослинництві у 2003 р. склали в розрахунку на 1 га ріллі в середньому по області 33,7 грн., а в цілому по сільськогосподарському виробництву – 53,9 грн.

Отже, нинішня амортизаційна політика є не до кінця виваженою, контрольованою та прогнозованою, що призводить певною мірою до порушення економічної суті самого амортизаційного процесу [209, с. 50].

Пошук шляхів вирішення вказаних проблем слід розпочати саме з аналізу суті прискореної амортизації. Як зазначають П.Орлов і С.Орлов [254, с. 34], під системою прискореної амор-

тизації слід розуміти сукупність таких методів її нарахування і такий порядок переоцінки засобів праці, коли протягом перших років або всього амортизаційного періоду, який не перевищує економічно раціонального строку служби, забезпечується випереджаюче зростання нагромадженної суми амортизаційних відрахувань порівняно з дійсними темпами втрати засобами праці споживчих властивостей і вартості. Але, як було показано вище, застосування податкового методу нарахування амортизації, який за формальними ознаками також належить до методів прискореної амортизації, не дозволяє в сучасних умовах забезпечити навіть пропорційне нагромадження амортизаційних відрахувань порівняно з дійсними темпами втрати основними засобами своєї вартості, отже, не забезпечує створення необхідних джерел для простого відтворення основних засобів.

Зниження розміру амортизаційних відрахувань призводить до штучного зменшення витрат виробництва і на цій основі до зниження собівартості продукції та завищення прибутків. Через це чимало господарств, нібито прибуткових, такими, на жаль, не є [209, с. 51].

Певні пропозиції з удосконалення амортизаційної політики держави було передбачено в Указі Президента України „Про концепцію амортизаційної політики” від 7 березня 2001 р. Основною метою Концепції є підвищення зацікавленості суб'єктів господарювання у здійсненні інвестицій в основний капітал за рахунок власних амортизаційних відрахувань. Концепція передбачає розмежування амортизаційних відрахувань відповідно до їх економічної та податкової ролі. Економічна роль амортизації полягає у фактичному відшкодуванні діючих основних фондів, а податкова – у фінансовому відшкодуванні основного капіталу за рахунок зменшення оподаткованого прибутку на суму амортизаційних відрахувань та одержання податкової знижки.

Одним із заходів, спрямованих на реалізацію основної мети концепції, є затвердження максимальних граничних рівнів податкової амортизації, в межах яких її обсяг може перевищувати обсяг економічної амортизації.

Аналізуючи можливості застосування основних положень Концепції стосовно сільськогосподарських підприємств, слід зробити декілька зауважень. По-перше, стимулюючу дію має виконувати саме податкова амортизація. Але більшість сільськогосподарських підприємств не є платниками податку на прибуток (його заміняє фіксований сільськогосподарський податок), отже, вони не можуть одержати податкові знижки або відшкодування від нарахування амортизації. По-друге, з метою підвищення граничного рівня податкової амортизації, як зазначалося вище, у грудні 2002 р. Верховною Радою було внесено зміни до Закону України „Про оподаткування прибутків підприємств” і значно підвищено норми амортизації. У той же час, згідно із законом України „Про державний бюджет України на 2004 рік”, з метою покриття ризиків втрат бюджету, пов’язаних з проведенням податкової реформи, для досягнення рентабельності і збалансованості державного та місцевих бюджетів було зупинено на 2004 р. дію підвищених норм амортизації, встановлених законом України „Про внесення змін до закону України „Про оподаткування прибутку підприємств” для основних фондів груп 1, 2, 3, за винятком дії цих норм до амортизації витрат, здійснених платником податку після 1 січня 2004 р. у зв’язку з придбанням (виготовленням) нових основних фондів груп 1, 2, 3.

Для підвищення економічної ролі амортизації вчені пропонують перейти до нарахування амортизації за прямолінійним методом, з визначенням строку корисного використання кожного об’єкта на рівні економічно раціонального строку служби засобів праці. Однією з передумов здійснення ефективної амортизаційної політики є також регулярна переоцінка об’єктів основних засобів та приведення їх початкової вартості у відповідність до відновної (ринкової) вартості цих засобів [209, 254].

Такі заходи певною мірою підвищать ефективність амортизаційної політики стосовно сільськогосподарських товаровиробників в Україні. Але вони не зможуть забезпечити в повному обсягу створення фінансових джерел простого відтворення основних засобів виробництва. Цей висновок ґрунтується

перш за все на тих фактах, які вже було наведено вище: забезпеченість сільськогосподарських підприємств основними машинами складає близько 50% від технологічної потреби (причому значна частина машин та обладнання морально застаріла), а рівень їх зносу наближається до 80-90 %. Отже, нарахування амортизації за прямолінійним методом від первісної вартості наявної техніки, оціненої за ринковою вартістю, буде створювати фінансові джерела для відтворення техніки на рівні половини від технологічної потреби.

З метою відновлення реальної ролі амортизаційних фондів у технічному переоснащенні сільського господарства потрібні більш радикальні рішення [157, с. 5]. Без державної підтримки інвестицій у сільське господарство, у тому числі і шляхом удосконалення амортизаційної політики, вирішити це питання неможливо [32, 152]

Якщо уявити на мить, що сільськогосподарські товаровиробники успішно подолали кризову ситуацію, здійснили технічне переозброєння виробництва з урахуванням сучасних технологічних вимог, повністю задовольнили свої потреби у техніці та знаряддях, то це, з одного боку, означало б необхідність відтворення даної матеріально-технічної бази і в подальшому, а з іншого – автоматично призвело б до значного збільшення сум нарахованої амортизації. Наприклад, якби забезпеченість сучасними зернозбиральними комбайнами у сільському господарстві складала 10 комбайнів на 1000 га посівів зернових, що вище сучасного рівня забезпечення, але значно нижче рівня в найбільш розвинутих країнах світу, то при строку служби комбайнів 10 років і прямолінійному методі нарахування амортизації на кожний гектар посівів зернових необхідно було б нарахувати лише по комбайнах близько 150 грн. амортизації, але це для добре випробуваних СК-5 „Нива”. У разі використання комбайнів марки „ДОН” сума амортизації на 1 га зростає до 400-450 грн., а при використанні комбайнів „Джон Дір” взагалі б перевищила 1000 грн/га.

Виходячи з цього і враховуючи специфіку сільськогосподарського виробництва, особливо рослинництва, найбільш радикальним шляхом удосконалення сучасної амортизаційної

політики держави стосовно сільського господарства могло б стати запровадження нормативної амортизації в розрахунку на 1 га посіву відповідної культури. Такі нормативи амортизаційних відрахувань можуть бути визначені на основі технологічних карт [325], які відображають прогресивні технології вирощування сільськогосподарських культур, повний набір техніки, необхідний для даної культури, її реальну ринкову вартість, прогресивні норми амортизації, передбачені чинним законодавством, а також нормативне навантаження сільськогосподарської техніки. Проведені нами розрахунки показали, що нормативи амортизації по окремих культурах коливаються від 147 грн. на 1 га багаторічних трав на сіно до 700 грн. на 1 га посіву озимої пшениці (додатки А.1 – А.7), а в середньому складають 507 грн. на 1 га посівної площі. Це приблизно в 10 разів більше фактичних обсягів нарахованої амортизації у 2003 р. Але ж, як було показано вище, реально нарахована амортизація забезпечує лише десяту частину простого відтворення техніки.

Абсолютно очевидно, що запровадження такого методу нарахування амортизації призведе до зменшення сум скоригованого прибутку сільськогосподарських товаровиробників. І якщо нараховані суми амортизації не будуть відшкодовані цінами продажу продукції, тобто якщо амортизаційна політика не буде узгоджена з ціновою політикою, то збільшені суми амортизації автоматично перетворяться у збитки сільськогосподарських товаровиробників. Але це питання слід вирішувати при формуванні державної цінової політики стосовно аграрного сектора економіки.

Слід також зауважити, що більш високі норми амортизації на сільськогосподарську техніку, які реально застосовуються в розвинених країнах світу, лягають на більш високий рівень ефективності й інтенсивності сільськогосподарського виробництва, в результаті це не призводить до значного подорожчання сільськогосподарської продукції, а внаслідок високої продуктивності сільськогосподарської техніки та скорочення втрат продукції, навпаки, може супроводжуватися зниженням собівартості продукції. Але абсолютно очевидно, що тимчасове

підвищення собівартості продукції за умови запровадження запропонованого методу нарахування амортизації поступово буде зменшуватись у міру оновлення матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва та підвищення на цій основі рівня економічної ефективності виробництва.

Отже, запровадження нормативної амортизації за умови відшкодування її цінами продажу сільськогосподарської продукції дозволило б, з одного боку, за чотири-п'ять років повернути амортизації функцію створення фінансових джерел для простого відтворення засобів праці, а з іншого, поставило б в рівні умови сільськогосподарські підприємства з різним рівнем забезпечення технікою й основними засобами. Більше того, в такому випадку було б неможливим штучне зменшення амортизаційних відрахувань і збільшення прибутків, а амортизація була б більш ефективним важелем антициклічного регулювання економічного розвитку. В умовах спаду та економічної кризи не відбувалося б істотного скорочення розміру амортизаційних відрахувань та інвестування у відтворення матеріально-технічної бази було б більш рівномірним. Як свідчать наші дослідження навіть при існуючому рівні технічного забезпечення, господарства та райони, які в більшій мірі забезпечені технікою, більш ефективно протистоять посиленню циклічних коливань у розвитку аграрного сектора економіки [236].

Поряд із забезпеченням відтворення основних засобів не менш важливе значення має відтворення оборотних засобів. Оборотні засоби є найбільш рухомих елементом ресурсного потенціалу аграрних підприємств. Специфіка їх полягає в тому, що вони беруть участь лише в одному виробничому циклі і повністю переносять свою вартість на вироблену продукцію. Відповідно до цього вони повинні знов і знов відтворюватися в кожному виробничому циклі. На жаль, сільськогосподарські підприємства в останні роки відчувають надзвичайно гостру нестачу оборотних засобів. У першій половині 90-х років ця нестача значною мірою пояснювалася високими темпами інфляції та низькою швидкістю обігу оборотних засобів у сільському господарстві. Але в міру подолання інфляції, змен-

шення її темпів на перше місце, з точки зору формування проблем відтворення оборотних засобів, виходить забезпечення паритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію.

Унаслідок поглиблення диспаритету цін і нестачі обігових коштів різко зменшилися обсяги споживання окремих видів оборотних засобів. Як уже зазначалося, внесення мінеральних добрив скоротилося в 15 разів, споживання моторного пального зменшилося з 6514,0 тис.т (1990 р.) до 2330,3 тис.т (2000р.), споживання електроенергії – з 7670,5 до 2088,8 млн кВт/год.[28].

З точки зору реальних економічних зв'язків і структури бухгалтерського балансу, основними шляхами збільшення оборотних активів є трансформація інших видів активів або збільшення джерел їх формування [234, с. 27]. Зменшення необоротних активів з метою збільшення наявності оборотних засобів не може розглядатися як прийнятний шлях для вирішення проблеми, тим більше що, як зазначалося вище, основні засоби сільськогосподарських підприємств і так скоротилися до катастрофічного рівня. Реальне збільшення джерел формування оборотних активів може здійснюватися або за рахунок збільшення прибутків, що практично не можливо за умов наявного диспаритету цін, або за рахунок розширеного залучення позикових коштів і в першу чергу банківських кредитів. Певні зрушення є, але залишається чимало невирішених питань, які більш детально будуть розглянуті в підрозділі 4.3.

3.3. Відтворення трудових ресурсів сільського господарства

Розширене відтворення в сільському господарстві передбачає збільшення виробництва валової продукції завдяки удосконалення техніки, технології, використанню принципово нових засобів виробництва, високій кваліфікації кадрів. Об'єктивною закономірністю є абсолютне та відносне скорочення чисельності працівників зайнятих у галузі. Причому „...чим досконалішими є ринкові відносини, чим інтенсивніше є впро-

вадження досягнень науково-технічного прогресу, тим швидше зростає надлишок робочих рук” [198, с.8]

Проблема забезпеченості сільського господарства трудовими ресурсами й ефективності їх використання була однією з найактуальніших для дослідників відтворення аграрного ресурсного потенціалу ще за часів колишнього СРСР. Так, одна з концепцій оцінки виробничого потенціалу виходила з того, що „виробничий потенціал втілений у працівниках, озброєних засобами виробництва” [126]. Умовно фактори виробництва можна поділити на дві частини: праця й умови її виконання. Лише праці належить активна, творча, об’єднуюча роль у процесі виробництва. „Вивчення передового досвіду показує, що в період становлення ринкової економіки виживає не стільки той, хто має великий виробничий потенціал, скільки той, хто зміг точно визначити та врахувати кон’юнктуру ринку, ефективно використати ресурси, тобто той, хто є найспритнішим у реагуванні на зміни макро- та мікроекономічних умов” [342, с. 140] Не випадково, результати сільськогосподарського виробництва в господарствах, які знаходяться в однакових природнокліматичних умовах і мають однаковий рівень забезпеченості виробничими ресурсами, досить часто істотно відрізняються. Це зумовлюється перш за все рівнем професіоналізму, відповідальності, зацікавленості працівників [353].

Відомий радянський економіст академік В.В.Новожилов підкреслював, що праця обмежується інакше, ніж умови її виконання. Витрати праці люди намагаються зменшити, а умови її виконання максимально використати. В цьому і полягає закон економії праці – один із найбільш загальних економічних законів [207].

У сучасних умовах місце країни у світовому господарстві все більше визначається і надалі визначатиметься якістю людського капіталу, станом освіти, рівнем використання досягнень науки та техніки у виробництві [83, с.27]. Один із творців теорії постіндустріального суспільства Д.Белл основним ресурсом постіндустріального суспільства вважає людський капітал [49].

Отже, розширене відтворення та нагромадження у сільському господарстві нерозривно пов'язані з відтворенням трудових ресурсів.

Демографічною основою формування трудового потенціалу сільського господарства є відтворення населення в сільській місцевості [328, с. 122] (табл. 3.16).

Таблиця 3.16

***Динаміка чисельності наявного населення
в сільській місцевості України
[29, с. 67]***

Роки	Кількість сільського населення, тис. чол.	До загальної кількості населення, %
1913	28,4*	81,0
1960	22618,0	53,2
1970	21468	45,5
1980	19034,6	38,1
1990	16969,3	32,7
1995	16609,6	32,1
2000	15914,3	32,0
2001	15754,0	32,0
2002**	15882,7	33,0
2003	15675,1	32,7
2004	15551,2	32,7

* Млн чол.

** За матеріалами Всеукраїнського перепису населення станом на 5 грудня 2001 р.

Дані табл. 3.16 підтверджують тезу про абсолютне та відносне скорочення чисельності сільського населення в Україні. Якщо на початку минулого століття у 1913 році сільське населення України складало 28,4 млн чоловік, або 81 % від загальної кількості населення, то у 2003 р. сільське населення дорівнювало 15,6 млн чол., або 32,7 %. Абсолютне скорочення чисельності сільського населення в Україні відбувалося як за часів Радянського Союзу, так і в незалежній Україні. За роки незалежності чисельність сільського населення скоротилася на 1,1 млн чол. Питома вага сільського населення в загальній

кількості населення у 1990-2003 рр. залишалася досить стабільною і складала 32-33 %. Така тенденція пояснюється зменшенням загальної кількості населення України.

Зміни чисельності сільського населення обумовлюються природним його приростом або скороченням, міграційними факторами та змінами внаслідок адміністративно-територіальних перетворень (табл. 3.17).

Таблиця 3.17

Динаміка формування приросту (+) або скорочення (-) чисельності сільського населення України [29, с. 73]

Рік	Населення на початок року, тис. чол.	Зміни за рік, тис. чол.				Населення на кінець року, тис. чол.	Темпи приросту (скорочення) населення за рік, %
		Природний приріст (скорочення)	Міграційний приріст (скорочення)	за рахунок адміністративно-територіальних перетворень	Загальний приріст (скорочення)		
1960	22618,0	313,9	-283,4	-198,3	-167,8	22450,2	-0,7
1970	21468,0	87,8	-248,5	-43,9	-204,6	21263,4	-1,0
1980	19034,6	-14,2	-195,8	-5,8	-215,8	18818,8	-1,1
1990	16969,3	-57,5	-70,7	18,1	-110,1	16859,2	-0,6
1995	16609,6	-131,7	13,0	10,7	-108,0	16501,6	-0,7
2000	15914,3	-153,9	12,1	-18,5	-160,3	15754,0	-1,0
2002	15926,5	-158,7	-24,7	-0,6	-184,0	15742,5	-1,2

У період з 1960 по 2003 рр. відбувалося щорічне скорочення чисельності сільського населення і коливалося воно від 108 тис. чол. (1995 р.) до 215 тис. чол. (1980 р.). Незважаючи на те, що абсолютне скорочення чисельності сільського населення у 1990-2002 рр. було меншим від рівнів скорочення у 1970 та 1980 рр., велике занепокоєння викликає тенденція до прискорення темпів відносного скорочення – з 0,6 % (1990 р.) до 1,2 % (2002 р.). Ще більш негативним фактом є головна причина скорочення чисельності сільського населення в останні десятиріччя – перевищення кількості померлих над кількістю народжених, або природне скорочення. Якщо у 1960-1970 рр. для сільського населення України був властивий природний приріст, то, починаючи з 80-х років, природне скорочення чисельності сільського населення, причому його темпи постійно зростають.

За оцінками експертів, чисельність сільського населення України буде зменшуватися до 2026 р. За різними варіантами прогнозу межа коливання чисельності селян становитиме 14,2-14,8 млн чол., а питома вага сільського населення у 2026 р. складе 31,6-33,8 % [374, с. 203].

Головним чинником, який впливає на формування природного приросту або на скорочення чисельності населення, є співвідношення кількості народжених і померлих (табл. 3.18). У 2003 р. природне скорочення чисельності сільського населення було найвищим за досліджуваний період – 163,3 тис. чол. (280,6 % до рівня 1990 р.). У розрахунку на 1000 жителів темп збільшення природного скорочення чисельності сільського населення був ще більш високим і склав у 2003 р. 308,8 % до рівня 1990 р. Головною причиною прискорення темпів природного скорочення чисельності сільського населення є абсолютне та відносне скорочення кількості народжених. Якщо у 1990 р. кількість народжених складала 214, 3 тис. чол., то у 2003 р. вона зменшилася до 142, 2 тис.чол. (більш ніж на третину). У той же час кількість померлих збільшилася з 272,5 до 305,5 тис. чол. (на 12,1 %). У розрахунку на 1000 жителів абсолютне скорочення чисельності сільського населення зросло з 3,4 чол. (1990 р.) до 10,5 чол. (2003 р.). Коефіцієнт життєвості сільського населення (співвідно-

шення кількості народжених і кількості померлих) у 2003 р. у цілому по Україні склав 0,47. Сучасний рівень народжуваності в сільській місцевості найнижчий за весь післявоєнний період в Україні. У 1996-2001 рр. у 3,1 тис. (10,7 %) сільських поселень не народилося жодної дитини, в кожному п'ятому селі немає дітей, підлітків і молоді до 28 років [291, с. 8].

Таблиця 3.18

Динаміка природного руху сільського населення [29, с. 73]

Рік	Кількість, тис. чол.			На 1000 жителів, чол.		
	народжених	померлих	природний приріст (скорочення)	народжених	померлих	природний приріст (скорочення)
1990	214,3	272,5	-58,2	12,7	16,1	-3,4
1995	184,5	316,2	-131,7	11,1	19,1	-8,0
2000	147,1	301,0	-153,9	9,3	19,0	-9,7
2001	139,2	295,6	-156,4	8,8	18,6	-9,8
2002	141,8	300,5	-158,7	9,0	19,1	-10,1
2003	142,2	305,5	-163,3	9,1	19,6	-10,5
2003 % до:						
2002	100,3	101,7	102,3	101,1	102,6	104,0
2001	102,2	103,3	104,4	103,4	105,4	107,1
2000	96,7	101,5	106,1	97,8	103,2	108,2
1995	77,1	96,6	124,0	82,0	102,6	131,2
1990	66,4	112,1	280,6	71,7	121,7	308,8

Має місце істотна диференціація темпів природного скорочення, а відповідно і коефіцієнта життєвості по окремих регіонах України. Наприклад, по Закарпатській області коефіцієнт життєвості сільського населення у 2002 р. склав 0,96, а природне скорочення на 1000 жителів – 0,6 чол.; у Рівненській області – відповідно 0,82 і -2,9; у Чернівецькій – 0,73 і -3,9; у Волинській – 0,72 і -4,7. Найбільше природне скорочення чисельності сільського населення відзначається в Чернігівській області – коефіцієнт життєвості

сільського населення 0,24, а абсолютне зменшення в розрахунку на 1000 жителів – 21,2; у Сумській області – відповідно 0,26 і -18,4, у Полтавській – 0,31 та -15,9. В усіх областях простежується довгострокова тенденція до природного скорочення чисельності сільського населення, що повинно розглядатися як вкрай негативна тенденція щодо формування трудових ресурсів сільськогосподарського виробництва в цілому і сільськогосподарських підприємств зокрема (табл. 3.19).

Таблиця 3.19
Динаміка середньорічної кількості працівників сільськогосподарських підприємств в Україні [29, с.78]

Роки	Працівники сільського господарства, тис. чол.	До працівників усіх галузей економіки, %
1990	4881	20,9
1995	3801	20,8
1996	3465	20,2
1997	3142	19,8
1998	2791	18,5
1999	2615	18,1
2000	2475	18,1
2001	2131	16,5
2002	1774	14,5
2003	1436	12,3
2003 р. у % до:		
2002	80,9	x
2001	67,4	x
2000	58,0	x
1999	54,9	x
1998	51,5	x
1997	45,7	x
1996	41,4	x
1995	37,8	x
1990	29,4	x

За період з 1990 по 2003 рр. чисельність працівників сільськогосподарських підприємств в Україні скоротилася з 4881 тис. чол. до 1436 тис. чол. (більше, ніж утричі). Зменшилася і питома вага кількості працівників сільськогосподарських підприємств у загальній кількості працівників по всіх галузях народного господарства – з 20,9 % (1990 р.) до 12,3% (2003 р.). Скорочення чисельності працівників триває і в пореформений період. Чисельність працівників сільськогосподарських підприємств у 2003 р. скоротилася в порівнянні з 2000 р. на 42 %. Особливе занепокоєння викликає дворазове скорочення кількості працюючих спеціалістів у сільському господарстві України за період з 1990 р. [318, с.434].

Найбільш високими темпами чисельність працівників сільськогосподарських підприємств скорочувалася в Закарпатській, Івано-Франківській, Запорізькій, Луганській областях, найбільш повільно – у Вінницькій, Черкаській, Хмельницькій, Одеській областях.

Однією з головних причин зменшення чисельності працівників сільськогосподарських підприємств є несприятлива кон'юнктура ринку сільськогосподарської продукції, особливо тваринницької, виробництво якої в останні роки постійно є збитковим. Через це сільгосптоваровиробники скорочують обсяги виробництва тваринницької продукції, а майже в 40 % господарств тваринництво взагалі перестало існувати як галузь [140, с. 8]. Основна ж частина трудових ресурсів аграрних підприємств ще зовсім недавно була зайнята саме у тваринництві [234, с. 23].

Оцінюючи тенденції зміни чисельності працівників сільськогосподарських підприємств України, слід мати на увазі, що значна частина сільського населення зайнята в особистих селянських господарствах. Більше того, за досліджуваний період вона збільшилася у чотири рази. Якщо у 1990 р. чисельність осіб, які були зайняті в особистих селянських господарствах, становила 0,7 млн чол., то у 2002 р. вона зросла до 2,9 млн, а у 2003 р. зменшилася до 2,8 млн чол. [315, 316]. Але все ж таки загальна чисельність працівників сільськогосподарських підприємств та осіб, зайнятих в особистих селянських госпо-

дарствах скоротилася з 5,6 млн чол. (1990 р.) до 4,2 млн чол. (2003 р.) або на чверть.

Однією з передумов обґрунтованого вивільнення працівників із сільського господарства (за умови збереження розширеного відтворення галузі) є випереджаючі темпи зростання продуктивності праці, точніше, випереджаючі темпи зниження трудомісткості виробництва продукції в порівнянні з темпами вивільнення працівників. Як свідчать дані табл. 3.20, за період з 1990 по 2003 рр. чисельність працівників сільськогосподарських підприємств скоротилася на 60,6 % з 4881 тис. чол. до 1436 тис. Трудомісткість виробництва валової продукції зросла на 17,8 %.

У пореформений період 2000-2003 рр. кількість працівників сільськогосподарських підприємств зменшилася на 42,8 % (з 2475 тис чол. до 1436 тис.). Трудомісткість виробництва валової продукції хоч і знижувалася, але більш повільними темпами – на 34,7 %. Отже, можна зробити висновок, що скорочення чисельності працівників сільськогосподарських підприємств не обумовлене вивільненням працівників унаслідок випереджаючого зростання продуктивності праці.

Зниження продуктивності праці відбувається внаслідок зниження продуктивної сили праці й її інтенсивності. Продуктивна сила праці скорочується через звужене відтворення основних засобів, зменшення обсягів застосування мінеральних та органічних добрив, насіння високих репродукцій і т.ін. Інтенсивність праці знизилася насамперед унаслідок скорочення часу, протягом якого працівники беруть участь у процесі виробництва [246, с. 475]. Перехід до ринкової економіки, реформування сільського господарства на засадах приватної власності повинні були б сприяти підвищенню інтенсивності, а разом з нею і продуктивності праці в сільському господарстві [212, 213]. На жаль, зниження мотивації до праці під впливом багатьох причин не дозволило досягти позитивних зрушень у динаміці інтенсивності, продуктивної сили та продуктивності праці в сільському господарстві України. Негативні тенденції в динаміці продуктивності праці неминуче призвели до звуженого відтворення в сільському господарстві, що в повній мірі підтверджується даними табл. 3.20.

Таблиця 3.20
Динаміка виробництва валової продукції, продуктивності праці та чисельності працівників у сільськогосподарських підприємствах України [301, с. 39; 195, с. 6]

Показники	Роки										
	1990	1995	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003		
Валова продукція*, всього млн грн.	75681,5	37363,7	28600,8	24081,1	21930,4	21150,8	25351,7	24940,0	18782,7		
У % до 1990 р.	100,0	49,4	37,8	31,8	29,0	27,9	33,4	33,0	24,8		
У % до 2000 р.	357,8	176,7	135,2	113,9	103,7	100,0	119,9	117,9	88,8		
Кількість працівників, тис. чол.	4881	3801	3142	2791	2615	2475	2131	1774	1436		
У % до 1990 р.	100,0	77,8	64,4	58,2	53,6	50,7	43,7	36,3	29,4		
У % до 2000 р.	197,2	153,6	126,9	112,8	105,7	100,0	86,1	71,7	58,0		
Виробництво валової продукції на одного працівника, грн.	15505	9830	9103	8628	8386	8546	11897	14059	13080		
У % до 1990 р.	100,0	63,4	58,7	55,6	54,1	55,1	76,7	90,7	84,4		
У % до 2000 р.	181,4	115,0	106,5	101,0	98,1	100,0	139,2	164,5	153,1		
Трудомісткість виробництва 1 млн грн. валової продукції, чол.	64,5	101,7	109,9	115,9	119,2	117,0	84,1	71,1	76,4		
У % до 1990 р.	100,0	157,6	170,4	179,77	184,8	181,4	130,4	110,2	117,8		
У % до 2000 р.	55,1	86,9	93,9	99,0	101,9	100,0	70,6	60,8	65,3		

* Валова продукція в порівнянних цінах 2000 року.

Зроблений висновок підтверджують і дані табл. 3.21. Трудомісткість виробництва всіх без винятку видів сільськогосподарської продукції в сільськогосподарських підприємствах України у 2003 р. була вищою від аналогічних показників 1990 р. Зокрема трудомісткість виробництва зернових і зернобобових зросла у 2,7 раза, насіння соняшнику – у 4,7 раза, приросту ВРХ – у 2,6 раза.

Таблиця 3.21

***Трудомісткість виробництва основних видів продукції
сільського господарства в сільськогосподарських
підприємствах України [195, с.8, 29, с. 83]***

Продукція	Прямі затрати праці на 1 ц продукції, люд. – год.				2003 р. у % до	
	1990р.	1995р.	2000р.	2003р.	1990р.	2000р.
Зернові та зернобобові (без кукурудзи)	0,9	1,2	1,8	2,4	266,7	133,3
Кукурудза на зерно	1,2	1,9	1,7	1,6	133,3	94,1
Цукрові буряки	1,2	1,1	1,7	1,2	100,0	70,6
Насіння соняшнику	0,7	1,9	2,7	3,3	471,4	122,2
Картопля	2,6	7,4	5,7	4,8	184,6	84,2
Овочі відкритого грунту	5,3	10,4	8,6	7,4	139,6	86,0
Приріст ВРХ	37,5	82,0	116,2	97,0	258,7	83,4
Приріст свиней	31,1	84,3	132,6	79,0	254,0	59,6
Молоко	7,0	11,5	15,1	11,9	170,0	78,8
Яйця курячі, на 1000 шт.	4,5	7,8	12,6	6,0	133,3	47,6
Вовна	225,8	362,7	440,8	336,7	149,1	76,4

У порівнянні з 2000 р. трудомісткість виробництва більшості видів продукції в сільськогосподарських підприємствах у 2003 р.

знизилася, хоч темп зниження трудомісткості (за винятком трудомісткості виробництва яєць курячих і приросту свиней) був нижчим від темпу скорочення чисельності працівників сільськогосподарських підприємств. А по зернових і соняшнику, які в сучасних умовах складають основу сільськогосподарського виробництва, трудомісткість взагалі зросла.

Отже, можна зробити висновок, що скорочення чисельності працівників у сільськогосподарських підприємствах України є невиправданим з економічної точки зору і стало однією з причин звуженого відтворення в сільському господарстві. Закономірним є запитання: які причини спонукали певну частину працівників сільськогосподарських підприємств змінити сферу докладання своєї праці? Відповідь дає аналіз показників соціальної ефективності сільськогосподарського виробництва та соціального розвитку сільських населених пунктів.

Одним з основних показників соціальної ефективності сільськогосподарського виробництва є рівень заробітної плати найманих працівників. Як свідчать дані табл. 3.22, номінальна середньомісячна заробітна плата працівників сільськогосподарських підприємств у 1995-2003 рр. мала чітко виражену тенденцію до зростання і збільшилася з 38 до 210 грн на місяць.

Таблиця 3.22

***Середньомісячна заробітна плата працівників
сільськогосподарських підприємств за 1990-2003 рр.***

[304, с. 405]

Показники	Крб.	Грн.		
	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2003 р.
Сільське господарство	232	38	111	210
Промисловість	278	89	310	591
Усього по галузях економіки	244	73	230	462
Відношення рівня заробітної плати у сільському господарстві % до рівня: у промисловості	83,4	42,7	35,8	35,5
загалом по економіці	95,1	52,0	48,3	45,5

Але більш важливою є негативна тенденція відставання заробітної плати сільськогосподарських працівників від заробітної плати працівників промисловості і усього народногосподарського комплексу. Якщо у 1990 р. середня заробітна плата в сільському господарстві України складала 83,4 % від заробітної плати у промисловості та 95,1 % від заробітної плати загалом по економіці, то ці співвідношення з року в рік погіршувалися і досягли у 2003 р. відповідно 35,5 та 45,5 %. До цього слід додати ще декілька важливих обставин. По-перше, у 2003 р. середньомісячна заробітна плата в сільському господарстві була найнижчою серед усіх галузей економіки. По-друге, заробітна плата хоч і мала тенденцію до зростання, але залишалася значно нижчою від прожиткового мінімуму. По-третє, у структурі витрат на виробництво сільськогосподарської продукції частка витрат на оплату праці у 2003 р. становила 14,7 %, що в 2,3 рази менше рівня 1990 р. [325, с.145] По-четверте, більша частина заробітної плати в сільськогосподарських підприємствах видавалася в натуральній формі, і якщо припустити, що продукція для натуральної оплати відпускала за собівартістю, то в більшості випадків виявиться не зростання заробітної плати, а її зниження. Наприклад, якщо у 1995 р. середньомісячна заробітна плата в сільському господарстві була еквівалентною 38 грн. на місяць, а середня собівартість 1 ц зерна – 4,41 грн., то номінальна заробітна плата була еквівалентна 8,6 ц зерна (38:4,41). У 2003 р. собівартість 1 ц зерна складала 36,73 грн., а середньомісячна заробітна плата – 210 грн., що еквівалентно 5,7 ц зерна (210:36,73). Еквівалент заробітної плати в насінні соняшнику знизився з 4,7 ц (1995 р.) до 4,1 ц (2003 р.). Стосовно цієї ситуації можна пригадати відомого німецького економіста та державного діяча Л.Ерхарда, який підкреслював, що „суть соціального ринкового господарства тільки тоді можна вважати повністю досягнутою, коли у відповідності до зростаючої продуктивності одночасно знижуються ціни, забезпечуючи таким чином дійсне підвищення реальної заробітної плати [366, с. 199].

На жаль, стосовно ситуації в Україні можна стверджувати, що реальна заробітна плата працівників сільськогосподарських

підприємств у 2003 р. була навіть нижчою від рівня 1995 р. „Оплата праці перестала виконувати свої основні функції – стимулюючу і відтворювальну” [180, с.98]. Тому зовсім не випадково, що певна частина працівників сільськогосподарських підприємств, які беручи участь у суспільному сільськогосподарському виробництві, не можуть вирішити свої соціальні проблеми, а саме – забезпечити себе і свою родину засобами існування, створити необхідні умови життя, – залишають суспільний сектор, розвивають підсобне господарство або мігрують із села.

На думку К.І.Якуби, заходи щодо поліпшення умов праці в сільському господарстві повинні включати: забезпечення своєчасного й якісного обслуговування сільського господарства технікою, мінеральними добривами, засобами захисту рослин і тварин; забезпечення сільського населення малогабаритною технікою за доступними цінами для роботи в особистому підсобному господарстві; розробка та впровадження у виробництво рекомендацій щодо оплати праці в сільському господарстві з гарантованим мінімальним рівнем оплати за одиницю відпрацьованого часу; забезпечення належного рівня соціальної інфраструктури з метою підвищення продуктивності праці та створення належних санітарно-гігієнічних умов трудової діяльності [375, с. 42]

Низький рівень стимулювання сільськогосподарської праці створює певною мірою замкнене коло (рис. 3.1).

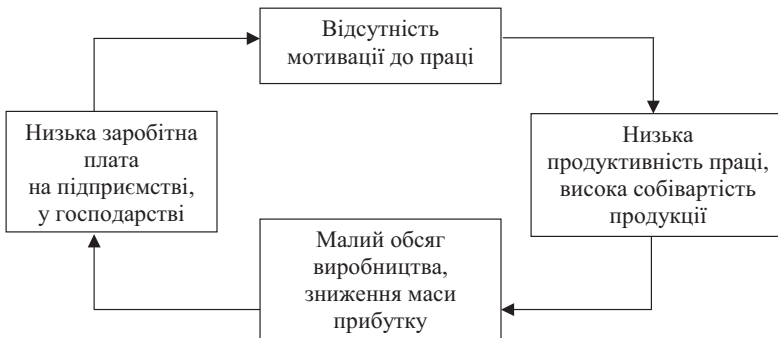

Рис. 3.1. Залежність ефективності виробництва від мотивації праці

Зниження заробітної плати працівників неодмінно спричиняє падіння мотивації до праці, згодом – падіння її продуктивності та зростання собівартості продукції, що знову ж таки призводить до подальшого зменшення обсягів виробництва продукції та маси прибутку і не дає можливості підвищити рівень оплати праці. Світова практика виробила простий, хоч і болісний варіант виходу з подібної ситуації: скорочення кількості працівників [83, с.22]. Але, як було показано вище, майже чотириразове скорочення чисельності працівників сільськогосподарських підприємств в Україні за 1990-2003 рр. супроводжувалося зниженням реальної заробітної плати, а відповідно і втратою мотивації до високоефективної праці.

Для більшості колишніх працівників сільськогосподарських підприємств основною сферою застосування власної праці стали особисті селянські господарства, можливості для створення яких певною мірою розширилися після реформування у 2000 р. сільськогосподарських підприємств на засадах приватної власності.

Розрахунки показують, що продуктивність праці в підсобних господарствах населення приблизно така ж, як і в сільськогосподарських підприємствах. Наприклад, у 2003 р. господарствами населення було вироблено валової продукції на 36,5 млрд грн., а чисельність зайнятих в селянських господарствах склала 2,8 млн чол. [316] На одного зайнятого вироблялося валової продукції на суму 13 тис. грн., що приблизно відповідає рівню продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах України в останні роки (див. табл. 3.19). Але внаслідок того, що господарства населення сплачують лише плату за землю і не сплачують податок з доходів громадян (у 2003 р. прибутковий податок з громадян), не здійснюють зі своїх доходів відрахувань до пенсійного фонду та фондів соціального страхування, не нараховують амортизацію, не мають витрат на управлінський апарат, – доходи в розрахунку на одного зайнятого в селянському господарстві дещо вищі, ніж у суспільному секторі сільського господарства. Наприклад, якщо припустити, що в структурі доходів і виручки селянських господарств частка доходів для особистого споживання вдвічі вища, ніж у сільськогосподарських

підприємствах частка заробітної плати, то виявиться вдвічі вищий рівень оплати праці в особистих господарствах. З одного боку, це робить їх більш привабливими з точки зору окремих працівників сільського господарства, з іншого, залишає невирішеними безліч проблем. По-перше, рівень доходів працівників більшості особистих селянських господарств залишається нижчим від рівня заробітної плати у промисловості і в цілому по народному господарству. По-друге, не вирішено проблему пенсійного забезпечення та соціального страхування зайнятих у селянських господарствах. По-третє, селянські господарства дуже неохоче беруть участь у вирішенні соціальних проблем сільських населених пунктів.

Усе це спонукає зайнятих в особистих селянських господарствах шукати не тільки шляхи підвищення ефективності своєї праці в сільському господарстві, а й можливості її застосування в інших сферах діяльності.

Однією з головних причин звуженого відтворення чисельності зайнятих у сільському господарстві є незадовільний стан розвитку соціальної сфери на селі і найголовніше – вкрай негативні тенденції його зміни. Соціальний розвиток (якщо йдеться саме про розвиток, а не про деградацію) потребує постійного здійснення інвестицій у соціальну сферу, що підтверджується досвідом розвинених країн світу та науковими дослідженнями [64, 306]. Як свідчать дані табл. 3.23, обсяги інвестицій в основний капітал соціальної сфери села у 2002 р. скоротилися в порівнянні з 1991-1995 рр. більш ніж у 8 разів.

Слід звернути особливу увагу на те, що темпи скорочення обсягів інвестицій в основний капітал соціальної сфери сільської місцевості вдвічі вищі в порівнянні з темпами скорочення обсягів інвестицій для всієї соціальної сфери України. Така ситуація суперечить Закону України „Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві” від 17 жовтня 1990 р. № 400-ХІІ, зі змінами і доповненнями [13]: стаття 8 закону передбачає, що селу надається перевага порівняно з містом (у розрахунку на душу населення) у спорудженні житла, об’єктів освіти, культури та спорту, охорони здоров’я, побуту, торгівлі, газифікації,

водо- й електропостачання, телефонізації, зв'язку, комунальних об'єктів, у послугах радіо та телебачення, забезпечуються рівні з містом умови постачання промислових і продовольчих товарів, а також медичне, культурне, спортивне, комунально-побутове, транспортне та торговельне обслуговування за науково обґрунтованими нормами.

Таблиця 3.23

Динаміка інвестицій в основний капітал на розвиток соціальної сфери у сільській місцевості (у порівнянних цінах) [29, с.674]

Показники	Середнє		2001 р.	2002 р.	2002 р. у % до середнього за 1991-1995 рр.
	за 1991-1995 рр.	за 1996-2000 рр.			
Інвестиції в основний капітал на Розвиток соціальної сфери в Україні, млн грн.	1155 9	345 1	299 0	276 7	24
Інвестиції в основний капітал на розвиток соціальної сфери у сільській місцевості за рахунок усіх джерел фінансування, млн грн.	3252	571	411	399	12
Питома вага інвестицій у соціальну сферу села до загального обсягу інвестицій на розвиток соціальної сфери України, %	28	17	14	14	x
Інвестиції в основний капітал на розвиток соціальної сфери у сільській місцевості в розрахунку: на один сільський населений пункт, тис. грн.	113	35	14	14	12
на одного сільського жителя, грн.	146	35	26	25	17

Цим же законом передбачено, що розмір централізованих капіталовкладень на зміцнення матеріально-технічної бази соціальної сфери села й агропромислового комплексу в цілому, має становити не менше 1 % від вартості валового внутрішнього продукту України. Ці капіталовкладення виділяються в державному бюджеті окремим рядком.

Реально загальна сума інвестицій в основний капітал соціальної сфери села за рахунок усіх джерел фінансування у 2002 р. дорівнював 399 млн грн. (0,17 % від валового внутрішнього продукту України). Недостатній обсяг фінансування розвитку соціальної сфери села за рахунок бюджетних коштів підтверджено і Постановою Верховної Ради України від 11 травня 2004 р.

Наслідком неналежного фінансування соціальних заходів на селі є низька забезпеченість сільських населених пунктів об'єктами соціальної сфери (табл. 3.24).

Таблиця 3.24

Рівень забезпеченості сільських населених пунктів України об'єктами соціальної сфери станом на 01.01. 2004 року [196, с.47]

Показники	Кількість населених пунктів, в яких є об'єкти соціальної сфери	Рівень забезпеченості, %
Усього населених пунктів	28597	x
Середні заклади освіти	14565	51
Дошкільні заклади освіти	8275	29
Заклади культури клубного типу	17146	60
Дільничні лікарні	734	3
Амбулаторно-поліклінічні заклади	2892	10
Фельдшерсько-акушерські пункти	15655	55
Водопроводи	6490	23
Газопроводи	8671	30
Під'їзні автомобільні шляхи	28094	98

Такий стан соціального забезпечення сільського населення не сприяє формуванню передумов хоча б для простого відтворення трудових ресурсів сільського господарства.

Абсолютно очевидно, що вирішення соціальних проблем на селі не може бути пов'язане тільки з фінансуванням за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів – воно значною мірою залежить від рівня економічної ефективності сільськогосподарського виробництва, оскільки цей рівень певною мірою впливає на наповнення місцевих та загальнодержавного бюджетів, на формування доходів зайнятих у сільському господарстві, на можливість фінансування соціальних програм за рахунок коштів сільськогосподарських товаровиробників.

В економічній літературі практично загально визнаною є точка зору, що соціальна ефективність базується на економічній ефективності. Соціальна ефективність – поняття, яке відображає поліпшення соціальних умов життя людей: покращення умов праці та побуту, поліпшення довкілля, підвищення рівня зайнятості та безпеки життя людей, скорочення тривалості робочого тижня без зменшення заробітної плати, ліквідація важкої фізичної праці тощо [37, с.399]. „Сучасна економічна наука виводить розвиненість соціальної сфери з досягнутого рівня розвитку продуктивних сил, який має бути достатнім для того, щоб після відповідної винагороди активним економічним суб'єктам залишалась частка продукту, якої вистачить для підтримання достатнього рівня життя пасивної частини населення” [282, с.143].

З урахуванням досить істотної різниці в рівнях економічної ефективності сільськогосподарського виробництва в різних регіонах України нами було здійснено дослідження територіального аспекту впливу рівня економічної ефективності на рівень соціального розвитку сільських територіальних громад. Оскільки основним джерелом фінансування соціальних заходів за рахунок коштів сільськогосподарських підприємств є їх прибуток, ми здійснили ранжирування сільгоспідприємств усіх областей України за розміром прибутку в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь, а потім по цих областях визнача-

ли показники соціально-економічного розвитку та їх зв'язок з показниками економічної ефективності.

У табл. 3.25 наведено показники економічної ефективності виробництва в сільськогосподарських підприємствах і показники соціального розвитку сільських територіальних громад деяких областей України. Назви областей розміщено на основі їх ранжирування за розміром прибутків на 100 га сільськогосподарських угідь. Найвищої ефективності сільськогосподарського виробництва за цим показником у 1999-2003 рр. досягли сільськогосподарські підприємства Кіровоградської області. Середній розмір прибутку на 100 га сільськогосподарський угідь у них склав 4448 грн. В Закарпатській області сільгоспідприємства на кожні 100 гектарів сільгоспугідь по 10108 грн збитків. У середньому по Україні сільськогосподарське виробництво також було збитковим.

По показниках соціальної ефективності не виявлено суттєвого їх взаємозв'язку з показниками економічної ефективності. Наприклад, Закарпатська область випереджає Кіровоградську за трьома з п'яти наведених показників соціально-економічного розвитку. У той же час Кіровоградська область, сільгоспідприємства якої мають найбільший розмір прибутків на 100 га сільськогосподарських угідь, по жодному з показників соціально-економічного розвитку не досягла найвищого результату.

Більш наглядно зміну показників соціального розвитку сільських територіальних громад у ранжируваному ряду відображають рис. 3.2-3.5, на яких зображено тенденції зміни показників соціальної ефективності в залежності від економічної ефективності сільськогосподарського виробництва.

Кореляційно-регресійний аналіз взаємозв'язку показників економічної ефективності виробництва у сільськогосподарських підприємствах і показників соціального розвитку сільських територіальних громад показав, що такий зв'язок або взагалі відсутній, або є дуже слабким. Коефіцієнт детермінації для парних кореляційно-регресійних моделей, в яких виявлено прямий зв'язок між рівнем економічної та соціальної ефективності, жодного разу не перевищив 0,1.

Таблиця 3.25

Економічний розвиток сільськогосподарських підприємств і соціальний розвиток сільських територіальних громад по деяких областях України

Області	Прибуток, (збиток) на 100 га с.-г. угідь у середньому за 1999-2003 рр., грн	Рівень зайнятості сільського населення в 2003 р., %	Середньомісячна заробітна плата найманих працівників у 2003 р., грн	Забезпеченість сільських населених пунктів на 01.01.2004 р.		
				дошкільними закладами, %	фельдшерсько-акушерськими пунктами, %	водопроводами %
Кіровоградська	4448	55,8	197	36	54	26
Львівська	601	57,7	144	10	56	8
Луганська	266	35,8	248	23	53	33
Харківська	-731	77,1	277	15	34	13
Чернігівська	-1619	62,3	159	21	48	18
Херсонська	-6342	51,0	234	49	64	40
Закарпатська	-10108	56,6	197	61	55	2
У середньому по Україні	-606	54,7	210	29	55	23

Головною причиною відсутності зв'язку між показниками економічної та соціальної ефективності є надзвичайно низький рівень економічної ефективності сільськогосподарського виробництва в Україні. Навіть у Кіровоградській області рівень рентабельності по сільськогосподарських підприємствах склав у середньому за 1999-2003 рр. лише 5,9 %. Якщо врахувати, що середньорічний темп інфляції за цей же період був вищим, то

можна вважати, що в реальних цінах виробництво сільськогосподарської продукції було збитковим і в сільськогосподарських підприємствах Кіровоградської області. Відсутність же реальних прибутків у більшості сільськогосподарських підприємств не дозволяє їм інвестувати значні кошти у соціальну сферу села.

Отже, проблеми соціального розвитку сільських населених пунктів можуть бути вирішені лише за умови радикального підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, а для цього має бути сформований високоефективний економічний механізм і забезпечена адекватна державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників. Як зазначається в Постанові Верховної Ради України від 11 травня 2004 року „Про інформацію Кабінету Міністрів України „Про дотримання вимог законодавства щодо підтримки агропромислового виробництва та пріоритетності соціального розвитку села в Україні у 2004 році та формування ефективних механізмів їх розвитку на перспективу”, з урахуванням складної ситуації в агропромисловому комплексі та соціальній сфері на селі 2005-2015 роки визначені як період їх пріоритетної державної підтримки. Загальні обсяги фінансування державних цільових програм розвитку агропромислового виробництва повинні становити не менше 10 % від видатків державного бюджету України на відповідний рік. Реально ж у 2003 р. обсяг коштів державного бюджету, спрямованих на підтримку розвитку АПК, склав 1158 млн грн. [137,с. 5] – 2,07 % від суми видатків державного бюджету за 2003 р.

Як зазначив академік П.Т.Саблук, проблеми соціально економічного розвитку сільських територіальних громад повинні вирішуватися так, щоб кожний із наявних в Україні 29,6 тис. сільських населених пунктів мав змогу, в першу чергу за рахунок землі, на якій він розташований, забезпечити абсолютно переважну частину доходів його жителям для гідного життя та праці [285, с. 5]. Зрушення соціальних проблем на селі з мертвої точки і поступове їх вирішення неминуче сприятиме кількісному й якісному відтворенню трудового потенціалу аграрного сектора економіки, що в свою чергу створюватиме передумови для розширеного відтворення та нагромадження у сільському господарстві України.

Економічний механізм розширеного відтворення в сільському господарстві

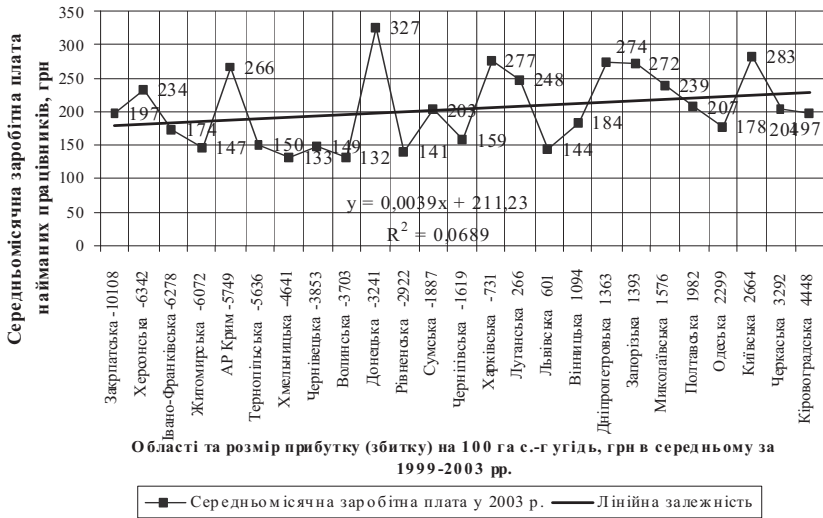

Рис. 3.2. Залежність середньомісячної заробітної плати від рівня економічної ефективності виробництва у сільськогосподарських підприємствах

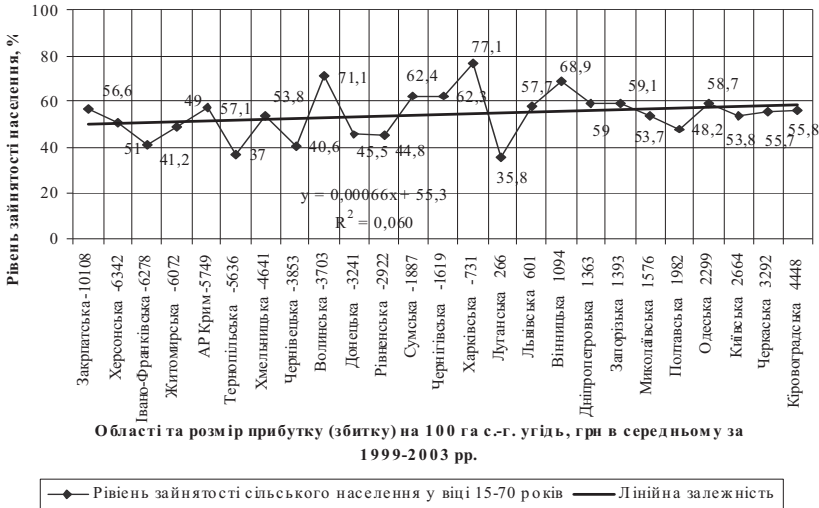

Рис. 3.3. Залежність рівня зайнятості сільського населення від рівня економічної ефективності виробництва у сільськогосподарських підприємствах

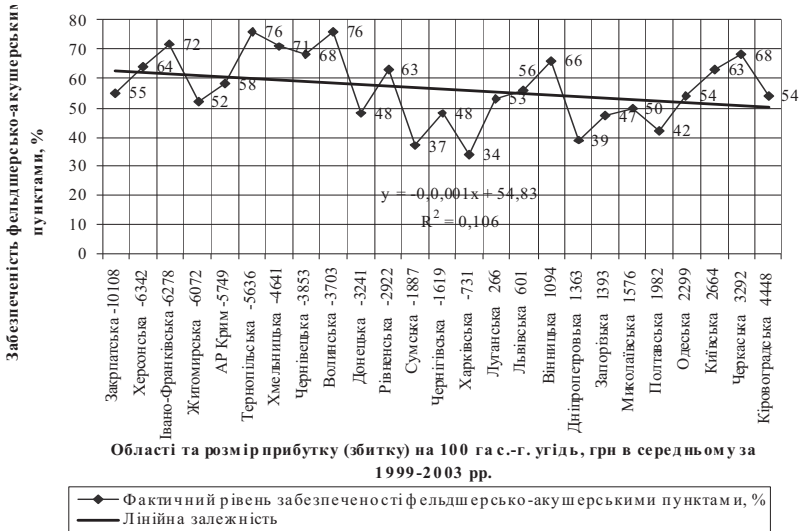

Рис. 3.4. Залежність рівня забезпеченості сільських населених пунктів ФАПами від рівня економічної ефективності виробництва у сільськогосподарських підприємствах

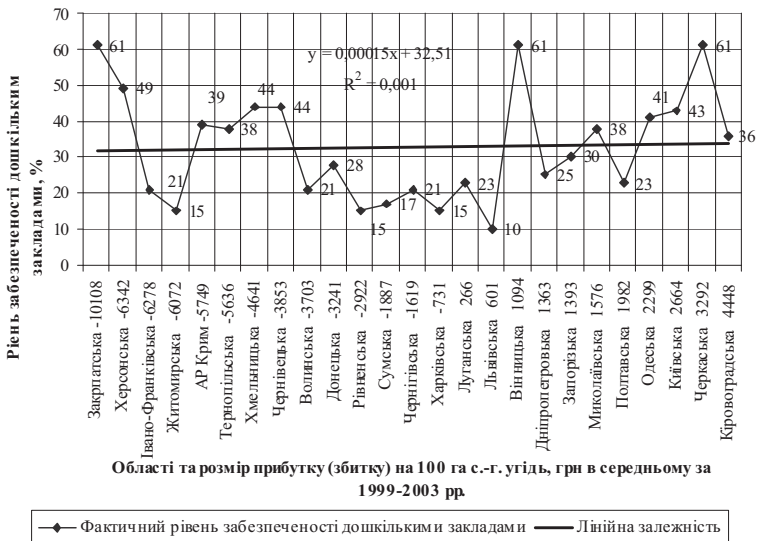

Рис. 3.5. Залежність рівня забезпеченості сільських населених пунктів дошкільними закладами від рівня економічної ефективності виробництва у сільськогосподарських підприємствах

Розділ 4

УДОСКОНАЛЕННЯ ОСНОВНИХ ЕЛЕМЕНТІВ ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ ФУНКЦІОНУВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА

4.1. Цінова політика¹

За образним порівнянням академіка О.М.Шпичака, цінова система є „несучим каркасом економічного механізму”. Відомо, що в ринкових умовах ціна формується під впливом попиту та пропозиції, але слід враховувати, що попит і пропозиція – це видимий, зовнішній прояв процесу купівлі-продажу, а більш глибокий, невидимий – це, з одного боку, суспільно необхідні витрати виробництва, а з другого – купівельна спроможність населення” [317, с.132].

Необхідність втручання держави в процес ринкового формування цін на аграрному ринку дослідники пов'язують, як правило, з двома проблемами: зі значними коливаннями цін у часі та просторі, а також з порушенням паритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію [33, 166, 228, 287].

Система цінового регулювання в аграрному секторі характеризується складною структурою, у зв'язку з чим її оптимальне функціонування ґрунтується на прийнятті великої сукупності політичних рішень щодо рівнів підтримки, квот, виробництва, співвідношення цінових і нецінових регулюючих заходів, каналів цінової підтримки. На думку В.В.Валентинова, усі засоби, які можуть застосовуватися урядовими органами для підтримки цін, можна, спираючись на світовий досвід, класифікувати за трьома групами: стабілізація через позичкові ставки, обмеження пропозиції продукції, прямі компенсаційні платежі [67, с. 88].

¹ Формування цінової політики розглянуто на прикладі зернового ринку

Пропозиції щодо досягнення паритету цін за рахунок обмеження, а тим більше скорочення виробництва сільськогосподарської продукції [161, с. 151] вважаємо неприйнятними на даному етапі економічного розвитку, оскільки, як було показано в підрозділі 1.1, в Україні існує об'єктивна необхідність розширеного відтворення в сільському господарстві. Застосування прямих

компенсаційних виплат, на наш погляд, доцільно здійснювати по тих видах продукції, по яких ринкові ціни тривалий час не відшкодовують суспільно необхідні витрати на їх виробництво, а потреби суспільства в даних продуктах задовольняються не в повній мірі. Наприклад, вільні ціни на окремі види сільськогосподарської, зокрема тваринницької, продукції не забезпечують виробникам навіть простого відтворення. Це зумовлюється низьким рівнем платоспроможності населення України і призводить до того, що при дефіциті продуктів харчування створюється видимість їх перевиробництва [345, с. 293].

Відносно вирішення цієї проблеми існує й інша точка зору, згідно з якою доцільно здійснювати виплати не виробникам, а споживачам, домогосподарствам, які не спроможні забезпечити мінімальний рівень харчування продуктами тваринного походження [191, с. 103]. Але в такому випадку також вельми можливе нецільове використання певної частини наданих субсидій. „З кожної гривні приросту грошових доходів населення готове виділити 59 копійок додатково на поліпшення свого харчування” [47, с. 87].

Підтримку та регулювання цін на насичених сегментах аграрного ринку, зокрема на зерновому ринку, ринку соняшнику, доцільно здійснювати за допомогою заставних закупівель та інтервенційних операцій. Оскільки інтервенційні операції мають чітко виражену антициклічну спрямованість, то саме цьому елементу цінового регулювання приділено основну увагу в даному підрозділі.

Як було показано в підрозділі 1.3, внаслідок нижчої еластичності попиту на сільськогосподарську продукцію в порівнянні з еластичністю її пропозиції, а також більш високої еластичності

попиту на промислову продукцію в порівнянні з еластичністю її пропозиції створюються об'єктивні передумови для порушення паритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію не на користь аграрного сектора економіки. За 1990-2003 рр. паритет цін на сільськогосподарську та промислову продукцію, яка споживається в сільському господарстві погіршився майже в шість разів [77, с. 10; 344, с. 12].

Більш висока еластичністю пропозиції сільськогосподарської продукції в порівнянні з еластичність попиту на неї створює об'єктивні передумови для посилення короткострокових циклічних і сезонних коливань цін на аграрну продукцію. Одним із найважливіших і найскладніших завдань, які стоять перед економічною наукою та практикою, є забезпечення дійового економічного механізму стабілізації аграрного ринку й окремих його сегментів, зокрема ринку зерна, і в першу чергу стабілізація цін. На жаль, 2003 рік яскраво показав, що це питання далеке від свого вирішення. За чотири місяці 2003 р., починаючи з березня, ціни на зерно пшениці зросли на 72 % (у середньому на 18 % за місяць), а наприкінці червня – на початку липня відбувся сплеск цін ще на 28,5 % [150].

Поряд з істотним коливанням цін на сільськогосподарську продукцію в межах одного року, значною проблемою залишається коливання цін по роках. Так, у 2000 р. ціни на зерно в Україні підвищилися в порівнянні з попереднім роком більш ніж у 2,2 раза, в наступні два роки мали тенденцію до зниження, а в 2003 р. відбувся новий сплеск цін майже на 70 % у порівнянні з попереднім роком [117, 302]. Такі коливання зумовлені поєднанням нееластичності попиту на сільськогосподарську продукцію з коливаннями обсягів сільськогосподарського виробництва залежно від погодних умов та зрушеннями кривої попиту [360]. Дійсно, коливання обсягів виробництва зерна в останні роки набули дуже великого розмаху: то зростання з 24,5 млн т (2000 р.) до 39,7 млн т (2001 р.), то зниження з 38,8 млн т (2002 р.) до 20,2 млн т (2003 р.), а потім знову зростання до 41,7 млн т (2004 р.) [29, 118]. Причому нестабільність значною мірою створюється у сфері виробництва, передається до ринку і за умови відсутності

результативних стабілізуючих заходів ще більше посилює нестабільність виробництва.

Головним „інструментом” регулювання цін на ринку мають виступати інтервенційні фонди [345]. Відносно механізму впливу інтервенційних операцій на ринкову ситуацію слід звернути увагу на таку обставину. Використовувані в економічній теорії поняття „еластичність попиту” й „еластичність пропозиції”, відображають рівень змін попиту та пропозиції за умови зміни ціни на товар. І такий вплив існує. Але абсолютно очевидно, що в реальній практиці сільськогосподарських ринків, особливо ринків рослинницької продукції, де основна частина продукції збирається один раз на рік (за винятком вирощування продукції в захищеному ґрунті), не тільки ціна впливає на формування попиту та пропозиції, а й пропозиція впливає на формування ціни, особливо якщо йдеться про аналіз ситуації в короткостроковому періоді. Це і є основою для здійснення інтервенційних заходів з боку держави: збільшуючи обсяг пропозиції сільськогосподарської продукції на ринку за рахунок власних ресурсів або, навпаки, викупаючи певну частину продукції у власні резерви, держава може сприяти стабілізації цінової ситуації на ринку сільськогосподарської продукції. Можливий вплив інтервенційних операцій на динаміку цін сільськогосподарської продукції наведено на рис. 4.1. Згідно з графіком, при встановлених рівнях інтервенційних цін на зерно у липні-грудні 2002 р. необхідно було б здійснювати закупівлю зерна до інтервенційного фонду, а у березні-червні 2001 р., у лютому-червні 2002 р. та у квітні-вересні 2003 р. здійснювати продаж зерна з державного інтервенційного фонду. Але такий підхід ставить абсолютно закономірні запитання: наскільки істотним повинно бути втручання держави на ринку сільськогосподарської продукції? що вважати стабільною ціною, яку слід підтримувати?

Почнемо зі стабільної ціни. По-перше, абсолютно очевидно, що в умовах інфляції та нерівномірного зростання цін на окремі види сільськогосподарської і промислової продукції навряд чи буде правильним вести мову про абсолютне значення ста-

більшої ціни на зерно, яка б діяла на протязі декількох років. По-друге, більш важливе значення з точки зору стабілізації сільськогосподарського виробництва має не динаміка цін на сільськогосподарську продукцію, а динаміка доходів сільськогосподарських товаровиробників [33, 145].

Отже, стабільна ціна має забезпечувати стабільний рівень доходів сільгосптоваровиробників.

Але знову виникає запитання: відносно чого повинен бути стабільним рівень доходів: незмінним у часі, незмінним у розрахунку на одного працівника чи власника, на одиницю витрат, капіталу чи за іншим критерієм? Незмінний рівень доходів за номіналом протягом тривалого часу в умовах інфляції (хоч і незначної) не можна вважати стабільним. Стабільний рівень доходів у розрахунку на одного працівника впродовж тривалого часу буде стримуючим фактором для подальшого підвищення продуктивності й ефективності праці. Сталий дохід у розрахунку на одного власника може теж певною мірою зни-

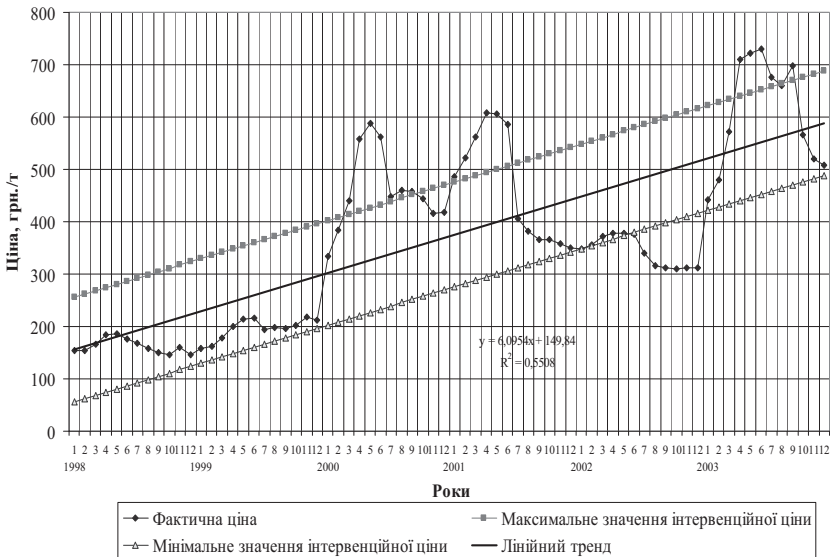

Рис.А.1. Динаміка фактичних і можливих інтервенційних середньомісячних цін на зерно в Україні

жувати підприємницьку ініціативу власників, спрямовану саме на підвищення свого добробуту шляхом збільшення доходів.

Найбільш прийнятним критерієм стабільності доходів сільськогосподарських товаровиробників є стабільність відносно авансованого капіталу, оскільки з точки зору ринкової економіки однією з основних передумов стабільного розвитку є стабільність доходів на вкладений капітал. Це створює умови для розширеного відтворення капіталу, а відповідно і всього виробництва. Але практичне використання цього критерію пов'язане з певними труднощами. Щодо сільськогосподарських підприємств, то до складу їх активів і капіталу не включається основний засіб виробництва – земля. Але навіть без простого відтворення сільськогосподарських угідь і особливо їх родючості практично неможливо забезпечити стабільність сільськогосподарського виробництва. Тому з певним застереженням критерієм стабільності доходів сільськогосподарських товаровиробників може вважатися рівень рентабельності галузі, який, з одного боку, відображає обсяг спожитих за певний час активів, сформованих за рахунок авансованого капіталу, з іншого, за умови стабільності забезпечує розширене відтворення в сільському господарстві. Але такий висновок призводить до нового запитання: яким повинен бути рівень рентабельності, наприклад, зернового виробництва, щоб його можна було використати для регулювання рівня доходів сільськогосподарських товаровиробників?

Слід зазначити, що в законодавчих і нормативних актах відбувається певна еволюція у підходах до встановлення рівнів цін, за якими здійснюється державне цінове регулювання. Так, Законом України „Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років” [15] вперше законодавчо було передбачено заставні закупівлі сільськогосподарської продукції та закладено основи методики визначення заставної ціни (ціни підтримки) – гарантованої державою ціни продукції, яка відшкодовує середньогалузеві нормативні витрати та забезпечує мінімальний прибуток, достатній для відтворення виробництва.

У законі „Про зерно та ринок зерна в Україні” [4], прийнятому Верховною Радою України у 2002 р., поряд із заставними закупівлями законодавчо передбачено здійснення інтервенційних операцій із зерном. Разом з тим у законі немає чіткого розмежування заставної й інтервенційної цін, взагалі відсутнє визначення верхнього рівня інтервенційних цін. Підхід до встановлення заставних цін аналогічний до попередньо розглянутого закону.

Постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2002 р. № 590 „Про визначення заставних цін та фінансове забезпечення заставних закупівель зерна” був передбачений інший підхід до встановлення заставних цін. Згідно з постановою, ціни на зерно базисних кондицій складали у 2002 р. 50 % середньозваженої ціни на біржовому аграрному ринку на момент укладання угоди про заставну закупівлю зерна.

Постановою Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2003 р. № 164 затверджено „Порядок здійснення заставних операцій із зерном”, яким передбачено новий підхід до встановлення заставної ціни. Розрахунок заставної ціни на зерно відповідної культури здійснюється за формулою:

$$Цзас = Сн(1 + \frac{Рмін}{100}), \quad (4.1)$$

де $Цзас$ – заставна ціна 1 т зерна; $Сн$ – нормативна собівартість 1 т зерна, розрахована за середньогалузевими нормативами витрат у цілому по державі, визначеними Міністерством аграрної політики України; $Рмін$ – науково обґрунтований показник мінімальної рентабельності, який щороку визначається УААН.

Цією ж постановою передбачалося, що заставні ціни на зерно затверджуються Кабінетом Міністрів України до 31 березня поточного року, а в разі коливання біржових цін на зерно можуть бути переглянуті та затверджені до 15 червня поточного року.

Постановою Кабінету Міністрів України від 27 червня 2003 р. № 975 було затверджено „Порядок проведення інтервенційних

операцій із зерном". У цьому документі не розглядається методика визначення інтервенційних цін, але вказується, що вони встановлюються до початку кожного бюджетного року Державним агентом зі здійснення інтервенційних операцій із зерном за погодженням з Кабінетом Міністрів України.

У законі „Про державну підтримку сільського господарства України” [2], прийнятому Верховною Радою 24 червня 2004 р., передбачено, що держава здійснює регулювання гуртових цін на окремі види сільськогосподарської продукції, встановлюючи мінімальні та максимальні закупівельні ціни. Мінімальна закупівельна ціна окремого об'єкта державного цінового регулювання встановлюється за середньостатистичними показниками цін продажу такого об'єкта протягом попередніх п'яти маркетингових періодів з урахуванням прогнозного індексу споживчих цін року, на який припадає період державного цінового регулювання, за методикою, визначеною Кабінетом Міністрів України. Максимальна закупівельна ціна окремого об'єкта державного цінового регулювання встановлюється на рівні, який робить неможливим підвищення індексу цін виробників такого об'єкта понад загальний індекс споживчих цін (за всіма товарами та послугами) за відповідний період державного цінового регулювання.

Аналізуючи кризу призму проблеми диспаритету цін (а саме він певною мірою сприяє середньостроковій і довгостроковій циклічності економічного розвитку) апробовані вітчизняною економічною практикою методичні підходи до встановлення заставних та інтервенційних цін на окремі види сільськогосподарської продукції, можна побачити їх суттєві недоліки. Наприклад, при встановленні заставних цін або мінімальних інтервенційних цін за нормативними витратами та мінімальним рівнем рентабельності, який забезпечував би відтворення виробництва, не враховується тривалий період обороту капіталу в сільському господарстві та використання землі як основного засобу виробництва. Один із найбільш відомих вітчизняних економістів-аграрників академік І.І.Лукінов пропонував визначати ціну відтворення ($Z\theta$) за такою формулою:

$$Z_v = Sp + \left(P \frac{W\Phi + [O\Phi \times k]}{100} \right), \quad (4.2)$$

де Sp – повна собівартість; P – середня норма прибутку; $W\Phi$ – середньорічна вартість основних фондів (включаючи земельний ресурс); $O\Phi$ – оборотні фонди, включаючи авансування на оплату праці; k – коефіцієнт оборотності оборотних фондів [166, с. 280].

Такий підхід до встановлення мінімальної ціни відтворення є більш обґрунтованим, але теж не враховує один важливий фактор – знецінення грошей унаслідок інфляції. Тому запропоновану ціну відтворення доцільно було б скоригувати на прогнозований індекс інфляції відповідного періоду державного цінового регулювання. Але і в такому випадку заставні ціни не зможуть гарантувати не тільки покращання цінового паритету, а й його підтримання на досягнутому рівні. Це пояснюється тим, що, з одного боку, прогнозування темпів інфляції завжди має ймовірний характер, з іншого, після затвердження заставних цін, обчислених за найдосконалішою методикою, завжди існує ймовірність підвищення ціни на сировину (пальне, добрива, гербіциди тощо). У зв'язку з цим важливе значення має строк встановлення та коригування заставних і інтервенційних цін. Узгодження інтервенційних цін до початку бюджетного року, а заставних до 31 березня поточного року не дозволяє в повній мірі врахувати можливі зміни цін на промислову продукцію у другій половині поточного року. Яскравим прикладом може бути зростання більш ніж в 1,5 раза цін на світлі нафтопродукти у червні 2002 р. [29, с. 177] та в серпні 2004 р.

Дискусійним є підхід до встановлення мінімальної ціни за середньостатистичними показниками продажу протягом попередніх п'яти маркетингових періодів, який передбачено в Законі України „Про державну підтримку сільського господарства України”. Основний недолік такого підходу полягає в тому, що ціни на сільськогосподарську продукцію пов'язуються з цінами у попередні періоди, коли виник значний диспаритет цін, а ціни на промислову продукцію змінюються вільно. Це може супроводжуватися ще більшим поглибленням диспаритету цін.

Не менш дискусійним є питання про встановлення максимальної ціни інтервенційних операцій на рівні, який робив би неможливим зростання цін на відповідну продукцію вище загального індексу інфляції. Абсолютно зрозумілим є бажання законодавців обмежити темпи інфляції в країні, і це бажання треба вітати. Але, як було показано в підрозділі 1.3 (табл. 1.6), в межах досліджуваного періоду індекс зростання цін на сільськогосподарську продукцію лише в 1994-1996 та 1999-2000 рр. був вищим за індекс споживчих цін в Україні, а індекс цін на промислову продукцію, яка споживається в сільському господарстві, зростає ще більш стрімко. Отже, обмеження зростання цін на сільськогосподарську продукцію в ці роки до рівня індексу споживчих цін призвело б до ще більшого посилення диспаритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію.

Проведений нами аналіз методичних підходів не дає відповіді на питання про обсяги державного втручання в тому чи іншому сегменті аграрного ринку. У першому наближенні проаналізуємо необхідні та можливі обсяги інтервенційних операцій на зерновому ринку України за даними динаміки середньорічних цін та обсягів продажу зерна.

Знаючи базисні індекси середніх цін продажу зерна по роках, середню ціну продажу зерна у 2003 р. і рівень рентабельності сільського господарства по роках [29, 345], можна обчислити розрахункову ціну 1 т зерна, яка б забезпечувала різні рівні рентабельності зернового виробництва (табл. 4.1).

Розрахункову ціну, яка б забезпечила рентабельність 50 % визначено діленням фактичної ціни на коефіцієнт, обчислений додаванням показника рентабельності, вираженого десятковим дробом, до одиниці та множенням одержаного результату на 1,5, що відповідає рентабельності 50 %. Аналогічно обчислено й інші значення розрахункових цін.

За даними табл. 6.1, у більшості випадків розрахункова ціна вище фактичної. Це пояснюється тим, що фактична рентабельність у відповідному році була нижче нормативної, для якої обчислено розрахункову ціну. Фактичні ціни мають значно вищий рівень коливань, ніж розрахункові. Коефіцієнт варіації

Таблиця 4.1

Динаміка фактичних і розрахункових цін на зерно в Україні [227]

Показники	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.
Фактична середня ціна, грн. /т	157,02	205,70	458,09	383,42	313,64	535,40
Рівень рентабельності галузі, %	1,9	12,0	64,8	43,3	19,3	45,8
Розрахункова ціна (грн./т), яка б забезпечила рентабельність:						
50 %	231,14	275,49	416,95	401,35	394,35	550,95
40 %	215,73	257,12	389,15	374,59	368,06	514,22
25 %	192,61	229,58	347,46	334,46	328,62	459,12

розрахункових цін для рівня рентабельності 50 % складає в досліджуваному періоді 0,241, а фактичних середніх цін – 0,425. Отже, можна стверджувати, що регулювання рівня доходів сільськогосподарських товаровиробників через рівень цін сприятиме їх стабілізації.

Але визначення рівня стабілізуючих цін на зерно – це лише перший та один із найлегших кроків на шляху регулювання зернового ринку. Більш складним є питання про розміри втручання держави з метою стабілізації цього сегмента аграрного ринку, зокрема визначення та кількісна оцінка факторів, які впливають на зміну цін на зерновому ринку.

Як неодноразово зазначалося, обсяги пропозиції зерна на зерновому ринку України визначаються перш за все обсягами внутрішнього його виробництва. Виходячи з цього було проведено кореляційний аналіз залежності рівня цін на зерно від

обсягів валових зборів за 1998-2003 рр. Математичною обробкою даних встановлено таку залежність:

$$Y = 426,91 - 2,93X, \quad (4.3)$$

де Y – середньорічна ціна продажу зерна, грн./т;

X – валовий збір зернових у цілому по Україні, млн т.

Коефіцієнт кореляції для даної моделі склав 0,165, коефіцієнт детермінації 0,027. Тобто зв'язок між обсягами виробництва зерна та середньою ціною його продажу дуже слабкий. Це значною мірою пояснюється тим, що, з одного боку, рівень товарності зернового виробництва коливається навколо позначки 50 %, з іншого, зерно є продуктом тривалого зберігання, і можуть створюватися значні перехідні запаси в кінці року. Тому досить логічним є припущення, що середні ціни реалізації зерна в більшій мірі залежать саме від обсягів продажу. Кореляційний аналіз цієї залежності дозволив установити такі параметри функції:

$$Y = 617,38 - 19,87X, \quad (4.4)$$

де Y – середньорічна ціна продажу зерна, грн./т;

X – обсяг проданого зерна в цілому по Україні, млн т.

Коефіцієнт кореляції для даної моделі склав 0,592, коефіцієнт детермінації 0,291. Ці дані підтверджують припущення про те, що обсяги продажу зерна в більшій мірі впливають на формування середньої ціни на зерно, ніж обсяги валового виробництва, хоч тіснота цього зв'язку може бути визнана як середня, чого замало для розробки пропозицій щодо впливу держави на зерновий ринок. З наведеної функції маємо підтвердження закономірності про зниження рівня цін у міру збільшення обсягів продажу зерна.

Не викликає сумнівів той факт, що загальна тенденція підвищення цін на зерно склалася в Україні перш за все внаслідок інфляції. Тому нашим наступним кроком був аналіз комплексного впливу обсягів продажу зерна та індексу споживчих

цін в Україні на зміну цін. Математичною обробкою статистичних даних встановлено таку залежність:

$$Y = -69,08 + 366,54 X_1 - 15,70 X_2, \quad (4.5)$$

де Y – середньорічна ціна продажу зерна, грн./т;

X_1 – базисний індекс споживчих цін (1997 = 1);

X_2 – обсяг продажу зерна в цілому по Україні, млн т.

Коефіцієнт кореляції для даної функції склав 0,983, коефіцієнт детермінації 0,965. Тобто включені в модель фактори на 96,5 % визначають динаміку цін на зерно на внутрішньому ринку України. Абсолютні значення коефіцієнтів регресії свідчать про те, що збільшення індексу споживчих цін на одиницю супроводжується зростанням цін на зерно на 366,54 грн., а збільшення обсягів продажу зерна на 1 млн т, навпаки, призводить до зниження ціни реалізації на 15,70 грн. Ураховуючи дуже тісний зв'язок між розглянутими факторами та результативним показником, можна скористатися цією математичною функцією для визначення оптимальних обсягів продажу зерна на внутрішньому ринку України з метою забезпечення стабільного рівня цін на зерно, а відповідно і стабільного рівня доходів сільськогосподарських товаровиробників (табл. 4.2).

Розрахунковий обсяг продажу зерна, який би забезпечив стабільність доходів сільськогосподарських товаровиробників, обчислено з урахуванням залежності рівня цін від обсягів продажу та базисного індексу інфляції, а також від розрахункової ціни (табл. 4.1), яка б забезпечила рентабельність зернового виробництва на відповідному рівні. Наприклад, базисний індекс інфляції в 2002р. у порівнянні з 1997 р. склав 1,898, а розрахункова ціна, яка б забезпечила рентабельність 50 %, – 94,35 грн. за 1 т зерна. Підставивши ці дані в рівняння 6.5, одержимо такий вираз:

$$394,35 = -69,08 + 366,54 \cdot 1,898 - 15,70 X_2, \quad (4.6)$$

де X_2 – обсяг продажу зерна, млн т.

Розрахунковий обсяг продажу складає 14,8 млн т. Аналогічно обчислено розрахункові обсяги продажу зерна для інших років і рівнів рентабельності.

Таблиця 4.2

Фактичний і розрахункові обсяги продажу зерна в Україні для забезпечення стабільних доходів сільгосптоваровиробників

Рік	Фактичний обсяг продажу зерна, млн т	Розрахунковий обсяг продажу зерна (млн т), який би забезпечив рентабельність зернового виробництва			Перевищення „+”, (нестача „-”) фактичного обсягу над розрахунковим при рентабельності		
		50 %	40 %	25 %	50 %	40 %	25 %
1998	14,5	8,9	9,9	11,3	+5,6	+4,6	+3,2
1999	13,7	11,4	12,6	14,4	+2,3	+1,1	-0,7
2000	10,7	11,1	12,8	15,5	-0,4	-2,1	-4,8
2001	17,0	14,6	16,3	18,9	+2,4	+0,7	-1,9
2002	19,0	14,8	16,5	19,0	+4,2	+2,5	0,0
2003	8,3	14,9	16,6	19,2	-6,6	-8,3	-10,9

За даними табл. 4.2, у 1998-2000 рр. розрахункові обсяги продажу зерна, які б забезпечували стабільні доходи сільськогосподарських товаровиробників, зростали, що свідчить насамперед про формування ринку зерна в Україні, а в останні три роки цей показник стабілізувався. Але якщо для забезпечення рентабельності на рівні 25 % в останні три роки треба було продавати на внутрішньому ринку 18,9-19,2 млн т зерна, то для підтримки рентабельності на рівні 50 % – 14,6-14,9 млн т (ці цифри досить близькі до середніх обсягів проданого зерна на позабіржовому ринку України в останні роки – 13,96 млн т за шість останніх років).

Цікаві висновки можна зробити стосовно обсягів втручання держави в зерновий ринок з метою підтримання стабільних цін на зерно та стабільних доходів товаровиробників. Якби держава підтримувала ціну, яка забезпечує рентабельність галузі на рівні 50 %, то доводилося б періодично викупати зерно

з ринку, а потім продавати його. Причому, якщо взяти до уваги наявність чотирирічної циклічності в динаміці валового виробництва зернових в Україні, то досить логічним буде припущення, що за чотири роки кількість викупленого зерна має приблизно дорівнювати кількості проданого зерна з інтервенційних фондів. Така умова практично повністю виконується саме для ціни, яка забезпечує рентабельність 50 %. Складність реалізації цього варіанта стабілізації зернового ринку полягає в тому, що у 2001 і 2002 рр. треба було б знайти кошти для викупу з ринку 6,6 млн т зерна, що за обсягом зберігання не перевищує потенційних можливостей ДАК „Хліб України” [84, с.111]. Але, по-перше, стабілізація ціни та доходів у 2001 р. сприяла б стабілізації виробництва у наступні роки, по-друге, продаж усього цього зерна у 2003 р. за більш високими цінами дозволив би практично в повному обсягу повернути витрачені кошти з урахуванням витрат на зберігання.

Здавалося б, значно легше можна було вирішити проблему стабілізації цін на зерно на рівні 25 % рентабельності. Але, як свідчать дані табл. 6.2, для цього треба було б у п'ять останніх років додатково продати на внутрішньому ринку понад 17 млн т зерна з інтервенційного фонду, створення якого лише обговорюється. Тобто таке завдання взагалі не могло бути виконане.

Отже, для того, щоб інтервенційні операції виконували свої функції у середньостроковому періоді, доцільно обґрунтувати інтервенційні ціни на зерно, які б коливалися навколо ціни, що забезпечує рентабельність галузі на рівні 50 %.

Але абсолютно очевидним залишається факт дуже істотних коливань цін у межах окремого календарного або маркетингового року. Щоб оцінити можливі та необхідні обсяги інтервенційних операцій в межах окремого року на зерновому ринку України, звернемося до аналізу фактичних даних про обсяги проданого зерна та про ціни на зерно по місяцях за 2000-2003 рр. Графік на рис. 6.2. досить чітко підтверджує загальновідоме положення ринкової економіки про те, що збільшення обсягів продажу певного товару на ринку за інших рівних умов призводить до зниження ціни на нього і навпаки. Так, у 2000-2001 маркетин-

говому році пропозиція зерна на внутрішньому ринку України була відносно невеликою і ціни на зерно зростали; в наступні ж два роки, навпаки, обсяги продажу зерна досить різко зросли, що призвело до істотного зниження цін на нього, а у 2003 р. певною мірою повторилася ситуація 2000 р.

4.2. Динаміка обсягів продажу та цін на зерно в Україні

Для ефективного регулювання зернового ринку недостатньо визнати сам факт зміни цін на зерно внаслідок зміни обсягів продажу – необхідно мати кількісні характеристики такого зв'язку. Наступним етапом дослідження було здійснення кореляційного аналізу залежності середньомісячної ціни 1 т проданого зерна (Y) від обсягів щомісячного його продажу в тис. т (X).

Математичною обробкою статистичних даних за 1998-2003 рр. встановлено таку залежність:

$$Y = 419,04 - 0,040X. \quad (4.7)$$

Коефіцієнт кореляції для даної моделі склав 0,268, що свідчить про слабкий зв'язок між рівнем цін та обсягами продажу зерна. Але абсолютно очевидно, що протягом досліджуваного періоду зміна цін відбувалася не тільки внаслідок зміни

обсягів запропонованого на ринку зерна, а значною мірою і внаслідок зміни купівельної спроможності національної грошової одиниці. Тому наступним кроком саме й було дослідження комплексного впливу цих двох факторів. Математичною обробкою даних встановлено таку залежність:

$$Y = -254,35 - 0,046 X_1 + 420,43 X_2, \quad (4.8)$$

де Y – середньомісячна ціна продажу 1 т зерна, грн.,

X_1 – обсяг щомісячного продажу зерна, тис.т,

X_2 – базисний індекс цін (1997=1).

Коефіцієнт кореляції для даної моделі склав 0,863, що свідчить про високу тісноту зв'язку між результативним і факторними показниками. Включені в модель фактори на 74,5% визначають варіацію результативного показника. Абсолютно логічними є і значення коефіцієнтів регресії, оскільки вони свідчать про те, що збільшення обсягу продажу зерна на ринку України на 1 тис. т призводить до зниження ціни за 1 т на 4,6 коп., а зниження в два рази купівельної спроможності гривні супроводжується зростанням ціни на 420,43 грн.

Разом з тим, повертаючись до графіка, побачимо, що тенденції динаміки цін та обсягів продажу в межах календарного року досить чітко поділяються на дві частини. У першу половину календарного року щомісячні обсяги продажу зерна у 5-15 разів менші ніж у другу. Відповідно ціни, як правило, у першу половину року значно вищі, ніж у другу. Отже, сформована сукупність вихідних даних для кореляційного аналізу не є однорідною. З урахуванням цього нами було проведено окремо по двох сукупностях кореляційний аналіз залежності цін продажу зерна від обсягів продажу та темпів інфляції. Першу сукупність склали помісячні дані за перше півріччя 1998-2003 рр., другу – за друге півріччя цього ж періоду.

Математичною обробкою даних встановлено таку залежність ціни від досліджуваних факторів у першому півріччі:

$$Y = -186,25 - 0,51 X_1 + 450,36 X_2, \quad (4.9)$$

Коефіцієнт кореляції для даної функції склав 0,898, що вище відповідного значення для моделі, побудованої за щомісячними даними в цілому за рік. Фактори моделі на 80,6 % пояснюють варіацію результативного показника. Слід звернути увагу на те, що, згідно з установленою закономірністю, в перше півріччя року зерновий ринок більш чутливий до змін обсягів проданого зерна. Це абсолютно логічно, оскільки його обсяги, як уже підкреслювалося, значно менші, ніж у другому півріччі.

Залежність ціни від досліджуваних факторів у другому півріччі характеризується такою функцією:

$$Y = -181,28 - 0,05 X_1 + 383,31 X_2. \quad (4.10)$$

Коефіцієнт кореляції для даної моделі склав 0,884, що знову-таки вище, ніж у моделі, побудованої на основі щомісячних даних у цілому за рік. Включені в модель фактори на 78,2% пояснюють варіацію результативного показника. Чутливість ринку до обсягів продажу зерна у другій половині року досить близька до значення, встановленого за помісячними даними в цілому за рік. Це також є досить логічним, оскільки основна маса зерна в останній час реалізується саме в другій половині року.

Таким чином, для дослідження необхідного та можливого впливу інтервенційних операцій на ринку зерна за вихідну позицію можна використати встановлені залежності, згідно з якими збільшення обсягів продажу на 1 тис. т у першому півріччі року призводить до зниження ціни за 1 т на 0,51 грн., а у другому півріччі – на 0,05 грн [247].

Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 3 липня 2003 р. № 1030 „Про встановлення рівня заставних цін на зерно”, найвища ціна була встановлена на пшеницю м'яку третього класу – 550 грн/т. По всіх інших класах пшениці та видах зернових культур заставна ціна менше 500 грн/т і коливається від 300 грн. за 1 т ячменю третього класу до 495 грн. за 1 т пшениці м'якої четвертого класу. Отже, можна стверджувати, що середня заставна ціна в цілому по зернових менше 500 грн./т. Але ж після прийняття вказаної постанови у 2003 р. середня

місячна ціна 1 т зерна в Україні жодного місяця не була нижче 500 грн. Це знову-таки підтверджує висновок про те, що наповнювати інтервенційний фонд треба було у 2001-2002 рр., коли обсяг зібраного та пропонованого на ринку зерна був значно вищим.

У зв'язку з цим виникає запитання: наскільки істотним був би вплив інтервенційних заходів на ринку зерна у 2002 р., якби кошти в сумі 55 млн грн. були виділені з бюджету на рік раніше? У липні 2002 р. середня ціна продажу зерна в цілому по Україні склала 340,7 грн за 1 т. Якби середня інтервенційна ціна за 1 т зерна складала 400 грн/т, виробникам було б вигідно продавати зерно до інтервенційного фонду. Але виділених коштів (55 млн грн.) вистачило б на закупівлю 137,5 тис. т зерна (55000 : 400). Загальний обсяг проданого зерна у липні 2002 р. склав 1796 тис. т. Вилучення з ринку в липні 2002 р. 137,5 тис. т зерна призвело б до підвищення ціни на 6,88 грн/т ($0,05 \times 137,5$), а середня місячна ціна продажу підвищилася б до 347,58 грн/т. А далі ринок знову залишався б нерегульованим. Накопичене зерно в інтервенційному фонді у 2002 р. не можна було б вигідно продати, оскільки в наступні місяці середня ціна його продажу не перевищувала 320 грн/т.

Отже, виділених коштів у сумі 55 млн грн., навіть якби вони були виділені у 2002 р., не вистачило б для реальної стабілізації цін на зерновому ринку, до речі, так само, як не вистачило б зерна, закупленого до інтервенційного фонду, для того щоб утримати під контролем цінову ситуацію на ринку зерна у першій половині 2003 р. Наприклад, продаж 137,5 тис.т зерна за нижчою, ніж ринкова, ціною, у червні 2003 р., коли середньомісячна ціна була найвищою, знизив би середню ціну на 70,12 грн. ($0,51 \times 137,5$). Але і в такому випадку середньомісячна ціна залишалася б досить високою і складала 660,88 грн/т, а в усі інші місяці першої половини року ціни на зерно були б нерегульованими.

Таблиця 4.3
Ціни, обсяги продажу та можливі наслідки здійснення інтервенційних операцій на зерновому ринку України в 2002-2003 маркетинговому році [222]

Місяць	Фактичний обсяг продажу, тис. т	Фактична ціна, грн./т	Можливий обсяг інтервенційних закупівель (-) або продажу (+), тис.т	Розрахункова ціна після здійснення інтервенційних операцій, грн./т	Додатковий прибуток (+), збиток (-) сільгоспвиробників, млн грн.
Липень	1796	341	-	341	-
Серпень	3651	315	-280	329	+51,1
Вересень	3405	311	-360	329	+61,3
Жовтень	2229	310	-380	329	+42,4
Листопад	1715	312	-340	329	+29,2
Грудень	3673	312	-340	329	+62,4
Усього за липень-грудень	16469	315	-1700	330	246,4
Січень	289	443	-	443	-
Лютий	383	481	21	470	-4,2
Березень	415	573	201	470	-42,7
Квітень	253	711	472	470	-61,0
Травень	199	723	495	470	-50,3
Червень	120	731	511	470	-31,3
Усього за січень-червень	1659	630	1700	470	-189,5
Разом	18128	340	0	343	+56,9

Для визначення необхідного обсягу інтервенційного втручання держави в зерновий ринок на протязі 2002-2003 маркетингового року звернемося до даних табл. 4.3.

Зазначимо, що мінімальна інтервенційна ціна для першої половини маркетингового року встановлювалася на рівні, який би забезпечив виробникам рентабельність 25 %. Саме на такому рівні заставних цін наголошували представники колишньої виконавчої влади України [376]. За такої ціни та встановленої залежності рівня цін від обсягів продажу зерна інтервенційні закупівлі доцільно було розпочати в серпні і за п'ять місяців 2002 р. викупити на зерновому ринку 1,7 млн т зерна до інтервенційного фонду. Цей обсяг інтервенційних закупівель досить близький до того обсягу втручання в зерновий ринок, який мали намір здійснювати урядові структури у 2004 р.: уряд планував закупити близько 1,5 млн т зерна [139, с.16].

Інтервенційна ціна для другої половини 2002-2003 маркетингового року встановлювалася за завданням використати все накопичене зерно в інтервенційному фонді в другій половині маркетингового року. У такому випадку середня ціна для другої половини року склала б 470 грн. за 1 т зерна, що забезпечило б рентабельність 78,5 %. Середньорічна ціна продажу 1 т зерна зросла б на 3 грн., а додаткові доходи сільськогосподарських товаровиробників від продажу тієї ж кількості зерна склали б 56,9 млн грн., що практично збігається із сумою коштів, виділених із бюджету на здійснення інтервенційних операцій на зерновому ринку у 2003 р.

Практичний інтерес має аналіз фінансових результатів здійснення цих інтервенцій з точки зору Державного агента по здійсненню інтервенційних операцій із зерном. Для закупівлі 1,7 млн т зерна за ціною 329 грн за 1 т слід було б витратити 559,3 млн грн. Грошові надходження від продажу на копиченого зерна у лютому-червні 2003 р. за ціною 470 грн. за 1 т склали б 799 млн грн., що на 239,7 млн грн. більше витрат на закупівлю. Навіть якщо припустити, що для інтервенційних закупівель було використано короткостроковий кредит на 12 міс. під 20 % річних, то додаткові витрати державного агента скла-

дуть 111,9 млн грн. Витрати на зберігання зерна (щомісяця 1,5 % від його вартості) – ще 100,6 млн грн. Якщо додати витрати на приймання зерна до інтервенційного фонду та його видачу (10 грн. за 1 т) – 17 млн грн., то загальна сума витрат Державного агента на здійснення інтервенційних операцій складе 788,8 млн грн. Тобто за таких умов державний агент міг би здійснювати інтервенційні операції за принципами самоокупності. Більше того, якщо вести мову не про кредит на 12 міс., а про кредитну лінію, то сума сплачених відсотків скоротилася б більш ніж удвічі. Крім того, 1,5 % – це максимальні нормативні місячні витрати на зберігання, та і обсяг закупленого зерна у даному прикладі не буде зберігатися усі 12 міс., що також зменшить витрати державного агента і збільшить його прибутки.

Графічне зображення обсягів інтервенційних операцій та їх впливу на динаміку цін на зерно у 2002-2003 маркетинговому році наведено на рис. 4.3. Унаслідок запропонованого варіанта

Рис. 4.3. Динаміка фактичних і розрахункових обсягів продажу та середніх цін на зерно в 2002-2003 маркетинговому році в цілому по Україні

здійснення інтервенційних операцій на зерновому ринку України розмах варіації цін на зерно протягом маркетингового року скоротився б більш ніж удвічі.

Досить логічним міг би бути й інший сценарій розвитку подій. За умови надходження на початку 2003 р. достовірної інформації про загибель озимих зернових на значній площі (а саме вони в першу чергу використовуються як товарне зерно), доцільним було б рішення про збереження 1 млн т зерна для здійснення інтервенційних операцій у 2003-2004 маркетинговому році. За таких умов інтервенційна ціна (ціна продажу) для другої половини 2002-2003 маркетингового року склала б 603 грн. за 1 т зерна, а додаткові доходи сільськогосподарських товаровиробників досягли б 179,8 млн грн.

З огляду на цінову ситуацію на ринку зерна в 2003-2004 маркетинговому році можна стверджувати, що „заощаджений” 1 млн т зерна був би з успіхом проданий за ціною 603 грн. за 1 т у перші ж місяці маркетингового року, а перевищення виручки над витратами на закупівлю зерна до інтервенційного фонду зросло б до 465,8 млн грн. Це означає, що з розширенням „цінового коридору”, в межах якого вільно змінюється ринкова ціна, ефективність інтервенційних операцій з точки зору забезпечення їх самофінансування, за інших рівних умов, зростає, хоч зменшується стабільність цін на зерновому ринку.

Обов'язковою передумовою ефективного здійснення інтервенційних операцій є неприбутковий статус уповноваженого державного агенті зі здійснення таких операцій [92, с. 116].

Повномасштабне запровадження інтервенційних операцій буде мати ще один позитивний наслідок. Якщо всі учасники аграрного ринку визнають державу як наймогутнішого „гравця” на ринку, то вони будуть змушені дотримуватися правил, встановлених державою. Зокрема посередники, закупівельні та заготівельні організації з метою збереження свого бізнесу змушені будуть працювати на випередження, сприяти розвитку біржової торгівлі ф'ючерсами та опціонами.

Біржова торгівля сільськогосподарською продукцією в Україні, зокрема укладання ф'ючерсних контрактів на поставку

біржового товару у майбутньому, ціна якого визначається на момент укладання угоди, здійснюється згідно з законом „Про товарну біржу” [17]. Збільшення кількості ф’ючерсних контрактів і опціонів у торгівлі сільськогосподарською продукцією, за умови, що ціни цих угод будуть не нижчими від мінімальної інтервенційної або заставної ціни, сприятиме зменшенню фінансових ризиків сільськогосподарських товаровиробників суто ринковими методами.

Біржовою практикою доведено, що коливання цін у ф’ючерсних контрактах значно менше, коливання цін на реальний товар. Нині в усіх розвинених країнах основними видами угод, які укладаються на товар, є ф’ючерсні угоди (ф’ючерси) та опціони на ф’ючерси. Зокрема їх частка в загальному обсягу торгів становить: 78 % – ф’ючерси, 20 % – опціони, на угоди з реальним товаром припадає лише 2 % товарообігу [258, с. 74]. В Україні ж біржовий ринок перебуває у стадії становлення. Лише ставиться завдання розширення біржової торгівлі до рівня 10-15 % загального товарообороту зерна, насіння соняшнику, цукру, а розширення форвардної та ф’ючерсної торгівлі – до 20 % біржового товарообороту зерна, насіння соняшнику, цукру. [77, с. 14]. Отже, виважена цінова політика є основним фактором сталого функціонування та розвитку аграрного ринку.

4.2. Податкова політика щодо аграрного сектора економіки

Історія оподаткування налічує багато тисячоліть. Податкова система виникла і розвивалася разом з розвитком держави. „Податки є особливою історичною фінансовою категорією, яка виражає економічні відносини між державою і платниками податків з метою створення загальнодержавного централізованого фонду грошових коштів, необхідних для виконання державою своїх функцій” [248, с. 13].

Початок розвитку теорії податків як науки пов’язують з представниками класичної англійської політекономії Адамом Смітом і Давидом Рікардо. Зокрема вважається, що саме Адам Сміт об-

грунтував основні принципи оподаткування: громадяни кожної держави повинні брати участь у підтримці своєї держави по можливості та відповідно до доходів, які вони одержують під охороною держави; податок, що сплачується громадянами, повинен бути точно визначеним, час його сплати та розмір мають бути відомими платникові й усім, хто захоче це знати; будь-який податок повинен стягуватись у зручні для платника час і спосіб; будь-який податок повинен бути побудований так, щоб затрати на його вилучення були мінімальними [69, с. 201].

Вагомий внесок у розвиток теорії оподаткування у ХХ ст. здійснив всесвітньо відомий англійський економіст Джон Мейнард Кейнс. Його теорія [135] сформувалась у той період, коли суперечності капіталістичного способу виробництва досягли такої межі, що істотно впливали на відтворення і погіршували його умови. Причини економічних негараздів Дж. Кейнс вбачав у недостатності „суккупного попиту”. Виходячи з цього він вважав, що держава може сприяти досягненню рівноваги між платоспроможним попитом та обсягами виробництва за допомогою державних видатків, регулювання позичкового проценту та податків. Дж. Кейнс був прихильником прогресивності в оподаткуванні. Він вважав, що великі заощадження заважають економічному зростанню, отже, їх необхідно вилучати за допомогою прогресивних податків.

До 70-х років ХХ ст. основу більшості ринкових теорій податків формували саме положення теорії Кейнса. Але розвиток виробничих відносин і процес розширеного відтворення у 70-ті роки в країнах з ринковою економікою характеризувався підвищенням нестабільності. Наслідком цього були глибокі циклічні кризи 1974-1975 рр. та 1980-1982 рр. на фоні структурних змін у продуктивних силах. Зміна умов відтворення спричинила „перегляд” економічних концепцій і на зміну кейнсіанським методам регулювання прийшла неокласична теорія, зокрема неоконсерватизм [98, с. 31].

На відміну від кейнсіанської теорії, неокласична теорія оподаткування виходить із забезпечення пропозиції ресурсів і достатності заощаджень, з чого робиться висновок про необхідність значного зниження загального рівня оподаткування. Сучасній податковій теорії та практиці властиве не тільки про-

тистоювання кейнсіанства та неоконсерватизму, а й певне злиття та взаємопроникнення цих напрямів. Пошук шляхів удосконалення теорії та практики оподаткування відбувається і зараз.

У країнах з ринковою економікою система оподаткування виконує такі завдання: перерозподіл фінансових ресурсів від приватного сектора до громадського; розподіл витрат уряду по вертикалі між класами одержувачів доходів і по горизонталі між населенням, яке має приблизно однакове економічне становище; стимулювання економічного зростання та стабільності країни, а також ефективності виробництва [103, с. 9]. Слід звернути особливу увагу на перше та третє завдання. Оскільки перше завдання податкової системи полягає в перерозподілі фінансових ресурсів, а розподіл і перерозподіл є обов'язковою фазою відтворювального процесу в будь-якій сфері економічної діяльності, це автоматично означає, що податкова система може істотно впливати на формування тенденції розвитку відтворювального процесу в будь-якій галузі економіки. Третє завдання по суті впливає з цієї можливості: впливаючи на тенденції відтворювального процесу за допомогою податків, держава може свідомо чи несвідомо стимулювати або не стимулювати стабільність економічного розвитку. Якщо врахувати циклічність економічного розвитку країн з ринковою економікою в цілому і зокрема сільського господарства, то можна стверджувати, що податки є одним із важливих антициклічних важелів економічного механізму.

	Г..... Т..... В..... Т ¹ Г ¹	
	П ₁ , П ₂ , П ₃ , П ₄ , П ₅ , П ₆ , П ₇ , П ₈	
Т	{	П ₁ – податок на додану вартість;
		П ₂ – податок на майно;
		П ₃ – податок на землю;
		П ₄ – відрахування на соціальне страхування;
В	{	П ₅ – інші податки і податкові платежі, які входять у собівартість продукції;
Т ¹	{	П ₆ – податок на додану вартість;
		П ₇ – акцизний податок;
Г ¹		П ₈ – податок на прибуток.

Важливе значення податків для здійснення відтворювального процесу в сільському господарстві, а в рівній мірі і в інших галузях економіки, визначається тим, що податковий механізм діє практично на всіх стадіях кругообігу капіталу [98, с.15].

Тільки на початку кругообігу, коли капітал авансується у грошовій формі, податки відсутні. З перетворенням грошового капіталу в елементи продуктивного починає діяти податковий механізм. Перш за все підприємство сплачує податок на додану вартість на матеріальні ресурси, які накопичуються для майбутнього виробництва, має сплачуватися податок на майно, податок на землю. На виробничу стадію сільськогосподарських підприємств припадають відрахування на соціальне страхування та до Пенсійного фонду, інші податкові платежі, які входять у собівартість продукції. На післявиробничій стадії, коли готова продукція реалізується, господарства сплачують акцизні платежі. У той же час у господарства в складі реалізованої продукції надходить податок на додану вартість, і вони одержують можливість перерахувати заборгованість з цього податку податковим органам. З останньою, грошовою стадією обігу пов'язаний податок з прибутку [98, с. 16].

Оскільки в схемі кругообігу капіталу першим наведено податок на додану вартість (ПДВ), розпочнемо з аналізу розвитку цього податку та його впливу на відтворювальні процеси в сільському господарстві.

Податок на додану вартість – порівняно новий вид податків у світовій практиці. Уперше його запропонував французький економіст М.Лоре на початку 50 рр. ХХ ст., і з 1954 р. він введений у Франції. [334, с. 36]. Наприкінці 80-х рр. більш ніж 50 країн світу запровадили ПДВ. Нині однією з умов вступу до ЄС є наявність ПДВ.

В Україні ПДВ було введено Законом України „Про податок на добавлену вартість” [11] від 20 грудня 1991 р. У 1992 р. дію цього закону було зупинено і справляння ПДВ регламентувалося Декретом Кабінету Міністрів „Про податок на добавлену вартість” від 26 грудня 1992 року [23]. Слід звернути увагу на те, що основна ставка ПДВ складала 21,875 % до

оподатковуваного обороту, що відповідає 28 % від ціни товару без урахування ПДВ. У 1997 році Верховна Радою України прийняла закон „Про податок на додану вартість” [12], згідно з яким основна ставка податку знизилася до 20 % від ціни товару без ПДВ. Доречно зауважити, що в більшості країн Європейського Союзу, як правило, діє три групи ставок ПДВ: знижені (мінімальні) ставки, нормальні (стандартні), підвищені (максимальні). За нормальними ставками оподатковується основна маса товарів, за мінімальними – товари першої необхідності, як правило, продукти харчування, за максимальними – предмети розкошу й окремі специфічні товари: тютюнові вироби, алкогольна продукція, вироби парфумерної промисловості тощо [333, с. 204].

З метою стимулювання сільськогосподарського виробництва, зокрема виробництва тваринницької продукції, з 01.01.1998 р. постачання переробним підприємствам молока та м'яса живою вагою, здійснюване сільськогосподарськими товаровиробниками всіх форм власності та господарювання, оподатковується за нульовою ставкою. Суми податку на додану вартість, сплачуваного до бюджету переробними підприємствами за реалізовані молоко та молочну продукцію, м'ясо та м'ясопродукти, спрямовуються виключно на виплати дотацій сільськогосподарським товаровиробникам за продані ними переробним підприємствам молоко та м'ясо в живій вазі. Верховна Рада декілька разів продовжувала строк дії зазначеної норми законодавства про ПДВ і на даний момент його встановлено до 1 січня 2006 р.

13 липня 2000 р. Верховна Рада внесла зміни до закону „Про податок на додану вартість”, згідно з якими сільськогосподарські підприємства звільнені від сплати до бюджету ПДВ за операції з продажу товарів (робіт, послуг) власного виробництва, включаючи продукцію (за винятком підакцизних товарів), виготовлену на давальницьких умовах із власної сільськогосподарської сировини, за винятком операцій з продажу переробним підприємствам молока та м'яса живою вагою, здійснюваних сільськогосподарськими товаровиробниками не-

залежно від організаційно-правової форми та форми власності. Згідно з цим законом зазначені кошти залишаються в розпорядженні сільськогосподарських товаровиробників і використовуються ними на придбання матеріально-технічних ресурсів виробничого призначення. „Особливий режим справляння податку на додану вартість для сільськогосподарських виробників дає щорічну економію сільському господарству України близько 1,8-2,2 млрд грн.” [137, с. 7].

Оскільки ПДВ є непрямим податком і перекладається на кінцевих споживачів продукції, то безпосередні виробники товарів (робіт, послуг) не повинні відчувати тягар ПДВ за ефективного механізму стягнення податку. На важливість надійного механізму оподаткування зверталась увага в усі часи. Так, ще у 1856 р. Генрі Джордж зазначав, що „спосіб оподаткування буває не менш важливим, ніж його розмір. Як невеликий вантаж, незручно покладений, може втомити коня, який міг би з легкістю нести набагато більший вантаж, але належним чином укладений, так і народ може бути розорений і виробничі сили зруйновані податками, які могли б вноситися з легкістю, якщо б вони збиралися іншим способом” [82].

Стосовно механізму оподаткування податком на додану вартість слід зазначити, що він в усі часи не враховував специфіку сільськогосподарського виробництва. Зокрема унаслідок сезонності виробництва в сільському господарстві та тривалості виробничого циклу закупівлі пального, мінеральних добрив, гербіцидів, насіння здійснювалися переважно в першій половині календарного року. Відповідно і сплата ПДВ у складі ціни цих товарів здійснювалася в період найменшого надходження грошових коштів у вигляді виручки. У той же час, згідно з чинним законодавством, датою виникнення податкового зобов'язання з ПДВ при постачанні товарів вважається будь-яка з подій, що сталася раніше: або дата зарахування коштів від покупця (замовника) на банківський рахунок платника податку як оплата товарів, які постачаються, або дата відвантаження товарів. В умовах значного збільшення обсягів кредиторської заборгованості та значного розриву у строках постачання то-

варів та оплати за них, що було досить характерним у 90-х роках ХХ ст., сільськогосподарські товаровиробники, які сплачували ПДВ, були в дуже незручному становищі: відвантаживши продукцію, вони змушені були (але досить часто не мали можливості) сплатити податок до бюджету, оскільки не одержали своєчасно грошові кошти за поставлену продукцію. Така недосконалість механізму нараховування та сплати ПДВ призводила до ще більшого погіршення фінансового стану сільськогосподарських підприємств.

Поряд з цим податок на додану вартість має ще декілька істотних недоліків з точки зору розвитку відтворювального процесу. Вони стають особливо помітними, якщо зміни податкового законодавства розглядати крізь призму циклічності економічного розвитку, про яку стосовно аграрного сектора економіки йшлося в розділі 3. Нагадаємо, що 90-ті роки ХХ ст. зазнавали звужене відтворення в сільському господарстві України, вимивання обігових коштів унаслідок посилення диспаритету цін, що в свою чергу значною мірою обумовлене зниженням купівельної спроможності населення, погіршенням соціального стану його більшої частини.

Властивістю ПДВ, як уже зазначалося, є перекладання податкового тягара на кінцевого споживача. Це істотно підвищує ціну товарів, особливо широкого вжитку. Унаслідок цього погіршується становище соціально незахищених верств населення. Крім того, “ПДВ стримує розвиток виробництва, що зменшує гнучкість та адаптивність виробництва. Це особливо небезпечно для перехідних економік, які вимагають значних структурних змін. ПДВ в більшій мірі, ніж оборотні податки, зменшує кількість власних оборотних засобів підприємств, вкрай необхідних в сучасних умовах українським підприємствам” [155, с.98].

Отже, можна стверджувати, що введення ПДВ на початку 90-х років минулого століття мало негативний вплив для розвитку відтворювального процесу в сільському господарстві. Запровадження нульової ставки ПДВ при продажу молока та м'яса переробним підприємствам і звільнення від перерахування ПДВ до

бюджету в кінці 90-х та – на початку 2000-х років певною мірою сприяло подоланню кризової ситуації в сільському господарстві.

Однак і такий механізм оподаткування податком на додану вартість не є досконалим з точки зору забезпечення розширеного відтворення в аграрному секторі економіки. Оскільки одним із головних чинників, які стримують сталий розвиток сільського господарстві в Україні, є низька купівельна спроможність населення, а введення ПДВ до ціни товарів призводить до зростання цін і ще більшого зниження купівельної спроможності населення, – доцільно знизити ставки ПДВ на продаж сільськогосподарської продукції. Недоцільно ввести нульову ставку ПДВ на всі види сільськогосподарської продукції, оскільки в такому випадку тягар податкових платежів з ПДВ, які виникли на попередніх стадіях виробництва (при виготовленні для сільського господарства сировини та матеріалів), будуть перекладені на сільськогосподарських товаровиробників і повинні будуть відшкодовуватися за рахунок коштів державного бюджету. Знижена ж ставка ПДВ повинна бути встановлена на такому рівні, що дозволить відшкодувати ці витрати сільськогосподарських товаровиробників за рахунок ціни продажу продукції. У той же час унаслідок зниження цін продукція стане більш доступною для кінцевих споживачів, що в свою чергу сприятиме розширеному відтворенню в сільському господарстві.

До податків, які виникають у процесі формування виробничих ресурсів, належать податок на майно та плата за землю. Згідно із Законом України „Про систему оподаткування” [14] майнові податки включають в себе податок на нерухоме майно (нерухомість), плату (податок) за землю, податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів. Податок на нерухомість в Україні не запроваджено, а плата за землю та податок з власників транспортних засобів входять до складу фіксованого сільськогосподарського податку [18] і окремо не сплачуються сільськогосподарськими виробниками.

В Україні з 1998 р. спочатку як експеримент у трьох адміністративних районах, а з 1999 р. для всіх сільськогосподарських

підприємств, які відповідають цьому статусу, було введено пільгову систему оподаткування, основу якої складає фіксований сільськогосподарський податок (ФСП). Він сплачується в рахунок 12-ти податків і зборів, основними серед яких є податок на прибуток підприємства, плата за землю, податок з власників транспортних засобів, збір на обов'язкове соціальне страхування, збір на обов'язкове державне пенсійне страхування та ін. Фіксований сільськогосподарський податок встановлюється у відсотках від грошової оцінки 1 га відповідних видів сільськогосподарських угідь, яка визначається за методикою, затвердженою Кабінетом Міністрів України. У 1999-2004 рр. для ріллі, сіножатей і пасовищ ФСП складав 0,5 % від грошової оцінки землі, для багаторічних насаджень – 0,3 %. Для сільськогосподарських товаровиробників, які здійснюють виробництво у гірських зонах і на поліських територіях, ставка податку складала відповідно 0,3 та 0,1 %. Згідно з Законом України „Про внесення змін до деяких законів України щодо оподаткування сільськогосподарських підприємств” від 23 грудня 2004 р. [1], ставки фіксованого податку зменшено для ріллі, сіножатей та пасовищ до 0,15 %, для багаторічних насаджень – до 0,09 % від грошової оцінки. Для сільськогосподарських товаровиробників, які здійснюють виробництво у гірських зонах і на поліських територіях ставка податку складає відповідно 0,09 та 0,03 %. Зменшення ставок фіксованого сільськогосподарського податку пов'язане з виведенням зі складу ФСП збору на обов'язкове державне соціальне страхування та збору на обов'язкове державне пенсійне страхування.

Запровадження фіксованого сільськогосподарського податку в Україні, без сумніву, мало ряд позитивних моментів: по-перше, значно знизився податковий тиск на сільськогосподарські підприємства (за оцінками експертів, введення ФСП сприяло зниженню податкового тягаря у три-чотири рази [333, с.263] – на 1,4 млрд грн. щорічно [278, с.28]); по-друге, значно спростився податковий облік і підвищилися його прозорість і достовірність; по-третє, оптимізовано строки сплати податків (80 % ФСП сплачується сільськогосподарськими товаровироб-

никами у III і IV кварталах року, коли зібрано врожай сільськогосподарських культур та одержано основну частину виручки).

Запровадження фіксованого сільськогосподарського податку має і ряд недоліків. Перший недолік криється „в методичному підході до його запровадження, оскільки його введення виключає можливість застосування в якості об'єктів оподаткування прибутку, праці, власності та інших ресурсів. Практично весь податковий тиск перекладено на землю. Як показує досвід багатьох країн світу, це не завжди дає позитивний ефект” [104, с.530]. Доречно зауважити, що внаслідок механічного поєднання декількох податків у фіксованому сільськогосподарському податку податковий тягар перемістився на слабкіші в економічному відношенні господарства [261, с. 494].

Другий недолік ФСП полягає в тому, що його сплата не залежить від фінансового стану платника: навіть якщо сільськогосподарське підприємство одержало збитки (що є досить поширеною ситуацією в сільському господарстві), воно змушене сплачувати фіксований сільськогосподарський податок. За статистичними даними, у 2000-2003 рр. питома вага збиткових сільгоспідприємств мала чітку тенденцію до збільшення і досягла у 2003 р. 47,8 % [288, с.6]. У певній частині сільськогосподарських товаровиробників сума збитків не перевищує суму сплаченого фіксованого сільськогосподарського податку. Подібна ситуація є характерною в цілому для сільськогосподарських підприємств України. Наприклад, сума збитків сільськогосподарських підприємств у 2002 р. складала 330,8 млн грн., а у 2003 р. – 4,6 млн грн.[195, с.10]. Сума нарахованого фіксованого сільськогосподарського податку у 2002 р. склала 455 млн грн. [48, с. 96]. Отже, можна стверджувати, що якби сільськогосподарські підприємства у 2002 і 2003рр. були звільнені від сплати фіксованого сільськогосподарського податку, вони б мали позитивні фінансові результати та певні передумови для розширеного відтворення. Але за такої позиції слід розглянути питання про рівномірність податкового тиску на різні галузі економіки, до розгляду якого повернемося нижче.

Третій недолік фіксованого сільськогосподарського податку пов'язаний з тим, що він заміняє поряд з іншими податками і зборами податок на прибуток. З певною мірою умовності можна вважати, що сільськогосподарські підприємства сплачують податок на прибуток, одержаний від сільськогосподарського виробництва, за нульовою ставкою. Це призводить до того, що не діє так званий податковий коректор, або податковий щит, отже, не стимулюється залучення у сільськогосподарське виробництво вкрай необхідного позичкового капіталу. За інших рівних умов податковий коректор дозволяв би здешевити на чверть залучення кредитних ресурсів при діючій ставці оподаткування прибутків. Відсутність податкового щита не сприяє також залученню в сільськогосподарське виробництво нової техніки через систему лізингових угод, оскільки реальна вартість лізингу виявляється вищою за вартість придбання техніки за рахунок власних коштів [210, с. 63]. Більш детально ці питання буде розглянуто у підрозділі 6.3.

Четвертий недолік фіксованого сільськогосподарського податку, який справлявся у 1999-2004 рр., пов'язаний з пенсійною реформою. Згідно із Законом України „Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування” [3], система пенсійного забезпечення в Україні складається з трьох рівнів. Перший рівень – солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, яка базується на засадах солідарності та субсидування. Другий рівень – накопичувальна система, яка базується на засадах накопичення коштів застрахованих осіб у Накопичувальному фонді. Третій рівень – система недержавного пенсійного забезпечення, яка базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень.

Через те, що рівень заробітної плати в сільському господарстві є найнижчим з усіх галузей народного господарства, а також через те, що в 1999-2004 рр. внески до Пенсійного фонду були включені до складу фіксованого сільськогосподарського податку, працівники сільського господарства практично були позбавлені можливості користуватися другим і третім рівнями

пенсійного забезпечення, отже, вони були приречені одержувати і найнижчі пенсії, що ніяк не сприяє вирішенню соціальних проблем села та відтворенню трудових ресурсів сільського господарства. Згідно з Законом України „Про внесення змін до деяких законів України щодо оподаткування сільськогосподарських підприємств” [1] внески до пенсійного фонду виведені зі складу фіксованого сільськогосподарського податку. Для сільськогосподарських товаровиробників з 01.01.2005 р. встановлено спеціальний режим оподаткування, який передбачає нарахування пенсійних внесків на заробітну плату найманих працівників, зайнятих у виробництві сільськогосподарської продукції, за спеціальною ставкою, яка складає на 2005-2006 рр. 20 % від загальної ставки. А починаючи з 2007 р. ставку слід щорічно збільшувати на 20 %, щоб у 2010 р. перейти на загальну ставку нарахувань плати до Пенсійного фонду. Слід звернути увагу на ще одну важливу обставину. Поряд зі спеціальним режимом нарахування внесків до пенсійного фонду на заробітну плату найманих працівників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, платники ФСП сплачуватимуть за всіх інших найманих осіб внески за загальною ставкою.

З одного боку такі зміни повинні призвести до покращення пенсійного забезпечення працівників сільськогосподарських підприємств. Але, як показують розрахунки, при здійсненні такої політики податковий тиск від сплати фіксованого сільськогосподарського податку та внесків до Пенсійного фонду в розрахунку на одиницю сільськогосподарських угідь, з урахуванням тенденцій зміни рівня оплати праці у сільському господарстві, підвищиться приблизно у вісім разів [243, с. 16]. При збереженні існуючого рівня цін на сільськогосподарську та промислову продукцію це неминуче призведе до збільшення кількості збиткових сільськогосподарських підприємств і як наслідок – до подальшого звуженого відтворення у сільському господарстві.

Крім того, нарахування внесків до Пенсійного фонду на заробітну плату працівників сільськогосподарських підприємств, зайнятих у несільськогосподарському вироб-

ництві, за загальною ставкою обмежує можливості вертикальної виробничої інтеграції сільського господарства, можливості розвитку підсобних і переробних виробництв, які вкрай необхідні для покращення фінансового стану сільськогосподарських підприємств і підвищення їх фінансової стійкості.

Оцінюючи запровадження фіксованого сільськогосподарського податку та зміни у його адмініструванні крізь призму циклічності розвитку аграрного сектора економіки України і з позицій подолання економічної кризи 90-х років ХХ ст., слід зазначити, що введення фіксованого податку у 1999р. було здійснено з точки зору економічної доцільності зі значним запізненням, коли спад сільськогосподарського виробництва досяг найнижчої межі. Істотне зниження податкового тиску на початку 90-х років сприяло б значному зменшенню негативних наслідків економічної кризи, яка охопила все народне господарство.

Незважаючи на збільшення обсягів виробництва валової продукції сільського господарства у 2001, 2002 та 2004 рр. [118], сучасний стан оподаткування сільськогосподарських підприємств фіксованим сільськогосподарським податком і внесками до Пенсійного фонду та їх удосконалення не стимулює подальше піднесення сільського господарства. Такий висновок базується на тому, що збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції в Україні супроводжується погіршенням фінансового стану сільськогосподарських товаровиробників і звуженим відтворенням основних елементів ресурсного потенціалу, що було показано у попередніх розділах. Отже, підвищення податкового тиску на сільськогосподарських товаровиробників у найближчій перспективі не сприятиме подоланню циклічності розвитку сільського господарства та виходу з кризи, а, навпаки, може викликати перехід від сприятливої фази економічного розвитку до несприятливої.

З метою стимулювання економічного розвитку, подолання його циклічності в багатьох країнах світу свого часу вводилися податкові інвестиційні знижки, які сприяли збільшенню обсягів виробничих інвестицій (саме цього не вистачає сільському господарству України) і на цій основі створювали

можливості для подальшого економічного зростання. Більш детально це питання буде розглянуто у підрозділі 6.3.

Ще одним податком, який виникає на стадії виробництва, є податок з доходів фізичних осіб (донедавна прибутковий податком з громадян).

У 90-х роках ХХ ст. та до 1.01 2004 р. прибутковий податок з громадян справлявся згідно з Декретом Кабінету Міністрів України „Про прибутковий податок з громадян” [22] зі змінами та доповненнями. Цей податок утримувався за прогресивно зростаючою шкалою. У 1996-2003 рр. шкала оподаткування не змінювалася, неоподатковуваний мінімум доходів громадян складав 17 грн. на місяць, а найвища ставка оподаткування – 40 % із суми місячного доходу понад 100 неоподатковуваних мінімумів (1700 грн.). Оскільки за період з 1995 по 2003 рр. середньомісячна заробітна плата в сільському господарстві України зросла з 38 до 210 грн. (у 5,5 раза), питома вага, а відповідно і суми нарахованого прибуткового податку із заробітної плати одного працівника зросли більш ніж у 13 разів.

Незважаючи на те, що платниками прибуткового податку були окремі громадяни України, а об'єктом оподаткування – сукупний оподатковуваний дохід за календарний рік, джерелом створення доходу, з якого утримувався цей податок, є знов створена вартість у сфері виробництва. Тим більше що утримує, перераховує до бюджету та несе відповідальність за сплату цього податку підприємство. Тому прибутковим податком з громадян після запровадження фіксованого сільськогосподарського податку та надання пільг з ПДВ здійснювався найбільший податковий тиск на сільськогосподарські підприємства. У багатьох господарствах сума цього податку у 2003 р. перевищила суми фіксованого сільськогосподарського податку.

На відміну від фіксованого сільськогосподарського податку механізм сплати прибуткового податку з громадян ніяк не враховував специфіку сільськогосподарського виробництва. Зокрема, згідно з Декретом Кабінету Міністрів України „Про прибутковий податок з громадян”, сплата цього податку повинна була здійснюватися щомісяця не пізніше одержання коштів з

рахунку у банку для виплати заробітної плати. Але добре відомо, що значна частина витрат у сільському господарстві, в тому числі витрат праці, здійснюється у першій половині року, основна маса грошових надходжень припадає на другу половину календарного року. Отже, такий механізм сплати прибуткового податку в умовах стрімкого вимивання обігових коштів у сільськогосподарських товаровиробників ще більше посилював нестачу цих коштів і створював додаткові труднощі для здійснення хоча б простого відтворення у сільському.

Ще однією економічною та соціальною проблемою у 2000-2003 рр. було оподаткування прибутковим податком орендної плати за земельні та майнові паї, яка нараховувалася пенсіонерам та іншим не працюючим в господарстві орендаря власникам земельних і майнових паїв. У 2003 р. загальна площа земель, переданих в оренду, складала в Україні 21,4 млн га, у тому числі переданих в оренду селянами-пенсіонерами – 10,8 млн га (50,5 % від загальної площі орендованих земель). Середній розмір орендної плати за 1 га орендованої землі складав 112,3 грн. [29, с. 54]. Якщо виходити з того, що середній розмір земельного паю в Україні дорівнює 4,1 га [205, с.56], то можна обчислити середній розмір орендної плати, який припадає на одного власника земельного паю, – 460,43 грн. (112,3·4,1).

Оскільки орендна плата за здану в оренду землю вважалася доходом не за місцем основної роботи, то вона оподатковувалася за ставкою 20 відсотків, які орендар повинен був перерахувати у грошовій формі до місцевого бюджету протягом місяця після її виплати. Сума прибуткового податку з 460 грн орендної плати складала 92 грн. Після здійснення річного перерахунку понад дві третини утриманого прибуткового податку (66,44 грн.) мали бути повернені власникам земельних і майнових паїв як надлишково утриманий податок. Але таке повернення було можливе за умови складання пенсіонерами й іншими власниками земельних ті майнових паїв декларації про доходи. Оскільки орендна плата не перевищувала три прожиткових мінімуми, то податкові органи не вимагали обов'язкового декларування доходів власниками земельних і майнових паїв, а відповідно і не повертали над-

лишково утриманий прибутковий податок. Унаслідок цього у зведеному бюджеті держави залишалося близько 200-250 млн грн., які вилучалися з обороту сільськогосподарських підприємств і яких недораховувалися сільські пенсіонери – власники земельних і майнових паїв.

Отже, можна стверджувати, що прибутковий податок з громадян і механізм його стягнення у 1996-2003 рр. не стимулювали ефективно здійснення розширеного відтворення у сільському господарстві.

Не випадково у кінці 90-х – на початку 2000-х років учені обґрунтовували зниження ставок прибуткового податку з громадян [377, с.27]. Пропозиції щодо оподаткування доходів громадян за ставкою 12-13 % вносилися і нами у 2002 р. [255, с. 181].

З 1 січня 2004 р. податок з доходів фізичних осіб справляється на підставі Закону України „Про податок доходів з фізичних осіб” [10]. Згідно з цим законом, основна ставка оподаткування доходів фізичних осіб складатиме у 2004-2006 рр. 13 % від суми оподатковуваного доходу, а з 1 січні 2007 р. – 15%.

Запровадження 13-відсоткової ставки оподаткування доходів фізичних осіб певною мірою вирішило зазначені вище проблеми. Але якщо врахувати, що і у 2004 р. заробітна плата в більшості сільськогосподарських підприємств залишалася нижче прожиткового мінімуму, то утримання 13 % від доходів фізичних осіб зменшує можливості виконання заробітною платою відтворювальної функції.

Оподаткування прибутків підприємств та організацій в Україні здійснювалося згідно з Декретом Кабінету Міністрів України „Про податок на прибуток підприємств і організацій” № 12-92 від 26 грудня 1992 р. [24]. Підприємства звільнялися від сплати податку з прибутку, одержуваного від виробництва сільськогосподарської продукції. З 1994 рок. справляння податку на прибуток підприємств здійснювалося згідно із Законом України „Про оподаткування прибутку підприємств” [6]. У 1997 р. Верховною Радою було прийнято нову редакцію цього закону [7].

Як зазначав академік П.Т.Саблук, у середині 90-хї років сільськогосподарські підприємства усіх форм мали особливо

великі фінансові втрати від двох податків – податку на прибуток і податку на додану вартість. Прорахунки при запровадженні податку на прибуток полягали у встановленні терміну його сплати: сільськогосподарські підприємства повинні були сплачувати податок щомісяця. Ця методична помилка була усунута в наступній редакції Закону України „Про оподаткування прибутків підприємств” [317, с.37].

Дію Закону України „Про оподаткування прибутку підприємств” зупинено для сільськогосподарських товаровиробників – платників фіксованого сільськогосподарського податку згідно із Законом України „Про фіксований сільськогосподарський податок” [18]. Отже, в пореформений період сільськогосподарські підприємства фактично звільнені від сплати податку на прибуток. Це зменшує податковий тиск на ті підприємства, які ведуть своє виробництво прибутково. Разом з тим відсутність податку на прибуток має і певні негативні наслідки через відсутність ефекту так званого податкового щита, що негативно впливає на можливості залучення позичкового капіталу для здійснення інвестицій у сільське господарство. Більш детально ці питання будуть розглянуті в підрозділі 6.3.

У цілому оцінюючи податковий тиск на сільськогосподарських товаровиробників і тенденції його зміни, слід зазначити, що із введенням фіксованого сільськогосподарського податку та з наданням інших пільг в оподаткуванні (зокрема по податку на додану вартість) „створені сприятливі податкові умови для аграріїв” [137, с. 7]. Разом з тим з огляду на циклічність економічного розвитку аграрного сектора економіки слід погодитися, що введення пільгового режиму оподаткування в сільському господарстві здійснено зі значним запізненням, бо падіння обсягів виробництва сільськогосподарської продукції перевищило дворазову величину. Надання таких пільг на початку 90-х років, коли в сільському господарстві з’явилися лише перші ознаки звуженого відтворення, без сумніву, сприяло б зменшенню гостроти економічної кризи, яка охопила сільське господарство, а відповідно і зменшенню амплітуди циклічних коливань.

З точки зору забезпечення сталого розвитку аграрного сектора економіки та зменшення амплітуди циклічних коливань невиправданим є посилення податкового тиску на сільськогосподарські підприємства шляхом збільшення відрахувань до Пенсійного фонду, оподаткування прибутків сільськогосподарськими підприємствами від несільськогосподарського виробництва, скасування пільг з ПДВ на самому початку виходу з економічної кризи. Це може призвести до формування хронічної напівдепресії в розвитку відтворювального процесу в сільському господарстві. У зв'язку з цим дуже актуальним є зауваження Дж.М.Кейнса: „Ефективний засіб боротьби з економічними циклами треба шукати не в усуненні бумів та встановленні хронічної напівдепресії, а в тому, щоб усунути кризи і постійно підтримувати стан квазібуму” [135, с. 297].

З точки зору здійснення розширеного відтворення у сільському господарстві України однозначну оцінку останніх новацій в податковому законодавстві можна дати лише з урахуванням змін усього комплексу елементів економічного механізму його функціонування. З цим пов'язана і оцінка рівня податкового тиску на сільськогосподарські підприємства.

Рівень номінального податкового тиску (питома вага податків у вартості валової та товарної продукції, валової доданої вартості) в сільському господарстві значно нижче, ніж в інших галузях економіки. Рівень податкового навантаження у 2005 р. у цілому по економіці склав 39,8 % до ВВП, в той час як у Швеції цей показник дорівнює 58,5 %. З цього співвідношення зроблено висновок про те, що в Україні є ще колосальний ресурс для того, щоб збільшити доходи зведеного бюджету [200]. Слід зазначити, що Швеція має один із найвищих у світі рівнів податкового навантаження на ВВП, а такі країни, як США, Канада, Великобританія, Італія, Японія – нижчий від показника, який склався в Україні [69, с. 221].

Абсолютно очевидно, що питома вага податків і зборів у вартості виробленої сільськогосподарської продукції не перевищує 10 %. Але, аналізуючи показники податкового навантаження на сільське господарство в цілому та на окремі сільськогос-

подарські підприємства, слід мати на увазі декілька надзвичайно важливих обставин. По-перше, оцінка податкового навантаження на основі показників питомої ваги податків і зборів у вартості валової та товарної продукції є некоректною. З точки зору забезпечення розширеного відтворення податкове навантаження в 50 % від вартості товарної продукції за певних умов може бути легшим, ніж податкове навантаження в 1 %. Наприклад, якщо рівень рентабельності складає 125 %, то сплата податків і зборів в розмірі 50 % від вартості товарної продукції все одно залишить підприємству 10 % прибутків для здійснення розширеного відтворення. Якщо ж виробництво є збитковим, то сплата податків навіть у розмірі 1 % від вартості товарної продукції ще більше погіршує фінансовий стан підприємства, а отже, звужує можливості навіть для простого відтворення. Як відомо, за період з 1996 по 2003 рр. виробництво сільськогосподарської продукції було прибутковим у цілому по країні лише у 2001 та 2002 рр., але сума одержаних прибутків у ці роки значно менше збитків, понесених у попередні роки.

По-друге, оцінюючи питому вагу податків і зборів, які сплачують сільськогосподарські товаровиробники, у валовій доданій вартості, слід враховувати, що „створена в аграрній сфері додаткова вартість залишається в межах 20 %, а решта 80 % реалізується за різними схемами в інших сферах економіки (торгівлі, банках), тоді як дане співвідношення має бути зворотним: 80 % на користь тих, хто створив додаткову вартість, а 20 % – іншим” [286, с.20]. Якщо припустити, що вказану диспропорцію буде усунуто за рахунок подолання диспаритету цін, то сплата податків і зборів у розмірах, які будуть дорівнювати навіть половині доданої вартості, що залишатиметься у сільському господарстві, буде менш обтяжливою у фінансовому відношенні для сільськогосподарських товаровиробників, ніж існуючий податковий тиск.

По-третє, оптимальний рівень податкового навантаження досить часто пов'язується з теорією А.Лаффера, згідно з якою у міру підвищення ставок оподаткування обсяг сплачених податків зростає, але темп зростання уповільнюється і при досяг-

ненні певної межі, навіть при підвищенні ставок оподаткування, суми сплачених податків зменшуються. Наприклад, О.Д.Василик вважає, що прогресія оподаткування, залежно від підвищення доходу, не повинна перевищувати розумного оптимуму, який дорівнює третині доходу [69, с. 199]. У зв'язку з цим слід зауважити, що А.Лаффер проводив дослідження стосовно оптимальної ставки прибуткового податку, який перевищує 30 % у структурі податкових надходжень США, Канади, Швеції та деяких інших країн. Питома ж вага прибуткового податку в структурі податкових надходжень України складала у 2003 р. 24,9 %. Але підвищення податкової ставки з доходів фізичних осіб, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, в сучасних умовах також є недоцільним, оскільки заробітна плата в сільському господарстві є найнижчою серед інших галузей економіки, а в багатьох підприємствах нижче прожиткового мінімуму. Тому збільшення ставки податку з доходів фізичних осіб ще більш ускладнює виконання заробітною платою відтворювальної функції.

Висока ефективність податкової політики стосовно аграрного сектора економіки може бути досягнута лише за умови узгодження цієї політики з іншими елементами економічного механізму функціонування галузі.

4.3. Кредитування та фінансовий лізинг у сільському господарстві

Як було показано в попередніх розділах, однією з основних причин звуженого відтворення у сільському господарстві у 90-х роках ХХ ст. було вимивання і як наслідок, – нестача обігових коштів для здійснення поточної операційної діяльності та зменшення обсягів інвестицій в основний капітал. Вирішення цих проблем в сучасних умовах значною мірою пов'язане з розширенням кредитування сільськогосподарського виробництва та збільшенням обсягів угод фінансового лізингу.

Проблеми кредитування та лізингового забезпечення сільського господарства ми розглядаємо в одному підрозділі че-

рез наявність в їх сутності спільних рис. Зокрема „механізм лізингових угод базується на принципах кредитних відносин, зберігає сутність кредитної операції, тобто його можна класифікувати як товарний кредит в основні фонди” [335, с. 282]. Одним з основних елементів, які впливають на розмір регулярних лізингових платежів, є процентна ставка за кредитні ресурси [334, с. 237]. Виходячи з цього, можна зробити припущення, що тенденції зміни обсягів кредитування сільського господарства та

Таблиця 4.4

***Кредитування підприємств аграрного сектора
у 2000-2003 рр. , млн грн. [195, с. 17]***

Показники	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.
Видано кредитів у галузі – усього	2090	5866	6200	8200
У т.ч.: короткострокових	1900	5600	5500	5900
довгострокових	190	266	700	2300
Видано пільгових кредитів – усього	818	2803	2155	3189
У т.ч.: сільськогосподарським підприємствам	455	1822	1773	2847
іншим підприємствам АПК	363	981	381	342
Кількість прокредитованих сільгоспідприємств	3853	11354	7897	14075
Видатки з бюджету на часткову компенсацію кредитних ставок	50	135	120	326,5
Залучено пільгових кредитів на 100 грн. компенсації, грн.	1636	2076	1796	977
Процентні ставки:				
по народному господарству	37,17	27,4	19,5	18,3
по сільському господарству	54	33	25,8	20,8
довгострокові	48	29	25	18
короткострокові	55	34	26	22
пільгові	56	35	27	20,3
Облікова ставка Нацбанку	30,6	19,7	7	7

обсягів лізингових угод укладених в аграрній сфері, в значній мірі обумовлюються дією одних і тих же факторів.

Кризовий стан сільськогосподарських товаровиробників у 90-х роках минулого століття певною мірою був обумовлений практично повною відсутністю кредитування галузі, що було пов'язано насамперед із надзвичайно високим рівнем процентної ставки. З 2000 р. обсяги кредитування аграрного сектора збільшуються (табл. 4.4).

Аналізуючи дані табл. 4.4, слід звернути увагу на декілька обставин. По-перше, на фоні збільшення обсягів кредитування та зниження процентних ставок їх рівень залишається досить високим, більше того, для сільгосптоваровиробників він вищий за середній по народному господарству. По-друге, обсяг пільгових кредитів на одне прокредитоване господарство у 2003 р. склав 202 тис. грн., що з огляду на потребу в технічному переозброєнні (якщо не враховувати, що лівова частка кредитів призначена для поповнення обігових коштів) дозволяє придбати один потужний трактор вітчизняного виробництва або вистачить на половину сучасного високопродуктивного зернозбирального комбайна. По-третє, у 2001-2003 рр. ефективність використання бюджетних коштів на часткову компенсацію процентних ставок знизилася більш ніж удвічі. У зв'язку з цим не випадково, що сільське господарство забезпечене короткостроковими кредитами на 40 %, а довгостроковими – на 15 % [89, с.88]. Про недостатність кредитування сільськогосподарських підприємств свідчать такі дані. Якщо в 1980-1990 рр. питома вага кредитів при формуванні оборотних коштів сільськогосподарських підприємств становила 35-40 %, то в подальшому вона зменшилася: 1991 р. – до 12 %, 1993 р. – до 7 %, 2000-2002рр. – до 1-2 % [97, 100]. Майже така ж частка кредитів у джерелах фінансування виробничої діяльності, як і в Україні наприкінці 80-х років, існує у фермерів США, Німеччини, що свідчить про об'єктивність такого обсягу залучення кредитів для здійснення сільськогосподарського виробництва. Оскільки така потреба в кредитних ресурсах для сільгосптоваровиробників

України не задовольняється, її замінюють інші джерела, основним з яких є кредиторська заборгованість [99, с. 41].

Однією з головних причин недостатнього кредитування сільськогосподарських товаровиробників в Україні є те, що комерційним банкам не вигідно надавати кредити сільськогосподарським товаровиробникам через значно вищий, ніж в інших галузях, ступінь ризику. Застава у вигляді всіх видів майна, включаючи землю, є малоліквідною, а залежність їх фінансових результатів від погодних умов, кон'юнктури аграрного ринку та зовнішньої експансії є надзвичайно великою [164, с. 95]. До того ж до проведення ринкових реформ ставки за короткостроковими позиками не перевищували 2 %, а за довгостроковими – 1 % [91, с. 70]. Тому кредити були доступні практично для всіх сільськогосподарських підприємств. У сучасних умовах, коли майже половина сільськогосподарських підприємств є збитковими, а процентні ставки складають 17-20 % річних, для багатьох підприємств кредитні ресурси є просто недоступними.

Аксіомою фінансового менеджменту є те, що підприємство, яке використовує позиковий капітал, завдяки формуванню додаткового обсягу активів має більш високий фінансовий потенціал розвитку та можливість приросту фінансової рентабельності своєї діяльності [58]. В умовах хронічної нестачі обігових коштів у сільськогосподарських підприємств їх кредитування набуває надзвичайно важливого значення. Це неодноразово зазначали і представники владних структур [140, 157], і науковці [89, 96]. Разом з тим використання позикового капіталу в більшій мірі генерує фінансові ризики та загрозу банкрутства при збільшенні його питомої ваги в загальній сумі капіталу [58].

Ефективність залучення позикового капіталу в значній мірі залежить від податкової політики і в першу чергу від механізму оподаткування прибутків підприємств. Ця залежність впливає з того, що, згідно із Законом України „Про оподаткування прибутку підприємств” [8] до складу валових витрат підприємства відносяться будь-які витрати, пов'язані з виплатою або нарахуванням процентів за борго-

вими зобов'язаннями, зокрема за кредитами. Унаслідок цього виникає так званий ефект податкового коректора, або податкового щита. Суть його полягає в тому, що підприємство, залучаючи фінансові кредити, сплачує за їх використання відсотки, які включаються до валових витрат, зменшуючи суми податку на прибуток. Згідно із Законом України „Про фіксований сільськогосподарський податок” [75], ФСП сплачується в рахунок 12-ти податків і зборів, зокрема податку на прибуток підприємств. Тобто сільськогосподарські підприємства, які сплачують фіксований сільськогосподарський податок, звільнені від сплати податку на прибуток.

При обґрунтуванні доцільності й обсягів кредитування важливо використовувати методику обґрунтування раціональності позик. Раціональна позичкова політика може дати підприємству несподіваний ефект фінансового важеля, який полягає в додатковому підвищенні окупності власних грошових коштів за рахунок використання кредиту, незважаючи на його платність [264, с. 106]. Отже, ефективність залучення позикового капіталу визначається, з фінансової точки зору, збільшенням прибутку та підвищенням коефіцієнта фінансової рентабельності.

Для оцінки ефективності залучення позикового капіталу у фінансовому менеджменті використовується показник ефекту фінансового лівериджу, який показує підвищення або зниження рентабельності власного капіталу за рахунок залучення позикового і визначається за формулою:

$$E\Phi Л = (1 - COП) \times (KBPa - ПК) \times \frac{ЗК}{BK}, \quad (4.10)$$

де $E\Phi Л$ – ефект фінансового лівериджу, %;

$COП$ – ставка оподаткування прибутку, виражена десятковим дробом;

$KBPa$ – коефіцієнт валової рентабельності активів (відношення валового прибутку до середньої вартості активів), %;

$ПК$ – процентна ставка за кредит, %;

$ЗК$ – сума залученого позикового капіталу;

ВК – сума власного капіталу підприємства.

Перша частина формули 6.10 (1 – *СОП*) відображає податковий коректор фінансового лівериджу. З наведеної формули видно, що зниження ставки оподаткування прибутків підприємств призведе до збільшення податкового коректора і з рештою до підвищення за абсолютними розмірами ефекту фінансового лівериджу. При цьому дуже важливо враховувати, що ефект фінансового лівериджу може бути як позитивним (приріст коефіцієнта рентабельності власного капіталу), так і від'ємним (зниження цього коефіцієнта). Від'ємне значення ефекту фінансового лівериджу означає не тільки зниження коефіцієнта рентабельності власного капіталу, а й зменшення суми прибутків підприємства внаслідок залучення позикового капіталу. Воно можливе лише за умови, коли коефіцієнт валової рентабельності активів буде меншим від абсолютного значення процентної ставки за залучення кредитних ресурсів. У такому випадку зниження ставки оподаткування прибутків підприємств призведе до ще більшого зростання збитків підприємств, які використовують позиковий капітал.

Така ситуація є типовою для сільськогосподарських підприємств України. Як було показано вище, процентна ставка по короткостроковим кредитах, наданих сільськогосподарським підприємствам, складала у 2003 р. 22 %. У той же час коефіцієнт валової рентабельності активів, який відповідає показнику норми прибутку на вкладений капітал, у середньому за 1999-2003 рр. мав від'ємне значення. Отже, можна стверджувати, що сільськогосподарські підприємства внаслідок залучення позикового капіталу через фінансові кредити втрачають певні суми прибутку і мають зниження коефіцієнта рентабельності власного капіталу.

Оскільки коефіцієнт рентабельності власного капіталу й ефект фінансового лівериджу є відносними показниками, то, помноживши їх на суму власного капіталу і поділивши на 100, визначимо відповідно абсолютну суму валового прибутку підприємства (галузі) та її приріст або зниження внаслідок ви-

користання позикового капіталу. Формула приросту (зниження) суми прибутку ($\Delta\Pi$) за рахунок залучення позичкового капіталу набуває такого вигляду:

$$\Delta\Pi = (1 - \text{СОП}) \cdot (\text{КВР}_a - \text{ПК}) \cdot \text{ЗК} / 100. \quad (4.11)$$

За допомогою цієї формули легко визначити обсяги зменшення прибутків сільськогосподарських підприємств унаслідок використання позикового капіталу та величину потенційних втрат через зниження ставки оподаткування прибутків. Наприклад: у 2002 р. підприємствам аграрного сектора України було надано 5500 млн грн. короткострокових кредитів за ставкою 26 %, коефіцієнт валової рентабельності активів галузі склав 2 %, основна ставка оподаткування прибутків дорівнювала 30 %, – зменшення прибутків аграрних підприємств складало 924 млн грн. ($\Delta\Pi = (1 - 0,3) \times (2 - 26) \times 5500 : 100 = -924$). Ці збитки певною мірою виправдані, оскільки невикористання позичкових коштів загрожувало взагалі недоотриманням сільськогосподарської продукції, що означало б загрозу продовольчій безпеці держави. Разом з тим реальні збитки сільськогосподарських підприємств були ще більшими, оскільки переважна більшість підприємств не сплачували податок на прибуток. Реальна сума збитків унаслідок залучення короткострокових позик у 2002 р. склала 1344 млн грн. ($\Delta\Pi = (1 - 0) \times (2 - 26) \times 5500 : 100 = -1344$), а прямі втрати внаслідок відсутності „податкового щита” – 396 млн грн. (1320 – 924). У цілому за 2000-2003 рр. втрати сільськогосподарських підприємств через відсутність реального податкового коректора склали понад 1,5 млрд грн. У зв'язку з цим абсолютно закономірним є посилення дій уряду щодо часткової компенсації кредитних ставок по кредитах, виданих аграрним підприємствам. Протягом 2000-2003 рр. з бюджету було витрачено на ці цілі 631,5 млн грн, зокрема 326,5 млн грн. у 2003 р., що значно менше фактичних втрат сільськогосподарських товаровиробників.

Отже, унаслідок відсутності оподаткування прибутків сільськогосподарських підприємств не діє так званий подат-

ковий щит, тому податкові заощадження сільськогосподарських підприємств утворювані за рахунок сплати фіксованого податку, як мінімум на половину поглинаються оплатою процентів по фінансових кредитах. Ураховуючи тенденцію до зростання обсягів короткострокового кредитування сільськогосподарських підприємств і величезну потребу в довгострокових позиках, можна прогнозувати (при відсутності дієвих механізмів) зведення нанівець усіх позитивних наслідків використання фіксованого сільськогосподарського податку. Це не означає, що треба негайно повернутися до сплати сільськогосподарськими підприємствами податку на прибуток. Більш раціональним заходом була б компенсація в повному обсягу цих втрат по короткострокових кредитах через часткову компенсацію кредитних ставок за рахунок коштів державного бюджету, а по довгострокових кредитах, які залучаються переважно для здійснення інвестицій, – через механізм інвестиційних податкових знижок, який досить широко використовувався в розвинених країнах світу в періоди їх виходу з кризового стану [232, с. 217].

Не менш важливе значення для здійснення розширеного відтворення у сільському господарстві має поширення фінансового лізингу, особливо з огляду на важкий фінансовий стан сільськогосподарських підприємств і відсутність в необхідних обсягах фінансових джерел для інвестицій, спрямованих на оновлення основних засобів. „Лізингова діяльність як форма довгострокової оренди машин, обладнання, транспортних засобів, споруд виробничого призначення тощо є досить складною сферою підприємництва, спрямованою на забезпечення відтворення та кругообігу матеріальних ресурсів у процесі виробництва” [128, с. 49].

Чим же привабливий лізинг для підприємств агропромислового комплексу? Які його переваги перед іншими формами економічних зв'язків між постачальниками та покупцями?

1. Лізинг дає можливість одержати обладнання у користування без повної оплати для організації нового вироб-

ництва, без мобілізації необхідних великих обсягів фінансових ресурсів.

2. Лізинг дає можливість випробувати обладнання до його повної оплати, тобто до придбання у власність.
3. Лізинг не „завантажує” активи підприємства і допомагає підтримати оптимальне співвідношення власного та позиченого капіталу.
4. Лізингоодержувачу надається широкий спектр супутніх товару послуг з налагодження й обслуговування закупленого обладнання.
5. Лізингові платежі можуть здійснюватися від виручки з продажу продукції, яка виробляється на орендованому обладнанні, і не тільки у грошовій формі, але і в товарній (компенсаційний лізинг).
6. Лізинг забезпечує вигоди орендаря, які впливають із можливості викупувати обладнання за номінальною або залишковою вартістю після закінчення терміну договору лізингу [90, с.64-65].

У країнах з розвинутою ринковою економікою лізингові операції для багатьох суб'єктів господарювання стали переважними при технічному переозброєнні матеріальнотехнічної бази виробництва. Так, у загальній сумі капітальних вкладень у машини й обладнання на лізинг припадає: в Австралії – 33 %, у США – 25-30 %, в Англії та Франції – 13-17 % [61, с. 5]. Світовий досвід доводить, що лізинг відіграє відчутну позитивну роль і в агробізнесі. Наприклад, обсяг продажу техніки за лізингом компанією „John Deere” досяг 20 % від загальної реалізації і продовжує щорічно збільшуватись [130, с. 42].

В Україні переваги фінансового лізингу використовуються далеко не повністю. В економіці у цілому і зокрема в аграрному секторі фінансовий лізинг ще не зайняв належного йому місця. Про це свідчать хоча б два таких факти. За даними НАК „Укראгролізинг”, за 1998-2001 рр. загальний обсяг лізингових послуг, наданих сільськогосподарським товаровиробникам, склав 524,4 млн грн. [129]. У той же час, за розрахунками науковців Інституту аграрної економіки УААН, для оновлення

машиннотракторного парку аграрних підприємств на рівні технологічної потреби щорічно необхідно купувати машини й обладнання на суму 15 млрд грн [337, с.11]. За оцінкою головного спеціаліста Національної акціонерної компанії „Укראгролізинг” В.В. Казімірського, потенційна місткість ринку лізингових послуг в Україні становить 12-14 млрд дол. США, з них АПК – 50 % [131, с. 97].

Головними причинами обмеженого використання фінансового лізингу є недосконалість законодавства про лізинг, монопольне становище лізингодавців на ринку лізингових послуг, слабкий фінансово-економічний стан багатьох аграрних підприємств, їх неспроможність своєчасно та в повному обсягу сплачувати лізингові платежі, висока вартість лізингових угод, яка пропонується рядом лізингових компаній [39, с.65]. Через неповернення платежів лізингодавцю за останні роки збанкрутували 15 лізингових компаній, які працювали з сільськогосподарськими товаровиробниками [262, с. 144]. У той же час за умов недостатньо розвинутого ринку лізингових послуг і відсутності конкуренції між лізингодавцями вони як монополісти встановлюють високу лізингову маржу (процентну ставку винагороди), рівень якої нерідко перевищує процент за банківським кредитом [346, с. 106]. Ще однією причиною повільного розвитку лізингових відносин в Україні є недосконала податкова політика держави [361, с. 78].

Переваги фінансового лізингу над іншими способами фінансування оновлення активів у розвинутих країнах світу базуються на таких засадах. По-перше, це ефект податкового коректора (податкового щита), суть якого було розкрито вище. Існує точка зору що він діє і в аграрному секторі економіки України [70, с. 67]. Але більшість сільськогосподарських підприємств в Україні не сплачують податок на прибуток, отже, ефект податкового щита тут також не діє. По-друге, в багатьох розвинених країнах існують податкові пільги на інвестиції в технічне переозброєння виробництва, в тому числі для лізингових компаній. Це знов-таки дає можливість лізинговим компаніям зменшувати розміри регулярних лізингових платежів, що робить лізин-

гові угоди більш привабливими для лізингоодержувачів. В Україні ж законодавство про оподаткування прибутків підприємств не передбачає такі пільги. По-третє, з фінансової точки зору фінансовий лізинг буде більш привабливим лише в тому разі, якщо норма прибутку на вкладений капітал у одержувача лізингу буде не нижче вартості залученого капіталу.

Розглянемо на умовному прикладі вплив кожного з цих факторів (приклад наводиться в підручниках з фінансового менеджменту [58, с. 208]). Необхідно порівняти ефективність фінансування оновлення основного засобу за таких умов:

- ◆ вартість активу – 60 тис. грошових одиниць;
- ◆ строк експлуатації активу – 5 років;
- ◆ авансовий лізинговий платіж – 5% від вартості активу;
- ◆ регулярний лізинговий платіж за використання активу – 20 тис. грошових одиниць за рік;
- ◆ ліквідаційна вартість активу після передбаченого строку його використання прогнозується в сумі 10 тис. грошових одиниць;
- ◆ ставка податку на прибуток підприємств – 30 %;
- ◆ середня ставка процента за довгостроковий банківський кредит – 15 % на рік.

Наведений умовний приклад досить близький до реальної дійсності у сільськогосподарському виробництві. Вартість активу відповідає вартості деяких видів колісних тракторів. Ставка оподаткування прибутків відповідає ставці, яка діяла до кінця 2002 р. Ставка процента за довгостроковий банківський кредит теж досить близька до реальної на початок 2004 р. Тому детальний аналіз цього умовного прикладу дасть певну інформацію для реального управління процесом розширення лізингових угод в Україні.

Аналіз різних способів фінансування оновлення активу розпочнемо з порівняння номінальних грошових потоків (табл. 4.5). Найбільший номінальний від'ємний грошовий потік виникає при використанні довгострокового кредиту, на 2,0 тис. менший – при одержанні в лізинг, ще на 43 тис. менший – при купівлі за власні кошти. Номінальні грошові

Таблиця 4.5

**Номинальні грошові потоки при різних способах
фінансування оновлення активу, тис. грошових одиниць**

Спосіб фінансування оновлення активу	Номинальні грошові потоки за рік						Залиш- кова вартість	Усього номі- нальний грошовий потік
	0	1	2	3	4	5		
Придбання за власні кошти	60,0	-	-	-	-	-	10,0	50,0
Придбання за рахунок довгострокового кредиту	-	9,0	9,0	9,0	9,0	69,0	10,0	95,0
Одержання в лізинг	3,0	20,0	20,0	20,0	20,0	20,0	10,0	93,0

потоки при придбанні активу за рахунок довгострокового кредиту й одержанні в лізинг відповідно на 58,3 та 55,0 % більші його первісної вартості, що знов-таки наближає цей умовний приклад до реальної дійсності. Здавалося б, переваги купівлі активу за рахунок власних коштів очевидні. Але, здійснюючи цей вибір, слід урахувати, що більшість витрат у другому та третьому варіантах будуть здійснюватися у майбутніх періодах. Отже, обирати купівлю чи оренду найкраще шляхом порівняння теперішньої (дійсної) вартості грошових потоків по трьох варіантах [204, с. 114].

Розрахунок дійсної вартості грошового потоку при використанні довгострокового кредиту можна здійснити за формулою:

$$ДПК_n = \sum_{t=1}^n \frac{ПК(1 - H_n)}{(1+i)^t} + \frac{СК}{(1+i)^n}, \quad (4.12)$$

де $ДПК_n$ – сума дійсного грошового потоку при використанні довгострокового банківського кредиту;

PK – сума сплачених процентів за кредит у відповідності до річної ставки;

$СК$ – сума кредиту, яку необхідно погасити в кінці кредитного періоду;

H_n – ставка податку на прибуток, виражена десятковим дробом;

i – річна ставка процента за довгостроковий кредит, виражена десятковим дробом;

n – кількість інтервалів, за якими здійснюється нарахування процентних платежів;

t – строк надання кредиту.

Дійсну вартість грошового потоку при одержанні активу в лізинг можна обчислити за формулою:

$$ДПЛ_n = AP_n + \sum_{t=1}^n \frac{ЛП(1 - H_n)}{(1 + i)^t}, \quad (4.13)$$

де $ДПЛ_n$ – сума дійсного грошового потоку при одержанні активу в лізинг;

AP_n – сума авансового лізингового платежу, передбачена лізинговою угодою;

$ЛП$ – річна сума регулярного лізингового платежу за використання орендованого активу;

H_n – ставка податку на прибуток, виражена десятковим дробом;

i – річна ставка процента за довгостроковий кредит, виражена десятковим дробом;

n – кількість інтервалів, за якими здійснюється нарахування процентних платежів;

t – строк надання активу в лізинг.

Якщо після передбаченого строку використання активу, взятого в оренду на умовах фінансового лізингу або придбаного у власність, він має ліквідаційну вартість, то прогнозована її сума віднімається від грошового потоку. Розрахунок суми, яку необхідно відняти від дійсного грошового потоку, можна здійснити за формулою:

$$ДП_{лс} = \frac{ЛС}{(1+i)^n}, \quad (4.14)$$

де $ДП_{лс}$ – додатковий грошовий потік за рахунок реалізації активу за ліквідаційною вартістю (після передбаченого строку його експлуатації), приведений до дійсної вартості; $ЛС$ – прогнозована ліквідаційна вартість активу (після передбаченого строку його експлуатації);

i – середня процентна ставка на ринку капіталу, виражена десятковим дробом;

n – кількість інтервалів, за якими здійснюється нарахування процентних платежів.

Здійснивши розрахунки за наведеними формулами, визначимо дійсну вартість грошових потоків. При придбанні активу за рахунок власних коштів вона складе 55 тис. грошових одиниць, при використанні довгострокового кредиту – 46 тис., при лізинговій угоді – 45 тис. грошових одиниць. Таким чином, при наведених вихідних даних найбільш ефективною формою фінансування оновлення активу є його оренда на умовах фінансового лізингу.

Наведені формули розрахунків дійсної вартості грошових потоків при різних способах фінансування оновлення активів свідчать про те, що первісна вартість значною мірою залежить від таких параметрів, як ставка оподаткування прибутків підприємств і процентна ставка по довгострокових позиках.

Стосовно ставки оподаткування прибутків підприємств слід зробити два зауваження. По-перше, 24 грудня 2002 р. Верховна Рада внесла зміни в Закон України “Про оподаткування прибутку підприємств” і знизила основну ставку оподаткування з 30 % до 25% [8]. По-друге, більшість сільськогосподарських підприємств, як уже зазначалося, у зв’язку зі сплатою фіксованого сільськогосподарського податку сплачують податок на прибуток фактично за нульовою ставкою. У зв’язку з цим розглянемо, як впливає зміна ставки оподаткування прибутків

Таблиця 4.6

Обсяги приведених грошових потоків при ставці дисконту 15 % і різних ставках оподаткування прибутків підприємств, тис. грошових одиниць [237, с.69]

Способи фінансування оновлення активу	Обсяги приведених грошових потоків при ставках оподаткування прибутку (%)						
	30	25	20	15	10	5	0
Придбання за рахунок власних коштів	55,0	55,0	55,0	55,0	55,0	55,0	55,0
Придбання за рахунок довгострокового кредиту	46,0	47,1	48,3	49,5	50,7	51,8	53,0
Одержання в лізинг	45,0	48,3	51,7	55,0	58,4	61,7	65,1

на формування дійсної вартості грошових потоків при різних способах фінансування оновлення активів (табл. 4.6).

При ставці дисконту 15 % фінансовий лізинг має перевагу перед довгостроковим кредитуванням і придбанням активів за рахунок власних коштів лише при ставці оподаткування прибутків 30 %. Більш висока привабливість довгострокового кредиту при інших ставках оподаткування прибутку певною мірою обумовлена досить високою процентною ставкою, яка значно вище від норми прибутку на вкладений капітал у сільськогосподарське виробництво, а також тим, що в обраному прикладі вся сума кредиту повністю повертається тільки після завершення строку кредитної угоди.

Відносно процентних ставок по довгострокових позиках можна стверджувати, що вони хоч і мають тенденцію до зниження, але залишаються досить високими. На не виправдане завищення і необхідність зниження процентних ставок за кредити для аграрного сектора економіки вказував колишній Президент України Л.Д.Кучма на Всеукраїнській нараді з питань стратегії розвитку аграрного сектора 7 лютого 2003 р.: у 1999 р. середня ставка за кредити, надані аграрному сектору, перевищувала облікову ставку Національного банку в 1,3 раза; у 2000 р. –

Таблиця 4.7

Обсяги приведених грошових потоків при різних процентних ставках за кредит і нульовій ставці оподаткування прибутків, тис. грошових одиниць [229, с.52]

Способи фінансування відновлення активу	Обсяги приведених грошових потоків при ставках за користування кредитом (%)						
	30	25	20	15	10	5	0
Придбання за рахунок власних коштів	57,3	56,7	56,0	55,0	53,8	52,2	50,9
Придбання за рахунок довгострокового кредиту	57,3	56,7	56,0	55,0	53,8	52,2	50,9
Одержання в лізинг	68,5	67,9	66,8	65,1	62,5	58,7	55,5

уже в 1,8; у 2001р. – в 2,5; а у 2002 р. – у 3,5 раза; середня ставка кредитування селян у 2002 р. становила 25,3 %, а в середньому по економіці – 19,5 %. Президент поставив банкірам запитання: „Хіба в селян прибутки вищі, ніж у вас?” [157, с. 7].

Виходячи з того, що сільськогосподарські підприємства не є платниками податку на прибуток, а норма прибутку в більшості з них не перевищувала 2 %, в той час як вартість залучення позикового капіталу складала на початку 2003 р. 20-25 %, проаналізуємо, як впливає зміна процентної ставки, використуваної для дисконтування грошових потоків, на формування приведених грошових потоків (табл. 4.7).

Зниження процентних ставок призводить до зменшення приведенного грошового потоку, підвищує вигідність залучення позикового капіталу для фінансування відновлення активів. При цьому зі зміною процентної ставки змінюються і суми сплачених процентів і регулярних лізингових платежів. Разом з тим слід звернути увагу на те, що при жодній з наведених кредитних ставок фінансовий лізинг не має переваг перед іншими способами фінансування відновлення активів. З одного боку, це пояснюється відсутністю ефекту податкового щита при нульовій ставці оподаткування прибутку, з іншого – тим, що при формуванні регулярних лізингових платежів ураху-

ються не тільки процентна ставка, а й сума амортизації об'єкта лізингу, лізингова маржа, відшкодування страхових платежів за договором страхування об'єкта лізингу й інші витрати лізингодавця. Однакові значення приведених грошових потоків при придбанні активу за рахунок власних коштів і використання довгострокового кредиту можна пояснити перш за все тим, що в прикладі, який розглядається, процентна ставка за користування довгостроковою позикою дорівнює нормі прибутку одержувача кредиту. Насправді, як зазначалося вище, норма прибутку у сільськогосподарському виробництві в декілька разів нижча від процентної ставки за залучення кредиту і не перевищує 2 %. Розглянемо, як вплине на формування приведених грошових потоків використання середньої по сільському господарству норми прибутку (2 %) в якості ставки дисконту.

Таблиця 4.8

Обсяги приведених грошових потоків при різних процентних ставках за кредит, нульовій ставці оподаткування прибутків і ставці дисконтування 2 %, тис. грошових одиниць

Способи фінансування відношення активу	Обсяги приведених грошових потоків при ставках за користування кредитом (%)						
	30	25	20	15	10	5	2
Придбання за рахунок власних коштів	50,9	50,9	50,9	50,9	50,9	50,9	50,9
Придбання за рахунок довгострокового кредиту	130,1	116,0	101,8	87,7	73,6	59,4	50,9
Одержання в лізинг	125,9	113,4	100,8	88,2	75,6	63,1	55,5

Зміна процентної ставки за користування кредитом веде до зміни сум сплачених процентів і регулярних лізингових платежів. Але оскільки для всіх варіантів у табл.4.8 ставка дискон-

ту була однаковою, то приведений грошовий потік при придбанні активу за власні кошти не змінювався в залежності від кредитної ставки. Реальна вартість грошових потоків придбання активу за рахунок довгострокового кредиту й одержання в лізинг знижується зі зменшенням процентної ставки по кредитах, але жодного разу використання довгострокового кредиту та лізингу не було більш вигідним, ніж придбання активу за рахунок власних коштів.

У цілому ж висновок полягає в тому, що система оподаткування прибутків підприємств істотно впливає на ефективність інвестиційної діяльності. Зниження ставок оподаткування прибутків підприємств призводить до підвищення реальної вартості лізингу для лізингоодержувача та до зменшення зацікавленості у здійсненні таких операцій. Але такий висновок зовсім не означає, що треба підвищувати ставки оподаткування прибутків підприємств в Україні. Світовий досвід має інші засоби стимулювання інвестиційної діяльності, зокрема через систему лізингу. Одним із таких засобів є податкові інвестиційні знижки.

У США найважливішим елементом податкової системи була так звана податкова знижка на інвестиції, яку американський уряд застосовував з 1962 р. як антициклічний засіб. Маючи за мету зменшення циклічних коливань економіки, уряд США після 1962 р. то припиняв, то відновлював дію інвестиційної податкової знижки. Наприклад, для боротьби з кризою 1974-1975рр. термін дії податкової знижки було продовжено в кінці першого кварталу 1975 р. на два роки (а потім до 1980 р.) і одночасно підвищено її розміри для компаній обробної промисловості з 7 до 10 %, для електроенергетичних компаній – з 4 до 10 %. Саме під час дії інвестиційних податкових знижок найбільш швидкими темпами зростали обсяги лізингових операцій [155, с. 372]. Слід звернути увагу на те, що інвестиційні податкові знижки вводилися в США перш за все як антициклічний засіб розвитку економіки. Але, як було показано в розділі 3, економічний розвиток аграрного сектора економіки України має циклічний характер.

Загальний висновок полягає в тому, що Україна ставши на шлях ринкових перетворень, зіткнулася з проблемами ринкової економіки, зокрема з циклічністю економічного розвитку. Для подолання циклічності доцільним є використання багатого світового досвіду антициклічного регулювання розвитку економіки, зокрема податкового стимулювання інвестицій. На жаль, в Україні податкове законодавство можна розглядати як антистимулюючий засіб стосовно операцій фінансового лізингу. Наприклад, згідно з пунктом 7.9.6. закону України „Про оподаткування прибутків підприємств”, передавання майна у фінансовий лізинг (оренду) для цілей оподаткування прирівнюється до його продажу в момент такого передавання. При цьому орендодавець збільшує валові доходи [8]. Тобто йдеться не про податкові пільги на інвестиції, а, навпаки, про сплату повної суми податку в розмірі 25 % від вартості переданого в лізинг майна в першому ж звітному періоді, в той час як основну частину вартості цього майна лізингова компанія одержить в наступні періоди.

Заради справедливості слід зазначити, що у США та в деяких інших країнах з кінця 80-х років минулого століття не використовуються податкові пільги на інвестиції, а застосовуються інші антициклічні заходи. Але разом з тим варто наголосити, що в більшості цих країн рівень оподаткування прибутків корпорацій значно вищий, ніж в Україні. Наприклад, у США найбільш поширеною ставкою оподаткування прибутків корпорації є ставка 34 %; у Німеччині прибутки корпорацій оподатковуються за ставкою 56 %, у Великобританії – 35 % [86]. Але, як було показано вище, збільшення ставки оподаткування прибутків підприємств безпосередньо призводить до підвищення ефекту податкового щита в лізингових угодах.

Таким чином, головною причиною обмеженого використання лізингових угод, а в однаковій мірі і довгострокових позик для відтворення матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва є несприятливі фінансові умови їх здійснення. Залучення техніки й інших основних засобів за договорами лізингу або за рахунок довгострокового кредиту, коли норма

прибутку по галузі значно нижче вартості позикового капіталу, може призводити до ще більших проблем у відтворенні активів. Для вирішення цих проблем необхідно забезпечити:

- ◆ законодавче введення інвестиційних пільг в оподаткуванні суб'єктів господарювання, які здійснюють реальні інвестиції в технічне переозброєння сільськогосподарського виробництва. Цей захід буде не тільки стимулювати інвестиційну діяльність, але й протидіяти циклічності економічного розвитку. Завдяки цьому і для сільгоспідприємств буде включений в економічний механізм господарювання ефект податкового щита і підвищиться привабливість лізингових угод;
- ◆ встановлення реального паритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію, який забезпечував би сільськогосподарським товаровиробникам одержання норми прибутку на вкладений капітал на рівні середнього по народному господарству;
- ◆ зниження вартості залучення позикового капіталу, що зробіть його більш дешевим, знизить обсяги регулярних лізингових платежів і сприятиме розширенню лізингових угод, отже і підвищенню рівня продовольчої безпеки України.

Отже, лише при взаємоузгодженості окремих елементів економічного механізму функціонування аграрного сектора економіки можна створити сприятливі умови для його сталого розвитку, розширеного відтворення та повного вирішення продовольчої проблеми в Україні.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

1. Розширене відтворення в сільському господарстві України є об'єктивною необхідністю, оскільки лише завдяки цьому можна ефективно розв'язати проблему продовольчої безпеки держави та забезпечення населення повноцінним продовольством. В Україні дефіцит основних продуктів, необхідних для здорового харчування, становить майже 40 %. Розширене відтворення в сільському господарстві є необхідною передумовою ефективного розв'язання соціальних проблем сільського населення, яке складає майже третину всього населення України. Тенденції розвитку відтворювального процесу значною мірою залежать від досконалості економічного механізму.

2. Економічний механізм функціонування АПК є основним елементом господарського механізму. Під господарським механізмом слід розуміти багаторівневу систему господарювання, яка ґрунтується на використанні економічних законів і через яку відбуваються взаємодія та розв'язання суперечностей між рівнем розвитку продуктивних сил і конкретними формами виробничих відносин. Системоутворюючими елементами господарського механізму є форми організації виробництва, економічні зв'язки, економічні інтереси із системою мотивації та стимулювання, яка реалізується за допомогою відповідного економічного механізму, а також форми та методи управління. Економічний механізм являє собою систему економічних регуляторів, які за певних умов можуть коригувати дію ринкових регуляторів економічного розвитку. Вони в переважній більшості впливають на сфери обміну та розподілу, а через них – на темпи та пропорції відтворювального процесу в суспільному виробництві та в окремих його галузях. Основними елементами економічного механізму функціонування АПК є цінова, фінансово-кредитна, податкова, страхова, амортизаційна політика, політика у сфері стимулювання праці тощо.

3. Державне регулювання відтворювального процесу в сільському господарстві є об'єктивною необхідністю, оскільки

ринковий механізм не може забезпечити стабільну рівновагу на аграрному ринку, яка б у свою чергу створювала передумови сталого розширеного відтворення в сільському господарстві. Ринкова економіка створює передумови для циклічного розвитку відтворювального процесу в сільському господарстві. Основне джерело циклічних змін ринкової економіки криється в динаміці взаємодії виробника та споживача. Амплітудні характеристики кривої циклу визначаються інтегрованою величиною та спрямованістю розбіжності векторів „попит”-„пропозиція”. При випереджанні попиту стимулюється економічна діяльність для його задоволення, і чим більше це випередження, тим сильніше поштовх до піднесення економічної активності. Зі зміною вектора попиту в протилежний бік пов’язана необхідність переорієнтації вкладання ресурсів і перебудови господарського механізму. Розриви між „учорашньою” пропозицією та „сьогоднішнім” попитом утворюють передумови для циклічного розвитку.

4. У динаміці урожайності основних сільськогосподарських культур в Україні простежується середньострокова та короткострокова циклічність. Гармонічні коливання урожайності формують циклічні коливання валових зборів основних культур. Тривалість середньострокових циклів у динаміці урожайності та валових зборів усіх основних культур коливається від 15 до 18 років, а короткострокових – від 2,2 року у соняшнику до шести років у цукрових буряків. Середньострокова циклічність із тривалістю циклу 15,4-17,4 року виявляється в динаміці продуктивності тварин і валового виробництва основних видів продукції тваринництва. Усе це сприяє формуванню середньострокової циклічності в динаміці валової та товарної продукції.

5. Середньострокові циклічні коливання урожайності й обсягів виробництва основних видів сільськогосподарської продукції призводять до відповідних періодичних коливань фінансових показників: розміру прибутків, рівня платоспроможності, фінансової стійкості, темпів відтворення основних засобів та їх зносу. У динаміці фінансових результатів виробництва окремих

видів сільськогосподарської продукції виявляється короткострокова циклічність, але внаслідок її асинхронності узагальнені фінансові показники не мають чітко вираженої короткострокової циклічності.

6. У сільськогосподарському виробництві України в цілому й окремих її регіонів сформувалася чітка тенденція до звуженого відтворення родючості ґрунтів. Щорічні втрати гумусу через нераціональне використання орної землі коливаються в останні роки в межах 480-700 кг з кожного гектара ріллі. Дефіцит основних елементів живлення складає 114-164 кг/га. Компенсаційна оцінка цих втрат у цілому по Україні дорівнює 7,2-15,8 млрд грн. Основними причинами звуженого відтворення родючості ґрунтів у сільському господарстві є відсутність дійового економічного механізму, який би, з одного боку, створював передумови для розширеного відтворення родючості ґрунтів, з іншого – спонукав сільськогосподарських товаровиробників до здійснення заходів, спрямованих на підвищення родючості використовуваних земельних угідь.

7. З метою створення економічних передумов для розширеного відтворення родючості ґрунтів у багатогалузевих господарствах степової та лісостепової зон України доцільно запровадити стимулювання сільсько-господарських товаровиробників за збільшення питомої ваги багаторічних трав у структурі посівів за умови зменшення до оптимального рівня питомої ваги посівів соняшнику. Розширення посівних площ багаторічних трав за умови державної підтримки сприяло б покращанню фінансового стану сільськогосподарських товаровиробників, розвитку тваринництва та створенню на цій основі додаткових робочих місць, розв'язання соціальних проблем селія. Здійснення виплат сільськогосподарським виробникам, спрямованих на відтворення родючості ґрунтів і підтримку екологічної рівноваги, не суперечить вимогам СОТ до претендентів на вступ до цієї організації.

8. Подоланню негативних тенденцій у відтворенні матеріально-технічної бази сільського господарства сприяло б запровадження нормативного методу нарахування амортизації в розра-

хунку на 1 га посіву відповідних сільськогосподарських культур. За нашими розрахунками, нормативна амортизація на 1 га посіву озимих зернових має складати 700 грн., на 1 га ячменю – 523 грн., соняшнику – 341 грн., цукрових буряків – 756 грн., багаторічних трав на сіно – 147 грн., багаторічних трав на зелений корм – 358 грн. За умови відшкодування цих амортизаційних відрахувань цінами продажу сільськогосподарської продукції можна створити за чотири-п'ять років фінансові джерела для технічного переозброєння сільськогосподарського виробництва. Нормативний метод нарахування амортизації унеможливує створення штучного, або „паперового”, прибутку, ставить в рівні умови (з точки зору відтворення МТБ) господарства з різним рівнем забезпеченості технікою і може розглядатися як антициклічний захід, оскільки при дотриманні інших вимог сприятиме виходу сільського господарства із кризи.

9. Звужене відтворення в сільському господарстві в останні роки певною мірою обумовлене скороченням чисельності працівників сільськогосподарських підприємств. Однією з головних причин демографічної кризи та звуженого відтворення трудових ресурсів сільськогосподарського виробництва є надзвичайно низький рівень соціальної ефективності сільського господарства. Низький рівень заробітної плати в сільськогосподарському виробництві, соціальна незахищеність селян створюють передумови для того, щоб частина працівників сільськогосподарських підприємств залишала суспільний сектор, розвивала підсобне господарство або взагалі мігрувала із села. Розв'язання проблеми відтворення трудових ресурсів села можливе лише за умови радикального підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. Стабілізація відтворення трудового потенціалу села сприятиме розширеному відтворенню в сільському господарстві.

10. Державне регулювання цін на аграрному ринку є об'єктивною необхідністю через існування значного диспаритету цін на сільськогосподарську і промислову продукцію та через посилення короткострокових циклічних і сезонних коливань цін. Підтримку цін, регулювання їх циклічних і сезонних коливань

на насичених сегментах аграрного ринку доцільно здійснювати за допомогою інтервенційних операцій. Інтервенційні операції недоцільно обмежувати та жорстко пов'язувати з бюджетними коштами. Державний агент зі здійснення інтервенційних операцій може проводити свою діяльність за принципом самоокупності з використанням кредитних ресурсів, які б виділялися під державні гарантії. Підтримка мінімальних цін на зерно, наприклад, у 2002-2003 маркетинговому році за допомогою інтервенційних операцій на рівні, який би забезпечив рентабельність галузі 25%, дозволила б збільшити доходи сільськогосподарських товаровиробників на 56,9 млн грн, а у першій половині 2003 р. знизити сплеск цін майже на 250 грн/т.

11. Податкова політика стосовно аграрного сектора економіки України будувалася без урахування циклічності його економічної динаміки. Надання сільському господарству наприкінці 90-х років значних податкових пільг було здійснено в той час, коли обсяги виробництва вже зменшилися більш ніж удвічі. Обґрунтовані нами пропозиції щодо зниження прибуткового податку з доходів громадян до 12-13 % уже запроваджені законодавчо. Основними напрямками удосконалення податкової політики з метою підвищення стимулюючої функції податків і зборів, а також посилення їх антициклічного впливу є: компенсування за рахунок коштів державного бюджету суми підвищення податкового тиску на сільськогосподарські підприємства у зв'язку з виведенням зі складу фіксованого сільськогосподарського податку внесків до Пенсійного фонду; введення інвестиційних податкових знижок для товаровиробників, які здійснюють реальні інвестиції в технічне переозброєння виробництва. Інвестиційні податкові знижки через ефект „податкового щита” сприятимуть здешевленню кредитних ресурсів і на цій основі збільшенню обсягів кредитного та лізингового забезпечення сільськогосподарського виробництва. Механізм використання бюджетних коштів для здешевлення кредитних ресурсів також доцільно пов'язати з ефектом „податкового щита” і поширити на всіх сільгосптоваровиробників з метою створення більш рівних умов для одержання кредитних ресурсів і здійснення розширеного відтворення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про внесення змін до деяких законів України щодо оподаткування сільськогосподарських підприємств: Закон України // Урядовий кур'єр. – 2005. – № 5 (13 січня).
2. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України // Економіка АПК. – 2004. – № 10. – С.3-29.
3. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України // Урядовий кур'єр. – 2003. – № 150.
4. Про зерно та ринок зерна в Україні: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 2002. – № 35. – С. 258.
5. Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та про іпотечні сертифікати: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 2004. – № 1. – С. 1.
6. Про оподаткування прибутку підприємств: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 1995. – № 4. – С. 28.
7. Про оподаткування прибутку підприємств: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 1997. – № 27. – С. 181.
8. Про оподаткування прибутку підприємств: Закон України // Податки та бухгалтерський облік. – 2003. – № 8.
9. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1991. – № 41. – С.546.
10. Про податок з доходів фізичних осіб: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 37. – С.308.
11. Про податок на добавлену вартість: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 1992. – № 14. – С. 184.
12. Про податок на додану вартість: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 1997. – № 2. – С.156.
13. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві: Закон України // Відомості Верховної ради. – 1990. – № 45. – С. 603.
14. Про систему оподаткування: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 1991. – № 39. – С. 510.
15. Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 2001. – № 11. – С. 52.
16. Про страхування: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 8. – С. 78.

17. Про товарні біржу: Закон України // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1992. – № 10. – С. 139.
18. Про фіксований сільськогосподарський податок: Закон України // Відомості Верховної Ради . – 1999. – № 5-6. – С. 39.
19. Про ціни та ціноутворення: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 1990. – № 52. – С. 650.
20. Про земельну реформу: Постанова Верховної Ради Української РСР // Відомості Верховної Ради. – 1991. – № 10. – С. 100.
21. Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки: Указ Президента України //Посібник по реформуванню сільськогосподарських та переробних підприємств / За рейд. П.Т.Саблук, В.Я.Месель-Веселяка. – К.: ІАЕ УААН, 2000. – 285-286.
22. Про прибутковий податок з громадян: Декрет Кабінету Міністрів України // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 10. – С. 77.
23. Про податок на добавлену вартість: Декрет Кабінету Міністрів України // Відомості Верховної Ради. – 1993. – № 10. – с. 78.
24. Про податок на прибуток підприємств і організацій: Декрет Кабінету Міністрів України // Відомості Верховної Ради. – 1993. – № 10. – С. 76.
25. Про страхування: Декрет Кабінету Міністрів України // Відомості Верховної Ради. – 1993. – № 29. – С. 320.
26. Абалкин Л. Роль государства и борьба с экономическими догмами // Экономист. – 1998. – № 9. – С.3-4.
27. Абалкин Л.И. Что такое хозяйственный механизм. – М.: Мысль, 1980. – 79 с.
28. Агрпромиловий комплекс України: стан тенденції та перспективи розвитку: Ін форм.-аналіт. зб. / За ред. П.Т.Саблука та ін. – Вип. 5. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – 647 с.
29. Агрпромиловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. Інформ.-аналіт. зб. / За ред. П.Т.Саблука та ін. – Вип. 6. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – 764 с.
30. Алексійчук В.М. Гроші та кредит в системі відтворення АПК. – К.: ІАЕ, 1999. – 383 с.
31. Амбросов В. Трансформаційні процеси в аграрній сфері регіону // Економіка України.- 2003.- № 8.- С. 66-70.
32. Амбросов В.Я. Инновационно-финансовая основа материально-технической базы АПК //Формування і реалізація державної політики розвитку матеріально-технічної бази агропромислового комплексу в Україні. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – С.592-595.

33. Амбросов В.Я. Трансформационные процессы в аграрной сфере региона // Экономика Украины. – 2003. – № 8. – С. 70-75.
34. Амбросов В.Я., Маренич Т.Г. Перспективные формы производства и методы его регулирования // Вісник ХДАУ.: Сер.: Економіка АПК і природокористування. – Харків, 2001. – № 5. – С. 86-90.
35. Андерсон Т. Статистический анализ временных рядов. Пер.с англ. – М.: Мир, 1976. – 346 с.
36. Андрійчук В.Г. Внутрішня будова ринку сільськогосподарської продукції: теоретико-методологічний аспект // Економіка АПК. – 2004. – № 3.- С.29-35.
37. Андрійчук В.Г. Економіка аграрних підприємств: Підручник. – 2-ге вид., доп і перероб. – К.: КНЕУ, 2002. – 624 с.
38. Андрійчук В.Г. Економіка аграрного підприємства: Навч.-метод. посібник. – К.: КНЕУ, 2000. – 356 с.
39. Андрійчук В.Г. Фінансовий лізинг у розвитку матеріально-технічної бази аграрних підприємств // Економіка АПК.- 2003. – № 3. – С.65-69.
40. Аничин В.Л. Математическая статистика: Учеб. пособие / Харьк. гос. аграр. ун-т им. В.В.Докучаева. Харьков, 1984. – 108 с.
41. Аничин Л.М. Новый хозяйственный механизм и проблемы исчисления ренты // Проблемы землепользования и землеустройства в условиях земельной реформы в Украине: Сб. науч. тр. ХГАУ. – Харьков, 1994. С. –47-54.
42. Аничин Л.М. Производственный потенциал и рента //Оценка производственного потенциала в хозяйственном механизме АПК: Сб. науч. тр. ХСХИ. – Харьков, 1990. – С.31-33.
43. Анічин Л.М., Дорошенко М.Г., Лебідь М.Т. Філатов В.П. Розподіл матеріальних ресурсів як фактор підвищення ефективності їх використання //Вісник ХДАУ. : Сер.: Економіка АПК і природокористування. – Харків, 2001. – № 5. – С. 122-130.
44. Антоненко С.С. Біологічне землеробство та технічне його забезпечення // Основні напрями високоефективного розвитку пореформеного агропромислового виробництва в Україні на інноваційній основі. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – С.83-87.
45. Барановський В. До концепції переходу України на модель сталого розвитку // Економіка України. – 2001. – № 7. – С. 78-84.
46. Батрасов В.И. Хозяйственный механизм социалистического общества: история развития и пути перестройки // Совершенствование хозяйственного механизма в условиях интенсификации и его значе-

- ние для повышения эффективности общественного производства: Межвуз. сб. – Горький, 1989. – С. 4-13.
47. Баховський В.М. Ціни на продовольчі товари і рівень життя населення // Економіка АПК. – 2003. – № 12. – С. 81-87.
48. Бевзенко О.В. Оцінка навантаження на сільськогосподарські підприємства по сплаті внесків до Пенсійного фонду // Економіка АПК.- 2004. – № 9. – С. 93-99.
49. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования: Пер.с англ. – М.: Academia, 1999. – 956 с.
50. Беляев А.А. Механизм хозяйствования: сущность и формы проявления. – К.: Вища шк., 1990. – 147 с.
51. Белянов В. Хозяйственный механизм развитого социализма // Экономические науки. – 1980. – № 10. – С. 82-93.
52. Беседин Н.А. Экспертная эксперсс-оценка экологических ситуаций // Экологические проблемы аграрного производства. – Мат-лы науч.-практ. конф. – Днепропетровск, 1992. – С. 41.
53. Беседин Н.А. Экспертная эксперсс-оценка соблюдения требований почвоводоохранной системы земледелия // Земельные отношения в условиях перехода к рыночной экономике: Тез. докл. науч.-прак. конф./Харьк. гос. аграр. ун-т. – Харьков, 1991. – С.44-46.
54. Беседин В. Створення, становлення і трансформування системи планування в Україні // Економіка України. – 2002. – № 5. – С. 4-9
55. Биологический энциклопедический словарь. – 2-е изд., испр. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 864 с.
56. Білик Ю.Д. Економічний оборот землі в системі ринкових відносин // Формування і реалізація державної політики розвитку матеріально-технічної бази агропромислового комплексу України. – К.: ІАЕУААН, 2003. –С.478-488.
57. Білоусько Я.К., Денисенко П.А., Питулько В.О., Головок А.М. Перспективи розвитку технічного забезпечення аграрного виробництва // Економіка АПК. – 2004. – № 1. – С.22-26.
58. Бланк И.А. Финансовый менеджмент: Учеб. курс. – К., 1999. – 528 с.
59. Бойко В.І. Економіка в контексті аграрної політики // Економіка АПК. – 2003. – № 12. – С. 19-23.
60. Бойчук І.М. Економіка підприємства: Навч. посібник. – К., 2004. – 480 с.
61. Бондаренко Н.І. Лізинг і факторинг у механізмі ринкових відносин Лекція. – Харків, 2001. – 28 с.
62. Борисова В.А. Економіко-екологічний механізм відтворення земельних ресурсів // Теорія і методи оцінювання оптимізації викорис-

- тання та відтворення земельних ресурсів: Мат-ли між нар. наук. конф. – У 2-х чч. – Ч.1. – К.: РВПС України НАН України, 2002. – Ч.1. – С. 226-229.
63. Борисова В.А. Економічні аспекти відтворення земельних ресурсів // Вісник ХДАУ. – Сер.: Економіка АПК і природокористування. – Харків, 2001. – № 7. – С.65-67.
64. Брик В.Я. Інвестиційна політика в контексті підвищення життєвого рівня населення // Зайнятність та ринок праці: Міжвідомч. наук. зб. – К., 2001. – С.72-77.
65. Брюховецкая Н.Е. Экономический механизм предприятия в рыночной экономике // Социально-экономические аспекты промышленной политики: Сб. науч. тр. /Ин-т экономики промышленности. – Донецк: ИЭП НАН Украины, 1999. – С. 203-213.
66. Бухгалтерський облік на сільськогосподарських підприємствах: Підручник / М.Ф.Огійчук, В.Я.Плаксінко, Л.Г.Панченко та ін.; За ред. проф. М.Ф.Огійчука. – 2-ге вид., переоб і доп. – К.:Вища освіта, 2003. – 800 с.
67. Валентинов В.В. Визначення напрямів цінового регулювання в аграрному секторі економіки // Економіка АПК. – 2005. – № 4. – С. 87-89.
68. Варга В. Роль государства в рыночном хозяйстве // Мировая экономика и международные отношения. – 1992. – № 11. – С. 130-140.
69. Василик О.Д. Теорія фінансів: Підручник. – К., 2000. – 416 с.
70. Васильева В.Г. Лізинг у технічному переоснащенні агропромислового виробництва // Економіка АПК. – 2004. – № 7. – С.66-69.
71. Векленко В.И. Устойчивость земледелия: сущность, способы измерения, прогнозирование // Вестник аграрной науки. – 1990. – № 9. С. 76-83.
72. Відтворення та ефективно використання ресурсного потенціалу АПК (теоретичні і практичні аспекти) / Відповід. ред. акад. УААН, В.М.Трегобчук. – К.: ІЕ НАН України, 2003. – 259 с.
73. Вопросы анализа и моделирования разнопротяженных циклов капиталистической экономики / АН СССР. ЦЭМИ. Отв. ред. В.С.Дадаян, А.Н.Анисимов. – М., 1988. – 92 с.
74. Воробьев Ю.Н. Механизм воспроизводства финансового капитала в аграрном секторе экономики // Экономика и управление. – 2000. – № 2-3. – С.18-19.
75. Все про податки: Довідник / М.Я.Азаров, В.Д.Кольга, В.А.Онищенко. – К., 2000. – 492 с.
76. Гайдучкий П.І. Аграрний сектор: від реформи до стратегії розвитку (питання власності та господарювання) //Формування і реаліза-

- ція державної політики розвитку матеріально-технічної бази агропромислового комплексу в Україні. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – С.33-39.
77. Гайдуцький П.І. Формування та розвиток аграрного ринку // Економіка АПК. – 2004. – № 3. – С.4-15.
78. Ганганов В.М. Проблеми відродження продуктивності сільськогосподарських земель в Україні // Економіка АПК. – 2003. – № 9. – С.37-42.
79. Ганганов В.М. Ресурсозберігаючі технології і родючість ґрунту // Економіка АПК. – 2004. – № 12. – С.47-49.
80. Ганганов В.М. Удосконалення регіонального використання орних земель в Україні // Економіка АПК. – 2003. – № 12. – С.12-16.
81. Гаркавий В.К. Стан та перспективи розвитку особистих підсобних господарств населення // Вісник ХДАУ.: Сер.: Економіка АПК і природокористування. – Харків, 2001. – № 5. – С. 155-1157.
82. Генри Джордж. Прогресс и бедность. – С.-Петербург, 1986. – 384 с.
83. Гнибіденко І. Трансформація зайнятості сільського населення в умовах аграрних перетворень // Економіка України. – 2005. – № 4. – С.21-28.
84. Гончаренко О.В. Закон про зерно: погляд у майбутнє // Економіка АПК. – 2003. – № 1. – С. 108-112.
85. Гордеев А. Экономические механизмы регулирования агропромышленного производства // Экономист. – 1998. – № 6. – С. 90-93.
86. Гридчина М.В., Вдовиченко Н.И., Калина А.В. Налоговая система Украины: Учеб. пособие / МАУП.- К., 2000. – 264 с.
87. Грингоф И.Г., Попова В.В., Страшный В.В. Агрометеорология. – Л.: Гидрометеиздат, 1987. – 310 с.
88. Губський Б.В. Інвестиційні проблеми в глобальному середовищі. – К.: Наукова думка, 1998.
89. Гудзь О.Є. Забезпечення сільськогосподарських підприємств кредитними ресурсами // Економіка АПК. – 2003. – № 1. – С. 86-90.
90. Гудзь О.Є. Розвиток нетрадиційних методів кредитування в аграрному секторі економіки // Економіка АПК. – 2003. – № 4. – С.61-68.
91. Дадашев Б.А. Удосконалення фінансово-кредитного обслуговування сільського господарства // Економіка АПК. – 2003. – № 11. – С. 70-73.
92. Дадашев Б.А., Макаренко М.І. Ціни на зерно та збалансованість зернового ринку // Економіка АПК. – 2003. – № 5. – С.112-116.
93. Даниленко А.С. Роль земельних ресурсів у розвитку продовольчого ринку в Україні // Економіка АПК. – 2004. – № 3. – С.15-19.
94. Данилишин Б.М., Дорогунцов С.І., Міщенко В.С. та ін. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України. – К., 1999. – 245 с.

95. Дедов А.В., Бутов А.А. Экологические и экономические проблемы воспроизводства плодородия черноземов в ЦЧР // Теорія і методи оцінювання, оптимізації використання та відтворення земельних ресурсів: Мат-ли між нар. наук. конф. – У 2-х чч. – Ч.1. – К.: РВПС України НАН України, 2002. – С.236-239
96. Дем'яненко М.Я. Кредитна політика держави щодо аграрного сектора економіки в ринкових умовах // Економіка України. – 2002. – № 2. – С. 51-60.
97. Дем'яненко М.Я. Кредитний механізм аграрного сектора економіки в період становлення ринкових відносин // Економіка України. – 1999. – № 4. – С. 16-20.
98. Дем'яненко М.Я. Основи податкових відносин в АПК. – К.: ІАЕ УААН, 1999. – 72 с.
99. Дем'яненко М.Я. Проблеми фінансово-кредитного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників в період формування ринкових відносин // Економіка АПК. – 1999. – № 1. – С.41-44.
100. Дем'яненко М.Я. Фінанси в період реформування агропромислового виробництва. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – 645 с.
101. Дем'яненко М.Я., Іванина Ф.В. Проблеми аграрної економіки із вступом України до СОТ // Економіка АПК. – 2003. – № 11. – С.57-63.
102. Дем'яненко С.І. Розвиток ринків інструментів зниження ризику діяльності аграрних підприємств // Удосконалення економічного механізму функціонування аграрних підприємств в умовах невизначеності: Зб. наук. пр. Між нар. наук.-практ. конф. 19-20 травня 2004 р. – К.: КНЕУ, 2004. – С. 13-17.
103. Дема Д.І. Оподаткування сільськогосподарських товаровиробників у США і Україні. – Житомир.: Полісся, 2001. – 228 с.
104. Дема Д.І. Методологічні зміни в системі оподаткування сільськогосподарських товаровиробників у зв'язку з реформуванням їх власності // Проблеми економіки агропромислового комплексу і формування його кадрового потенціалу: Кол. монографія: – У 2-х тт. – Т.1 / За ред. П.Т.Саблука, В.Я.Амбросова, Г.Є.Мазнева. – К.: ІАЕ, 2000. – С. 530-534.
105. Десять рішень уряду для добробуту людей // Урядовий кур'єр. – 2005. – № 70 (15 квіт.).
106. Дієсперов В.С. Організаційні умови раціонального використання техніки //Формування і реалізація державної політики розвитку матеріально-технічної бази агропромислового комплексу в Україні. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – С.536-543.

107. Долан Э. Дж., Линдсей Д. Макроэкономика / Пер. с англ.; Под общ. ред. В.Лисовика и др.. – СПб., 1994. – 326 с.
108. Долгошей Г.А., Макеенко М.М. Экономика сельского хозяйства: Словарь-справочник. – М.: Колос, 1981. – 396 с.
109. Доманчук Д.П. Формування і реалізація державної політики розвитку матеріально-енергетичних ресурсів АПК в регіонах //Формування і реалізація державної політики розвитку матеріально-технічної бази агропромислового комплексу в Україні. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – С.293-298.
110. Дорогунцов С.І. Сучасні проблеми оптимізації використання та відтворення земельних ресурсів //Теорія і методи оцінювання, оптимізації використання та відтворення земельних ресурсів: мат-ли міжнар. наук. конф. – У 2-х чч. – Ч.І. – К., 2002. – С.3-9.
111. Дороница М.С. Противоречия в формировании нового хозяйственного механизма // Экономика и управление. – 2000. – № 2-3. – С. 7-9.
112. Дробот В.І. Прогнозування урожайності зернових культур з урахуванням фактору циклічності // Вісник ХДАУ. – Сер.: Економіка АПК і природокористування. – Харків, 2001. – № 7. – С.3-9.
113. Дудін В.І. Державне регулювання попиту і пропозиції на сільськогосподарському ринку // Економіка АПК. –2003. – № 6. – С.121-124.
114. Економіка підприємства /П.П.Руснак, В.Г.Андрійчук, А.А.Ільченко та ін.; За ред. П.П.Руснака. – Біла Церква, 2003. – 256 с.
115. Економіка сільського господарства: Підручник / О.І.Здоровцов, Л.І.Касьянов, В.І.Мацибора, В.Й.Шиян; За ред. О.І.Здоровцова, В.І.Мацибори. – К.: Вид-во УСГА, 1993. – 320 с.
116. Економіка сільського господарства: Навч. посібник / В.А.Пвачак, В.А.Іванух, В.Г.Поплавський; За ред. В.А.Павчака. – К.: Вища шк., 1990. – 398 с.
117. Економіка України за 2003 рік // Урядовий кур'єр. – 2004.- № 12 (22 січня).
118. Економіка України за січень-грудень 2004 року // Урядовий кур'єр. – 2005. – № 15 (27 січня).
119. Елисеев В. Экономический виндсерфинг. Учитесь плавать по волнам экономического развития // Маркетолог. – 2000. – № 10. – С. 32-36.
120. Завадський Й., Попова В. Вплив регулювання на природу циклічності макросистем // Економіка України. – 2004. – №. 6. – С. 20-25.
121. Загайтов И.Б., Половинкин П.Д. Экономические проблемы повышения устойчивости сельскохозяйственного производства. – М.: Экономика, 1984. – 240 с.

122. Земельний кодекс України // Відомості Верховної Ради. – 2002. – № 3-4.
123. Зиновьев Ф.В. Механизмы хозяйствования (терминологический аппарат). Симферополь: Таврия, 2000. – 111 с.
124. Зиновьев Ф.В. Формирование эффективных механизмов хозяйствования в агропромышленном комплексе Крыма. – Симферополь: Таврия, 2001. – 260 с.
125. Игуминцев А.П. и др. Цикличность погоды и прогнозирование урожайности сельскохозяйственных культур / Укр. НИИ защиты почв от эрозии. - Луганск, 1990. – 546 с.
126. Интенсификация и эффективность социалистического воспроизводства / А.Браун и др. – М.: Наука, 1986. – 246 с.
127. Исаев А.А. Начала политической экономии. – СПб., 1908. – 467 с.
128. Іванишин В.В. Економічний механізм формування та функціонування лізингових відносин // Економіка АПК. – 2002. – № 11. – С. 49-53.
129. Іванишин В.В. Становлення державного лізингу в агропромисловому виробництві // Економіка АПК.- 2002.- № 9.- С.74-79.
130. Іванишин В.В. Фінансовий лізинг і його роль у матеріально-технічному забезпеченні АПК // Економіка АПК.-2003.- № 2.- С.42-44.
131. Казімірський В.В. Лізинг як засіб залучення інвестицій в АПК // Економіка АПК. – 2004. – № 1. – С. 96-98.
132. Калашніков О.М. Кредитне забезпечення с.-г. Товаровиробників в умовах формування ринкового середовища // Вісник ХДАУ. – Серо.: Економіка АПК і природокористування . – Харків, 2001. – № 8. – С.146-149.
133. Каліничик М.В. Деякі підходи до регулювання ринку зерна // Вісник ХНАУ. – Сер.: Економіка АПК і природокористування. – Харків, 2004. – № 7. – С.157-167.
134. Каякина М.С. Статистические методы изучения динамики урожайности на примере совхозов Ленинградской области. – Л., 1969. – 25 с.
135. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. – М., 1999. – 352с.
136. Кендел М. Временные ряды. Пер. с англ. – М.: Финансы и статистика, 1981. – 296 с.
137. Кириленко І.Г. Аграрний сектор України: уроки, завдання // Економіка АПК. – 2004. – № 1. – С.3-12.
138. Кириленко І.Г. Актуальні проблеми розвитку аграрного ринку в Україні в контексті формування балансів продовольчих ресурсів // Економіка АПК. – 2004. – № 12. – С.16-23.

139. Кириленко І.Г. Державне регулювання ринку в умовах продовольчої кризи // Економіка АПК. – 2003. – № 9. – С.9-17.
140. Кириленко І.Г. Про хід реформування та заходи щодо поліпшення ситуації на селі // Економіка АПК. – 2003. – № 1. – С.3-11.
141. Кириленко І.Г. Формування ефективної аграрної політики – пріоритет Програми дій нового уряду // Формування і реалізація державної політики розвитку матеріально-технічної бази агропромислового комплексу в Україні. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – С.24-33.
142. Кисіль М.І. Проблема інвестиційного забезпечення сільського господарства і міжгалузеві диспропорції // Вісник ХНАУ. – Сер.: Економіка АПК і природокористування. – Харків, 2004. – № 7. – С.89-94.
143. Кицин М.А. та ін. Сучасна теорія та практика оподаткування. – Харків: Прапор, 2001. – 512 с.
144. Клинов В.Г. Воздействие США на формирование длинных экономических циклов // США – Канада: экономика, политика, культура. – 2002. – № 2. – С. 33-49.
145. Коваленко Ю. Особливості аграрних реформ в державах ЦСЄ та в Україні // Економіка України. – 2003.- № 9.- С.72-79.
146. Коваленко Ю.С. Наукові засади та основні тенденції формування аграрного ринку в Україні // Економіка АПК. – 2004. – № 3. – С.19-29.
147. Колемаев В.А., Староверов О.В., Турундовский О.Б. Теория вероятностей и математическая статистика. – М.: Высшая школа, 1991, с. 321.
148. Кондрагьев Н.Д., Опарин Д.И. Большие циклы конъюнктуры.- М.: Красная Пресня, 1928. – 288 с.
149. Корчинська О.А. Роль держави у забезпеченні відтворення родючості ґрунтів // Економіка АПК. – 2004. – № 9. – С.33-36.
150. Костусев О. А чи була змова? // Урядовий кур'єр. – 2003. – 30 жовтня (№ 204).
151. Кравченко В.І. Наукові та організаційні засади технічного забезпечення сільськогосподарського виробництва // Економіка АПК. – 2003. – № 4. – С.3 -10.
152. Крисальний О.В. Формування системи державної підтримки розвитку агропромислового виробництва в Україні // Економіка АПК. – 1998. – № 7. – С. 7-9.
153. Кузьменко В.П. Дослідження динаміки соціально-економічних циклів // www.gov.ua/ukr/publication/statti/social/uzm_cykly_uk.htm.
154. Курбатов Ю. Экономический механизм в комплексе факторов развития сельского хозяйства // АПК: экономика, управление. – 1998. – № 8. – С. 30-34.

155. Кудин М.А. та ін. Сучасна теорія та практика оподаткування. – Харків: Прапор, 2001. – 512 с.
156. Кучма Л.Д. В Україні споконвіку шанували селянську працю // Економіка АПК. – 2002. – № 11. – С.3-6.
157. Кучма Л.Д. У розвитку села – майбутнє нашої держави : Виступ на Всеукр. нараді з питань стратегії розвитку аграрного сектора економіки 7 лют. 2003р. // Економіка АПК.- 2003.- № 2.- С.3-8.
158. Лактіонов М.І., Дегтярьов В.В., Батов О.В. Розрахунок балансу гумусу. – Харків, 1994. – 32 с.
159. Леонець В.О. Розробка проектів землеустрою щодо консервації деградованих і малопродуктивних земель // Економіка АПК. – 2004. – №10. – С.63-67.
160. Літвінова Т. Циклічність економічного розвитку та її причини // Наук. зап. Тернопіль. держ. педагог. ун-та ім. В.Гнатюка. Сер. Економіка. – 2001. – №8. – с. 59-62.
161. Лобас Л.І., Ляшенко А.Г., Стретович В.М. Ще раз про „ножиці” цін // Економіка АПК. – 2005. – № 4. – С. 151-152.
162. Лобас М.Г. Сучасні ґрунтозахисні, ресурсо- і енергозберігаючі технології, надійну, високопродуктивну і ефективну техніку – в основу Національної програми охорони земель та розвитку АПК на період 2004-2015 рр. // Формування і реалізація державної політики розвитку матеріально-технічної бази агропромислового комплексу в Україні. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – С.324-334.
163. Лозинська Т.М. Особливості становлення ринкових відносин в аграрній сфері // Вісник ХНАУ. – Сер.: Економіка АПК і природокористування. – Харків, 2003. – № 6. – С. 74-82.
164. Лузан Ю.Я. Кооперативні банки – важливий фактор зростання аграрної економіки // Економіка АПК. – 2004. – № 3. – С. 95-97.
165. Лукинов І.І. Воспроизводство и цены. – М.: Экономика, 1977. – 431 с.
166. Лукінов І. Економічні трансформації (наприкінці ХХ сторіччя).- К., ІЕ НАН України, 1997. – 456 с.
167. Лукінов І.І. Напрямки ресурсо-технологічного оновлення національного АПК //Формування і реалізація державної політики розвитку матеріально-технічної бази агропромислового комплексу в Україні. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – С.110-115.
168. Лукінов І.І. Стратегія і механізми реформування АПК України // Вісник ХДАУ. : Сер.: Економіка АПК і природокористування. – Харків, 2001. – №5. – С. 26-34.

169. Макаренко П.М. Державні пріоритети аграрної політики технічного оновлення АПК // Формування і реалізація державної політики розвитку матеріально-технічної бази агропромислового комплексу в Україні. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – С.191-195.
170. Макаренко П.М. Моделі аграрної економіки. – К.: ННЦІАЕ, 2005. – 682 с.
171. Макаренко П.М. Економічна діяльність держави в умовах ринку / /Ринкові трансформації та розвиток продуктивних сил аграрного сектора: Вісник ХНАУ. – Сер.: Економіка АПК і природокористування. – 2004. – № 10. – С.60-75.
172. Макаров И.П. Проблемы интенсификации и устойчивости земледелия // Вестник сельскохозяйственной науки. – 1985. – № 5. С. 59-66.
173. Македонський А.В., Шмаков М.В. Ґрунтозахисне землеробство в якості основи еколого безпечного землекористування // Вісник ХНАУ.: Сер.: Економіка АПК і природокористування. – 2003. – № 4. – С.72-79.
174. Мальцев Т.С. Система безотвального земледелия. – М.: Агропромиздат, 1988. – 136 с.
175. Маркс К., Энгельс Ф. Капитал. Процесс обращения капитала. – Соч. – 2-е изд. – Т. 24. – М.: Политическая литература, 1978. – 646 с.
176. Маркс К., Энгельс Ф. Из рукописного наследия К.Маркса. – Соч. – 2-е изд. – Т.21. – М.: Политическая литература, 1978. – 745 с.
177. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. Т. 12. – М.: Политическая литература, 1978. – 646 с.
178. Маркс К., Энгельс Ф. Теории прибавочной стоимости. – Соч. – 2-е изд. – Т. 26 Ч. 1. – М.: Политическая литература, 1978. – 476 с.
179. Мармоза А.Т. Практикум по математической статистике. – К.: Вища шк., 1990. – 191 с.
180. Мармуль Л.О., Шепель І.В. Продуктивність і оплата праці в умовах реформування сільськогосподарського виробництва // Ринкова трансформація економіки АПК: Кол. монографія. – У 4-х ч. / За ред. П.Т.Саблука, В.Я.Амбросова, Г.Є.Мазнева. Ч.2: Підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – С.95-99.
181. Мартинишин М.Я. Недовипуск сільськогосподарської продукції через неналежне обслуговування та стан техніки // Формування і реалізація державної політики розвитку матеріально-технічної бази агропромислового комплексу в Україні. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – С. 488-491.

182. Мартянов В.П. Искать наиболее совершенные формы хозяйствования // Проблемы економіки агропромислового комплексу і формування його кадрового потенціалу: Кол. монографія в 2-х тт. Т. 1. – К.:ІАЕ, 2000. – С. 47-48.
183. Мартянов В.П. Совершенствование механизма использования производственного потенциала в в свеклосахарном производстве // Оценка производственного потенциала в хозяйственном механизме АПК: Сб. науч. тр. ХСХИ. – Харьков, 1990. – С.24-30.
184. Мартянов В.П. Стратегия и тактика аграрной реформы в сельскохозяйственных предприятиях: результаты, проблемы, перспективы развития // Вісник ХДАУ. : Сер.: Економіка АПК і природокористування. – Харків, 2001. – № 5. – С. 74-79.
185. Махортов Ю.О., Дмитренко В.Л. Нормативи економіки ґрунтозахисного землеробства та еколого-економічна оцінка протиерозійних заходів // Економіка АПК. – 2003. – № 4. – С.10-13.
186. Мельник Л.Ю., Макаренко П.М. Матеріально-технічна база сільського господарства в контексті державної аграрної політики // Економіка АПК. – 2003. – № 3. – С.19-27.
187. Мельник С.І. Аграрний сектор економіки України та реформування земельний і майнових відносин //Вісник ХДАУ. : Сер.: Економіка АПК і природокористування . – Харків, 2001. – № 5. – С. 60-64.
188. Меньшиков С.М., Клименко Л.А. Длинные волны в экономике. – М.: Междунар. отношения, 1989. – 266 с.
189. Месель-Веселяк В.Я. Реформування аграрного сектора економіки : здобутки і проблеми // Економіка АПК. – 2003. – № 5. – С.3-8.
190. Михайлова Л.І. Людський капітал як соціально-економічна категорія в системі управління трудовими ресурсами // Вісник ХНАУ. – Сер.: Економіка АПК і природокористування. – Харків, 2004. – № 10. – С.154-159.
191. Могильний О.М. Програмно-цільове регулювання виробництва тваринницької продукції // Економіка АПК. – 2005. – № 4. – С. 96-104.
192. Мойса М.Я., Крюкова І.О. Ресурсний потенціал аграрних підприємств та економічний механізм його раціонального використання // Економіка АПК. – 2004. – № 2. – С.38-43.
193. Мойсеєнко В. Що день майбутній нам готує? // Урядовий кур'єр. – 2003. – 18 листопада.- № 217.
194. Моніторинг виробничо-фінансової діяльності підприємств і організацій за 2003 рік (заключні дані). – Ч. І: Сільське господарство. – К., 2004. – 202 с.

195. Моніторинг виробничо-фінансової діяльності підприємств і організацій за 2003 рік (заключні дані). – Частина II: Сільське господарство (економічні показники). Міжнародні порівняння. – К., 2003. – 127 с.
196. Моніторинг виробничо-фінансової діяльності підприємств і організацій за 2003 рік (заклучні дані). – Частина III: Промисловість. Споживання основних продуктів харчування. Матеріально-технічне забезпечення. Соціальний розвиток. Кадри. – К., 2004. – 162 с.
197. Моргун Ф.Т. Обработка почвы и грожай. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Колос, 1981. – 374 с.
198. Мосіюк І.П. Соціально-економічні аспекти зайнятості робочої сили в аграрному секторі економіки. – К., 1998. – 100 с.
199. Мочерний С.В. Економічна теорія. – К., 1999. – 592 с.
200. Нам є що сказати людям: З виступу Прем'єр-Міністра Юлії Тимошенко на розширеному засіданні Кабінету Міністрів 27 квітня // Урядовий кур'єр. – 2005. – № 81 (30 квітня).
201. Наумов Ю.Ф. Економічна динаміка і особливості її циклічності у сільському господарстві Луганської області // Вісник ХДАУ. : Сер.: Економіка АПК і природокористування. – Харків, 2001. – № 5. – С. 151-153.
202. Наумов Ю.Ф., Лотохова І.Г. Науково-методичне забезпечення ефективності використання ресурсного потенціалу аграрних підприємств у Луганській області // Економіка АПК. – 2003. – № 10. – С.52-55.
203. Немчинов В.С. Избранные произведения. Том 2. Сельскохозяйственная статистика с основами общей теории. – М.: Наука, 1967. – 484 с.
204. Нікбахт Е., Гропеллі А. Фінанси / Пер. з англ.- Київ, 1992. – 383 с.
205. Новаківська І.О. Оренда землі і питання соціального захисту селян // Землепорядкування. – 2002. – № 1. – С. 53-57.
206. Новиков Ю.Н. О законах действия хозяйственного механизма предприятия // Экономика и управление. – 2000. – № 2-3. – С. 8-9.
207. Новожилов В.В. Проблемы измерения затрат и результатов при оптимальном планировании. – М.: Наука, 1972. – 434 с.
208. Носко Б.С., Простер Б.С. Довідник з агрохімічного та агроекологічного стану ґрунтів України. – К.: Урожай, 1994. – 332 с.
209. Огійчук М., Коваленко В., Кучеренко Л. Амортизаційна політика в сільському господарстві // Економіка України. – 2003. – № 4. – С. 49-54.

210. Олейник А. Налогообложению аграрного бизнеса – стимулирующую функцию // Формирование рыночной среды эффективного функционирования агробизнеса Республики Беларусь в условиях международной интеграции и глобализации: Мат-алы науч.-практ. конф., посвящ. 80-летию кафедры экономики и МЭО Белорус. с.-х. академии. – Ч. 1. – Горки, 2004. – С. 61-63.
211. Олейник А.В. Цикличность сельскохозяйственного производства // Белорусский экономический журнал. - 2004. – № 1. – С.39-48.
212. Олейник А.В., Олейник Т.И. Интенсивность труда как фактор повышения эффективности использования ресурсного потенциала // Экономический механизм хозяйствования в условиях рыночных отношений в агропромышленном комплексе: Сб. науч. тр. ХГАУ им. В.В.Докучаева. – Харьков, 1994. –С.92-97.
213. Олейник А.В., Олейник Т.И. Повышение интенсивности труда как важнейшее направление интенсификации сельскохозяйственного производства //Интенсифікація сільськогосподарського виробництва та формування продовольчого ринку України в нових умовах господарювання. – Харків, 1995. – С. 39-41.
214. Олійник В.М. До питання про формування державної політики розвитку матеріально-технічної бази АПК //Формування і реалізація державної політики розвитку матеріально-технічної бази агропромислового комплексу в Україні. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – С.267-273.
215. Олійник О. Проблеми стабілізації зернового ринку в Україні // Економіка України. – 2004. – № 6. – С.57-63.
216. Олійник О.В. Грошова оцінка землі в системі ринкового механізму господарювання // Земельна реформа в Україні та завдання землеустрою в її здійсненні: Тези доп. на наук.-практ. конф., присвяченій 50-річчю факультету інженерів землевпорядкування / Харк. держ. аграр. ун-т ім. В.В.Докучаєва. – Харків, 1994. – С. 49-51.
217. Олійник О.В. Економічний механізм розширеного відтворення родючості ґрунтів // Теорія і методи оцінювання, оптимізації використання та відтворення земельних ресурсів: Мат-ли між нар. наук. конф. – У 2-х чч. – Ч.І. – К.: РВПС України НАН України, 2002. – С. 97-99.
218. Олійник О.В. Економічний механізм функціонування АПК // Ринкова трансформація економіки постсоціалістичних країн: Мат-ли між нар. форуму молодих вчених. – У 2-х тт. – Т.1. – Харків, 2005. – С. 19-20.

219. Олійник О.В. Економічні важелі управління відтворенням сільськогосподарського виробництва // Вісник ХДАУ. – 2001. – № 8. – С.180-183.
220. Олійник О.В. Економічні проблеми відтворення аграрного ресурсного потенціалу // Внесок академіка В.І.Вернадського в дослідження проблеми розвитку і розміщення продуктивних сил: Мат-ли наук.-практ. конф. 12-13 бер. 2003 р.- К.:РВПС України НАН України, 2003. – С. 35-41.
221. Олійник О.В. Економічні та соціальні проблеми реформування земельних відносин // Вісник ХНАУ. – Сер.: Економіка АПК і природокористування. – Харків, 2003. – № 6. – С. 58-67.
222. Олійник О.В. Методичні підходи до визначення обсягів інтервенційних операцій на зерновому ринку України // Агроінком. – 2004. – № 3-4. – С. 49-54.
223. Олійник О.В. Методологічні засади посилення державного регулювання аграрного ринку в Україні //Ринкові трансформації та розвиток продуктивних сил аграрного сектора : Вісник ХНАУ. – 2004. – № 7. – С. 67-75.
224. Олійник О.В. Методологічні та методичні проблеми дослідження циклічності у зерновому господарстві // Економіка АПК. – 2002. – № 11. – С.24-30.
225. Олійник О.В. Податки та стимулювання сільськогосподарського виробництва //Актуальні проблеми та перспективи розвитку фінансово-кредитної системи України: Зб. наук. статей. – Харків.: Фінарт, 2002. – С.181-182.
226. Олійник О.В. Проблеми інвестування в технічне переозброєння сільськогосподарського виробництва // Формування ринкової економіки: Зб. наук. праць. – К.: КНЕУ, 2003. – С. 236-240.
227. Олійник О.В. Проблеми регулювання зернового ринку в Україні // Економіка АПК. – 2004. – № 8. – С.120-126.
228. Олійник О.В. Проблеми стабілізації зернового ринку в Україні // Економіка України. – 2004. – № 6. – С.57-64.
229. Олійник О.В. Проблеми фінансування відтворення активів сільськогосподарських підприємств // Збірник наукових праць Луганського національного аграрного університету / За ред. В.Г.Ткаченко. – Луганськ: Вид-во „Елтон-2”, 2003. – № 24 (36). – С. 49-56.
230. Олійник О.В. Прогнозування економічних показників з використанням циклічних функцій // Агроінком. – 2003. – № 3-4. – С. 41-47.

231. Олійник О.В. Сучасна амортизаційна політика та шляхи її вдосконалення // Зб. наук. пр. Луган. нац. аграр. ун-ту. – 2004. – № 37 (49). – С. 369-373.
232. Олійник О.В. Сучасна податкова політика й ефективність кредитування сільськогосподарських підприємств // Вісник Харк. нац. техн. ун-ту сільського господарства: Економічні науки. Ринкова трансформація економіки АПК. – Вип. 31. – Харків, 2004. – С. 214-217
233. Олійник О.В. Тенденції та фактори відтворення аграрного ресурсного потенціалу України // Ринкова трансформація та розвиток продуктивних сил аграрного сектора: Вісник ХНАУ. – Сер.: Економіка АПК і природокористування. – 2004. – № 8. – С.50-55.
234. Олійник О.В. Тенденції та фактори економічної динаміки в аграрному секторі // Вісник ХНАУ. – Сер.: Економіка АПК і природокористування. – 2003. – № 4. – С.21-32.
235. Олійник О.В. Тенденції формування прибутків сільськогосподарських підприємств // Ринкова трансформація економіки АПК / За ред. П.Т.Саблука, В.Я.Амбросова, Г.Є.Мазнева. – Ч. 3: Фінансово-кредитна система. – К.: ІАЕ, 2002. – С. 182-186.
236. Олійник О.В. Технічне забезпечення сільськогосподарського виробництва і тенденції його відтворення // Економіка АПК. – 2003. – № 5. – С. 66-73.
237. Олійник О.В. Фінансовий лізинг в АПК: проблеми та шляхи вирішення // Фінанси України. – 2004. – № 9. – С. 66-73.
238. Олійник О.В. Фінансово-економічні проблеми технічного переозброєння сільськогосподарського виробництва // Формування і реалізація державної політики розвитку матеріально-технічної бази агропромислового комплексу в Україні. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – С.491-497.
239. Олійник О.В. Фінансово-кредитні важелі ефективного відтворення сільськогосподарського виробництва // Обіг і фінанси АПК. – 2005. – № 2. – С.21-26.
240. Олійник О.В. Формування фінансових результатів сільськогосподарського виробництва // Економіка АПК. – 2003. – № 8. – С. 52-57.
241. Олійник О.В. Циклічність відтворювального процесу в сільському господарстві: Монографія / Харк. нац. агора. ун-т ім. В.В.Докучаєва. – Харків, 2005. – 322 с.
242. Олійник О.В. Циклічність у динаміці урожайності сільськогосподарських культур // Економіка АПК. – 2003. – № 3. – С.52-57.

243. Олійник О.В., Макогон В.В. Фінансово-економічні важелі ефективного відтворення в сільському господарстві: Лекція /Харк. нац. агора. ун-т. – Харків, 2005. – 40 с.
244. Олійник О.В., Олійник І.О. Вплив агрометеорологічних факторів на формування врожаю ярих зернових і цукрових буряків в умовах Харківської області // Вісник ХНАУ. – Сер.: Економіка АПК і природокористування. – 2002. – № 8. – С.165-169.
245. Олійник О.В., Олійник І.О. Фінансово-економічні наслідки структурних змін у сільському господарстві України // Таврійський науковий вісник. – 2004. – Вип. 32. – С. 189-195.
246. Олійник О.В., Олійник Т.І. Економічний механізм підвищення продуктивності та ефективності праці в сільському господарстві // Проблеми економіки АПК і формування його кадрового потенціалу: Кол. монографія. – У 2-х тт. – Т.1 / За ред. П.Т.Саблука, В.Я.Амбросова, Г.Є.Мазнева. – К.: ІАЕ, 2000. – С.472-478.
247. Олійник О.В., Олійник Т.І. Товарні інтервенції – важливий елемент стабільного функціонування зернового ринку //Удосконалення економічного механізму функціонування аграрних підприємств в умовах невизначеності: Зб. наук. пр. між нар. наук.-практ. конф. 19-20 травня 2004р. – К.: КНЕУ, 2004. – С.263-267.
248. Олійник О.В., Філон І.В. Податкова система: Навч. посіб. / Харк. нац. аграр. ун-т ім. В.В.Докучаєва. – Харків, 2004. – 326 с.
249. Олійник О.В.Причини та наслідки нестабільності зернового ринку в Україні // Економіка АПК.- 2004.- № 3.- С. 59-64.
250. Онегіна В.М. До питання про паритет цін //Вісник ХНАУ. – Сер.: Економіка АПК і природокористування. – Харків, 2003. – № 6.– С. 3-32.
251. Онегіна В.М. Особливості динаміки відтворювального процесу в сільському господарству в Умовах ринкової трансформації // Вісник ХНАУ.: Сер.: Економіка АПК і природокористування. – 2004. – № 8. – С. 75-80.
252. Онищенко О.М. Оцінка сучасного стану аграрній трансформації в Україні // Вісник ХДАУ. : Сер.: Економіка АПК і природокористування. – Харків, 2001. – № 5. – С. 52-57.
253. Опря А.Т. Математична статистика. – К.: Урожай, 1994. – 242 с.
254. Орлов П., Орлов С. Удосконалення державної амортизаційної політики // Економіка України.- 2003.- № 2.- С.32-36.
255. Основи економічної теорії: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / В.О.Рибалкін, М.О.Хмелевський, Т.І.Біленко, А.Г.Порохоренко та ін. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2002. – 352 с.

256. Основы экономической теории: Учебник / С.В.Мочерный, В.К.Симоненко, В.В.Секретарюк, А.А.Устенко; Под общ. ред. С.В.Мочерного. – К., 2000. – 548с.
257. Остапкович Г.В. О системе индикаторов цикличности экономики // Вопросы статистики. – 2000. – № 12. – с. 15-17.
258. Охріменко І.В. Впровадження ф'ючерсних контрактів та опціонів у практику торгівлі цінними паперами на біржах України // Економіка АПК. – 2003. – № 8. – С. 74-76.
259. Павчак В.А., Івану Р.А., Поплавський В.Г. Економіка сільського господарства: Навч. посібник. – К., 1990. – 398 с.
260. Паламарчук В.О. Господарський механізм: його місце і роль у системі державного регулювання суспільного виробництва // Держава та регіони. – Сер.: Економіка та підприємництво. – 2001. – № 3. – С. 50-56.
261. Панасенко І.М. Особливості податкових відносин в аграрному секторі //Проблеми економіки агропромислового комплексу і формування його кадрового потенціалу: Кол. монографія. – У 2-х тт. – Т.1 / За ред. П.Т.Саблука, В.Я.Амбросова, Г.Є.Мазнева. – К.: ІАЕ, 2000. – С. 491-495.
262. Перебийніс В.І. Лізинг як засіб формування енергоощадного технічного потенціалу //Формування і реалізація державної політики розвитку матеріально-технічної бази агропромислового комплексу в Україні. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – С. 140-145
263. Підлісецький Г.М. Ресурсне забезпечення аграрного виробництва // Основні напрями високоефективного розвитку пореформеного агропромислового виробництва в Україні на інноваційній основі. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – С.350-356.
264. Підлісецький Г.М. Матеріально-технічне забезпечення аграрного виробництва: тенденції і перспективи // Економіка АПК. – 2002. – № 4. – С.8-16.
265. Підлісецький Г.М. Основні засоби сільського господарства в Україні: стан, оновлення, оцінка // Формування і реалізація державної політики розвитку матеріально-технічної бази агропромислового комплексу в Україні. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – С.115-121.
266. Плаксієнко В.Я., Курбацька Л.М. Особливості відтворення окремих видів ресурсів в АПК // Держава та регіони. – 2004. – № 6. – С. 203-209.
267. Плаксієнко В.Я., Курбацька Л.М. Ресурсоутворення в агропромисловому комплексі // Держава та регіони. – 2004. – № 5. – С. 167-173.

268. Плаксієнко В.Я., Приходьмо І.П. Роль держави в формування і розвитку особистих селянських господарств // Економіка: проблеми теорії і практики. Збірник наукових праць. – Випуск 64. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2001. – С.63-67.
269. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку № 7 „Основні засоби” // Все про бухгалтерський облік. – 2000. – № 47. – С.11-14
270. Полтавський Ю.А. Механізм хозяйствования реформированных аграрных предприятий. – Харьков: Консум, 2000. – 259 с.
271. Полтавський Ю.А. Методология и методика разработки систем хозяйственного механизма // Вісник ХНАУ.: Сер.: Економіка АПК і природокористування. – 2003. – № 4. – С.97-100.
272. Поплавський В.Г. Економічні засади агротехнічної політики // Формування і реалізація державної політики розвитку матеріально-технічної бази агропромислового комплексу в Україні. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – С.298-302.
273. Продуктивні землі України: аналіз і короткостроковий прогноз розвитку. Т. I. – К., 1999. – 546 с.
274. Проектування системи застосування добрив: Метод. вказівки до виконання курсового проекту для студентів агрономічних спеціальностей / М.М.Кулешов, М.М.Сирий, Г.Ф.Ольховський та ін. – Харків, 2002. – 70 с.
275. Пряхина Т.В. Совершенствование механизма отраслевого и территориального управления // Совершенствование хозяйственного механизма в условиях интенсификации и его значение для повышения эффективности общественного производства: Межвуз. сб. – Горький, 1989. – С. 18-24.
276. Рассоха В.В. Ефективність використання виробничого потенціалу в аграрній сфері АПК // Економіка АПК. – 2004. – № 6. – С.16-22.
277. Расчет баланса гумуса и норм органических удобрений для обеспечения его бездефицитного содержания в черноземных почвах Левобережной части УССР: Методические рекомендации / Сост. Г.Я.Чесняк, М.М.Зинченко и др. – Харьков, 1987. – 32 с.
278. Рижук С.М. Розвиток державного регулювання агропромислового виробництва в Україні в умовах ринкової економіки // Основні напрями високоефективного розвитку агропромислового виробництва в Україні на інноваційній основі. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – С. 26-45.
279. Рішення Четвертих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників 25-26 червня 2002 року // Основні напрями високоефективного розвитку пореформеного агропромисло-

- вого виробництва в Україні на інноваційній основі. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – С. 717-720.
280. Романова Л.В. До проблеми управління матеріально-технічним забезпеченням в сільському господарстві // Формування і реалізація державної політики розвитку матеріально-технічної бази агропромислового комплексу в Україні. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – С.416-420.
281. Русан В.М. До концепції перспективного розвитку сільськогосподарського землекористування в Україні // Економіка АПК. – 2004. – № 8. – С. 72-77.
282. Рябоконт В.П. Основні напрями соціального розвитку села в умовах пореформеного аграрного виробництва // Основні напрями високоефективного розвитку пореформеного агропромислового виробництва в Україні на інноваційній основі. – К.: ІАЕ УААН. – 2002. – С.142-147.
283. Саблук П. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє. Науково-популярні нариси у 3-х тт. – Т. II: Аграрна економіка в умовах демократичного державотворення. – К.: ІАЕ, 2001. – 484с.
284. Саблук П.Т. Економічний механізм АПК // Проблеми економіки агропромислового комплексу і формування його кадрового потенціалу: Кол. монографія. – У 2-х тт. / За ред. П.Т.Саблука, В.Я.Амбросова, Г.Є.Мазнева. – Т.1. – К.: ІАЕ, 2000. – С. 360-372.
285. Саблук П.Т. Основні напрями розроблення стратегії розвитку агропромислового комплексу в Україні // Економіка АПК. – 2004. – № 12. – С. 3-16.
286. Саблук П.Т. Основні напрямки високоефективного розвитку пореформеного агропромислового виробництва в Україні на інноваційній основі: Доп. на четвертих річних зборах Всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників 25-26 червня 2002 р. //Основні напрямки високоефективного розвитку пореформеного агропромислового виробництва в Україні на інноваційній основі. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – С. 5-26.
287. Саблук П.Т. Стабільні економічні умови як фактор послідовного підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва // Економіка АПК. – 2003. – № 1. – С. 12-17.
288. Саблук П.Т. Структурно-інноваційні зрушення в аграрному секторі України як фактор його соціально-економічного зростання // Економіка АПК. – 2004.- № 6. – С. 3-9.
289. Саблук П.Т. Формування і розвиток наукових основ забезпечення відтворювального процесу в аграрному виробництві // Формування

- і реалізація державної політики розвитку матеріально-технічної бази агропромислового комплексу в Україні. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – С. 619-624.
290. Саблук П.Т., Малік М.Й., Валентинов В.А. Формування міжгалузевих відносин: проблеми теорії і методології. – К.: ІАЕ, 2002. – 294 с.
291. Саблук П.Т., Якуба К.І. Демографічні проблеми українського села (наукова доповідь) / Відп. ред. академік П.Т.Саблук. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – 37 с.
292. Савченко В.Д. Стан та проблеми структурної динаміки сільсько-господарської кооперації // Вісник ХНАУ. – Сер.: Економіка АПК і природокористування. – Харків, 2004. – № 10. – С.33-50.
293. Садиков М.А. Аграрная политика государства в области технического перевооружения сельского хозяйства // Вісник ХНАУ. – Сер.: Економіка АПК і природокористування. – Харків, 2004. – № 7. – С.60-67.
294. Самуельсон П. Економіка: Підручник. – Львів: Світ, 1993. – 576 с.
295. Свободин В., Свободина М. Экономический механизм восстановления и развития сельского хозяйства // АПК: экономика, управление. – 1999. – № 9. – С. 20-23.
296. Семенов М.И. К вопросу о закономерности колебаний урожаев // Вестник статистики. – Кн. XI. – М., 1922. – С.28-41.
297. Ситник В.П. Формування і реалізація державної політики розвитку матеріально-технічної бази АПК в Україні // Матеріали П'ятих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників 28-29 січня 2003 року. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – С.5-24.
298. Ситник В.П. Формування і реалізація державної політики розвитку матеріально-технічної бази АПК в Україні // Економіка АПК. – 2003. – № 2. – С.19-29.
299. Ситник В.П. Формування і реалізація державної політики розвитку матеріально-технічної бази АПК в Україні // Мат-ли п'ятих річних зборів Всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників 28-29 січня 2003 р.- К.: ІАЕ УААН, 2003. – С.5-24.
300. Сільське господарство України за 2000 рік: Стат. щорічник / Державний комітет статистики України. – К., 2001. – 262 с.
301. Сільське господарство України за 2001 рік: Статистичний щорічник / Держкомстат України. – К., 2002. – 285 с.
302. Сільське господарство України за 2002 рік : Стат. щорічник / Держкомстат України.- К., 2003. – 319 с.

303. Сільське господарство України: Стат. збірник 1999 / Державний комітет статистики України. – К., 2000. – 253 с.
304. Сільське господарство України за 2003 рік: Стат. щорічник. – К., 2004. – 314 с.
305. Сільськогосподарські аспекти членства України в СОТ // www.ier.kiev.ua.
306. Скворцова О.Ю. Фінансово-інвестиційна політика держави як фактор продуктивної зайнятості // Зайнятість та ринок праці: Міжвідомч. наук. зб. – К., 2001. – С.98-103
307. Совершенствование экономического механизма агропромышленного комплекса / Под ред. В.О.Билька. – К.: Вища шк., 1985. – 216 с.
308. Соколов Д.І., Тарапатов І.Ф., Борисенко О.П. Динаміка врожаїв зернових і їх прогноз // Вісник аграрної науки. – 1996. – № 9. – С.41-43.
309. Соловьев Н.Ф. Аграрные реформы и стратегия возрождения материально-технического потенциала села // Формування і реалізація державної політики розвитку матеріально-технічної бази агропромислового комплексу в Україні. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – С.232-237.
310. Соловьев Н.Ф. Рыночные трансформации и земельный вопрос // Вісник ХНАУ. – Сер.: Економіка АПК і природокористування. – Харків, 2003. – № 6. – С. 3-32.
311. Соловьев Н.Ф. Рыночные трансформации и экономическая динамика воспроизводственного процесса в аграрном секторе экономики Украины // Вісник ХДАУ. : Сер.: Економіка АПК і природокористування. – Харків, 2001. – № 5. – С. 105-118.
312. Соловьев Н.Ф. Экономическая природа и функции заработной платы в условиях рыночного механизма хозяйствования // Вісник ХНАУ. – Сер.: Економіка АПК і природокористування. – Харків, 2004. – № 10. – С.3-33.
313. Соціально-економічний розвиток аграрного сектора в інтересах суспільства // Економіка України. – 2005. – № 4. – С. 3-20.
314. Стат. щорічник України за 1995 рік.- К.:Техніка, 1996. – 768 с.
315. Стат. щорічник України за 2001 рік / Держкомстат України. – К.: Техніка, 2002. – 630 с.
316. Стат. щорічник України за 2003 рік / Держкомстат. – К.: Консультант, 2004. – 632 с.
317. Стенограма Других Всеукраїнських зборів (конгресу) вчених економістів-аграрників 24-25 січня 2000 року. – К.: ІАЕ, 2000. – 146 с.
318. Степаненко І.Х. Підвищення ефективності праці спеціалістів на селі // Основні напрямки високоефективного розвитку пореформеного аг-

- ропромислового виробництва в Україні на інноваційній основі. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – С.434-438.
319. Стороженко О., Шедяков В. Ценовые концепции «длинных волн» // Бизнес-информ. – 1998. – №17/18. – С.103-108.
320. Стратегія соціально-економічного розвитку Харківської області на період до 2011 року: Монографія / Під заг. ред. Є.П.Кушнар'ова. – Харків, 2004. – 634 с.
321. Структура, стабільність и цикличность зернового хозяйства региона / В.И.Шиян, В.А.Слаута, Д.В.Шиян, С.Н.Артемова, А.В.Башинский / Харьк. гос. аграр. ун-т. – Харьков, 1998. – 252 с.
322. Струмилин С.Г. Избр. пр. в 5 тт. Т. 4. – М.: Наука, 1964. – 467 с.
323. Сурков А.З., Махортов Ю.А. Комплексная программа защиты почв от водной и ветровой эрозии Луганской области // Економіка АПК. – 1998. – № 7. – С.44-47.
324. Суховский М.Л. Проблема субъекта в хозяйственной деятельности // Постигание. – М.: Прогресс, 1989. – С. 472-480.
325. Технологічні карти та витрати на вирощування сільськогосподарських культур / За ред. П.Т.Саблука, Д.І.Мазоренка, Г.Є.Мазнева. – К.: ННЦІАЕ, 2005. – 402 с.
326. Трегобчук В.М. Аграрная реформа, приватизация земель и экология // Преобразование сельского хозяйства в Украине: опыт, перспективы: Мат-лы междунар. экон. конф., 19-20 апр. 1995 г. – К., 1995. – С.34-37.
327. Трегобчук В.М. Екологічні пріоритети пореформеного розвитку АПК України // Основні напрями високоефективного розвитку пореформеного агропромислового виробництва в Україні на інноваційній основі. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – С.161-170.
328. Туранський Ю.П., Степура Т.М. Демографічні передумови формування трудового потенціалу // Зайнятість та ринок праці: Міжвідомч. наук. зб. – Вип. 15. – К., 2001. – С.122-127.
329. Ульянченко О.В. Дослідження операцій в економіці: Підручник для студентів вузів / Харк. нац. аграр. ун-т ім. В.В.Докучаєва. – Харків: Гриф, 2002. – 580 с.
330. Федоров М.М. Організаційно-економічні передумови формування ринку земель сільськогосподарського призначення // Економіка АПК. – 2003. – № 1. – С.25-31.
331. Филоненко А.С. Механизм хозяйствования как форма реализации собственности на землю // Вісник ХДАУ. – Сер.: Економіка АПК і природокористування. – 2001. – № 7. – С. 22-24.

332. Фильчаков П.Ф. Справочник по математике. К.: Наукова думка, 1974. 564с.
333. Фінанси в період реформування агропромислового виробництва / М.Я.Дем'яненко, В.М.Алексійчука, А.Г.Борщ та ін.: За ред. М.Я.Дем'яненка. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – 645 с.
334. Фінанси сільськогосподарських підприємств: Посібник з питань фінансових відносин у ринкових умовах / За ред. М.Я. Дем'яненка. – К.: ІАЕ, 2000. – 604 с.
335. Фінансовий словник-довідник / М.Я.Дем'яненко, Ю.Я.Лузан, П.Т.Саблук, В.М.Скупий та ін.; За ред М.Я.Дем'яненка. – К.:ІАЕ УААН, 2003. – 555 с.
336. Формування і реалізація державної політики розвитку матеріально-технічної бази АПК в Україні: Мат-ли П'ятих річних зборів Всеукр. конгресу вчених економістів – аграрників 28-29 січня 2003 р. – К., 2003. – 635 с.
337. Формування і реалізація державної політики розвитку матеріально-технічної бази АПК в Україні: Матеріали до П'ятих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів аграрників 28-29 січня 2003 року. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – 82 с.
338. Френкель А.А. Математические методы анализа динамики и прогнозирования производительности труда. – М.: Экономика, 1972. – 278с.
339. Хвесик М.А. Екологічнобезпечне землекористування – важливий фактор інтенсивного розвитку агропромислового виробництва // Основні напрями високоефективного розвитку пореформеного агропромислового виробництва в Україні на інноваційній основі. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – С. 204-206.
340. Хозяйственный механизм АПК / Под ред В.А.Тихонова. – М.: Экономика, 1984. – 288 с.
341. Хозяйственный механизм общественных формаций / Под общ. ред. Л.И.Абалкина. – М.: Мысль, 1986. – 269 с.
342. Царенко О.М. Кадрове забезпечення пореформеного агропромислового виробництва в Україні //Основні напрямки високоефективного розвитку пореформеного агропромислового виробництва в Україні на інноваційній основі. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – С.136-142.
343. Царенко О.М. Основи екологічнозбалансованого функціонування АПК // Економіка АПК. – 1998. – № 11. – С.7-9
344. Ціни, витрати, прибутки агровиробництва та інфраструктура продовольчих ринків/ За ред .О.М.Шпичака. – К.: ІАЕ, 2000. – 585 с.

345. Ціноутворення в процесі реформування агропромислового комплексу України (1990-2001 рр.) / За ред. О.М.Шпичака. – К.: ІАЕ, 2002. – 499 с.
346. Чабан В.Г. Агро лізинг: проблеми і перспективи // Економіка АПК. – 2003. – № 1. – С. 104-107.
347. Чепінога В.Г. Основи економічної теорії: Навч. посібник – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 456 с.
348. Чернявський А. Классификация и цикличность кризисных явлений и ситуаций // Персонал. – 1998. – №6. с. 14-18.
349. Чижевский А.Л. Земное эхо солнечных бурь. – М.: Мысль, 1976. – 322 с.
350. Шибанін В.С. Державна технічна політика у контексті оновлення і розвитку матеріально-ресурсних засобів аграрного виробництва в Україні // Економіка АПК. – 2004. – № 1. – С.12-15.
351. Шевченко О. Дума про землю // Голос України. – 2003. – 12 черв.
352. Шиян В.Й., Каложний М.Н. Теоретико-методологічні проблеми екологізації сільськогосподарського виробництва в сучасних умовах // Вісник ХНАУ. – Сер.: Економіка АПК і природокористування. – Харків, 2004. – С. 50-59.
353. Шиян В.И., Олейник А.В. Интегральные показатели эффективности использования ресурсного потенциала сельскохозяйственных предприятий: Лекция. – Харьков, 1989. – 40 с.
354. Шиян В.Й., Слаута В.А. Теория цикличности сельского хозяйства в контексте научного наследия М.И.Туган-Барановского и фундаторов школы российского циклизма // Вісник ХДАУ. – Сер.: Економіка АПК і природокористування. – Харків, 2001. – № 5. – С. 90-100.
355. Шиян В.Й., Шиян Д.В., Горковенко І.В. Теоретико-методологічні аспекти людського капіталу// Вісник ХНАУК. – Сер.: Економіка АПК і природокористування. – Харків, 2004. – № 8. – С.10-24.
356. Шиян Д.В. Тенденції економічної динаміки в сільському господарстві України // Вісник ХНАУ. – Сер.: Економіка АПК і природокористування. – Харків, 2004. – № 7. – С.114-122.
357. Шиян Д.В.: Циклічність сільськогосподарського виробництва: теоретико-методологічні проблеми // Вісник ХНАУ. – Сер.: Економіка АПК і природокористування. – Харків, 2004. – № 10. – С.115-129.
358. Шкільов О.В. Стан матеріально-технічної бази сільського господарства та джерела її оновлення //Формування і реалізація державної політики розвитку матеріально-технічної бази агропромислового комплексу в Україні. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – С.398-402.

359. Шкурупій О.В. Формування транзитивної моделі господарського механізму // Регіональні перспективи. – 1999. – № 4. – С. 34-36.
360. Шпичак О.М. Теоретичні умови еквівалентності обміну в агропромислому комплексі // Економіка АПК.- 2000.- № 9.- С 5-8.
361. Щєблїкіна І.О. Формування лізингових відносин в аграрному секторі економіки України // Економіка АПК. – 2003. – № 12. – С.76-80.
362. Щєкович О.С. Об'єктивна необхідність участі бюджетних коштів у системі агропромислового комплексу // Економіка АПК. – 2003. – № 9. – С.65-69.
363. Экономика сельского хозяйства / В.А.Добрынин, А.В.Беляев, П.П.Дунаев и др.; Под ред В.А.Добрынина. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Агропромиздат, 1990. – 476 с.
364. Экономическая теория (политэкономия): Учебник / Под общ. ред. В.И.Видапина, Г.П.Журавлевой. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 560 с.
365. Экономическая теория / Под ред. А.И.Добрынина, Л.С.Тарасевича: Учебник для вузов. 3-е изд. – СПб:СПбГУЭФ, 1999. – 544 с.
366. Эрхард А. Благосостояние для всех. – М.: Начало-Пресс, 1991. – 548 с.
367. Юзбашев М.М. Анализ временных рядов и прогнозирование. Учебник для вузов по специальности «Статистика». – М.: Финансы и статистика, 2001. – 208 с.
368. Юзбашев М.М., Манелля А.И. Статистический анализ тенденций и колеблемости. – М.: Финансы и статистика, 1983. – 288 с.
369. Юревич Л. Циклічність як форма розвитку економіки //Наук. вісн. ВДУ. – 1997. – № 8. – С.21-23.
370. Юрчишин В. До аналізу причин і наслідків занепаду сільського господарства // Економіка України. – 2001. – № 2. – С.54-62.
371. Юрчишин В. Нетрадиційний погляд на сучасну аграрну політику. – К.: ІАЕ, 2003. – 208 с.
372. Юрчишин В. Причини і наслідки аграрної кризи (науково-аналітичний огляд). – К.: ІАЕ, 2000. – 23 с.
373. Юрчишин В.В. Концептуальні основи розробки новітньої аграрної політики та її реалізації // Економіка АПК. – 2003. – № 8. – С. 3-8.
374. Якуба К.І. Відтворення українського селянства //Основні напрямки високоефективного розвитку пореформеного агропромислового виробництва в Україні на інноваційній основі. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – С.192-204.

375. Якуба К.І. Демографічна політика в сільській місцевості України. – К.: ІАЕ УААН, 1999. – 75 с.
376. Янукович В.Ф. Уряд надає особливої уваги розвитку аграрного сектора: Доп. на всеукр. нараді з питань стратегії розвитку аграрного сектора 7 лютого 2003р. // Економіка АПК. – 2003. – №2. – С. 8-14.
377. Яроцька Т.Р. Прибутковий податок із громадян: аспекти реформування // Фінанси України. – 2001. – № 1. – С.26-29.
378. Ясин Е.Г. Хозяйственные системы и радикальная реформа. – М.: Экономика, 1989. – 318 с.
379. Ястремский Б.С. Средний уровень русских урожаев и солнечные пятна // Вестник статистики. – 1922. – Кн. XII. – № 9. – С. 28-39.
380. Яценко Ю.П. Хозяйственный механизм в период трансформации к рыночному типу экономики: методология, инструментарий, реальные проекты. – К., 2001. – 320 с.
381. Barta R. The Great Depression of 1990. – N.Y., 1988.
382. Hansen A.H. Business cycles and national income. – N.Y., 1951.
383. Herschel W. Philosophical Transaction of the Royal Society. Part 2. London, 1801. – P. 31-316.
384. Kuznets S. National income. A summary of findings. – N.Y., 1946. – 144 p.
385. Mitchell W.C. Business cycles – the problem and its setting. – N.Y., 1927.
386. Rostow W.W. The World Economy: History and Prospect. – Austin and London. University of Texas Press, 1980. – 424 p.

Додатки

Додаток А.1

Розрахунок нормативної амортизації по озимій пшениці (на 100 га посіву)*

№ пп	Операція	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
			Склад апарату	Ціна, \$**	Ціна, грн	Кількість нормозмін	Кількість годин	Нормативна річна зайнятість, год.	Відансозна вартість машини, яка припадає на дану культуру, грн.	Річна норма амортизації, %***	Сума амортизації, грн.
1	Операція	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	Лущення стерні		T-150К	27659	139677,95	3,79	26,53	1600	2316,04	21,9	507,21
			ЛДГ-15	2840	14342	3,79	26,53	120	3170,78	21,9	694,40
2	Навантаження гною		T-156	30000	151500	4,92	34,44	1300	4013,58	21,9	878,98
3	Транспортування та внесення гною		T-150К	27659	139677,95	46,3	324,1	1600	28293,51	21,9	6196,28
			ПРТ-10	7823	39506,15	46,3	324,1	450	28453,21	21,9	6231,25
4	Оранка		T-150	25600	129280	18,18	127,26	1350	12186,79	21,9	2668,91
			ПЛН-5-35	1024	5171,2	18,18	127,26	240	2742,03	21,9	600,50
5	Ранньосівне борошування		T-150	25600	129280	2,79	19,53	1350	1870,25	21,9	409,58
			СТ-21	2300	11615	2,79	19,53	100	2268,41	21,9	496,78
6	Перша культивация пару		T-150	25600	129280	3,95	27,65	1350	538,86	21,9	118,01
			С-11У	470	2373,5	3,95	27,65	220	298,31	21,9	65,33
			КТ-4,0х2шт	3244	16382,2	3,95	27,65	230	1969,43	21,9	431,30
7	Друга культивация пару		T-150	25600	129280	4,52	31,64	1350	3029,94	21,9	663,56
			С-11У	470	2373,5	4,52	31,64	220	341,35	21,9	74,76
			КТ-4,0х2шт	3244	16382,2	4,52	31,64	230	2253,62	21,9	493,54
8	Борошування пару		T-150	25600	129280	1,39	9,73	1350	931,77	21,9	58,53
			СТ-21	2300	11615	1,39	9,73	100	1130,14	21,9	247,50
			БЗС-1,0х8шт	184	929,2	4,52	31,64	110	267,27	21,9	58,53
9	Навантаження мін добрив		T-150	25600	129280	1,39	9,73	1350	30,86	21,9	58,79
			БЗТС-1,0х21 шт	601	3035,05	1,39	9,73	110	268,46	21,9	58,79
			МТЗ-80	12700	64135	0,11	0,77	1600	30,86	21,9	6,76
			ПФ-0,75	2455	12397,75	0,11	0,77	600	15,91	21,9	3,48

Продовження додатку А.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
10	Протруювання насіння		700	3535	0,11	0,77	480	5,67	21,9	1,24
11	Навантаження насіння		2156	10887,8	0,11	0,77	260	32,24	21,9	7,06
12	Транспортування насіння		9682	48894,1	1,26	8,82	1600	269,53	34,4	92,72
			2507	12660,35	1,26	8,82	210	531,73	21,9	116,45
13	Транспортування мін добрив		9682	48894,1	0,62	4,34	1600	132,63	34,4	45,62
			2507	12660,35	0,62	4,34	210	261,65	21,9	57,30
14	Прорівнювання ліній для першого проходу агр			0	1	7				0,00
15	Сівба звичайним рядковим способом з венс м. д		30000	151500	2,6	18,2	1600	1723,31	21,9	377,41
			1800	9090	2,6	18,2	220	751,99	21,9	164,69
			4812	24300,6	2,6	18,2	160	2764,19	21,9	605,36
16	Коткування посівів		12700	64135	2,29	16,03	1600	642,55	21,9	140,72
			470	2373,5	2,29	16,03	220	172,94	21,9	37,87
			4488	22664,4	2,29	16,03	120	3027,59	21,9	663,04
17	Відбір монолітів			0	1	7				
18	Навантаження мін добрив		6500	32825	0,06	0,42	1000	13,79	21,9	3,02
			1651	8337,55	0,06	0,42	600	5,84	21,9	1,28
19	Транспортування мін добрив		9682	48894,1	0,31	2,17	1600	66,31	34,4	22,81
			2507	12660,35	0,31	2,17	210	130,82	21,9	28,65
20	Пиркоренеve підживлення		30000	151500	2,08	14,56	1600	1378,65	21,9	301,92
			1800	9090	2,08	14,56	210	630,24	21,9	138,02
			4812	24300,6	2,08	14,56	160	2211,35	21,9	484,29
21	Весняне обстеження посіву			0	2,08	14,56				
22	Знищення мишовидних гризунів			0	3	21				
23	Приготування розчину гербіцидів		12100	61105	1,67	11,69	1600	446,45	21,9	97,77
			650	3282,5	1,67	11,69	210	182,73	21,9	40,02
24	Транспортування гербіцидів		12100	61105	1,37	9,59	1600	366,25	21,9	80,21
			1200	6060	1,37	9,59	210	276,74	21,9	60,61
25	Внесення гербіцидів		12700	64135	1,96	13,72	1600	549,96	21,9	120,44
			6425	32446,25	1,96	13,72	320	1391,13	21,9	304,66
26	Обстеження посіву			0	1,96	13,72				

Додатки

Продовження доданку А.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
27	Приготування розчину фунгіцидів		12100	61105	1,67	11,69	1600	446,45	21,9	97,77
			650	3282,5	1,67	11,69	210	182,73	21,9	40,02
28	Транспортування фунгіцидів		12100	61105	1,37	9,59	1600	366,25	21,9	80,21
			1200	6060	1,37	9,59	210	276,74	21,9	60,61
29	Внесення фунгіцидів		12700	64135	1,96	13,72	1600	549,96	21,9	120,44
			6425	32446,25	1,96	13,72	320	1391,13	21,9	304,66
30	Приготування розчину інсектицидів		12100	61105	1,67	11,69	1600	446,45	21,9	97,77
			650	3282,5	1,67	11,69	210	182,73	21,9	40,02
31	Транспортування розчину інсектицидів		12100	61105	1,36	9,52	1600	363,57	21,9	79,62
			1200	6060	1,36	9,52	210	274,72	21,9	60,16
32	Внесення інсектицидів		12700	64135	1,96	13,72	1600	549,96	21,9	120,44
			6425	32446,25	1,96	13,72	320	1391,13	21,9	304,66
33	Скопування у валки		12700	64135	5,59	39,13	1600	1568,50	21,9	343,50
			2700	13635	5,59	39,13	90	5928,20	21,9	1298,27
34	Підбирання та обмолочування валків		86702	437845,1	6,13	42,91	170	110517,25	21,9	24203,28
35	Транспортування зерна на тік		25000	126250	8,67	60,69	1840	4164,19	34,4	1432,48
36	Очищення та сортування зерна		34849	175987,45	8,67	60,69	260	41079,53	21,9	8996,42
				0	20	140				0,00
37	Свіння зерна									
38	Транспортування зерна в склад		25000	126250	8,32	58,24	1840	3996,09	34,4	1374,65
39	Транспортування подрібненої соломи		12100	61105	40,32	282,24	1600	10778,92	21,9	2360,58
			3800	19190	40,32	282,24	800	6770,23	21,9	1482,68
40	Скормування подрібненої соломи		12100	61105	20	140	1600	5346,69	21,9	1170,92
			1227	6196,35	20	140	600	1445,82	21,9	316,63
х	Всього	х	х	х	х	х	х	х	х	70090,39

* Джерело: Технологічні карти та витрати на вирощування сільськогосподарських культур / За ред. П.Т.Саблука, Д.І.Мазаоренка,

Г.Є.Мазнєва. - К.: ННЦ ІАЕ, 2005. - 402 с.

*** Джерело: Економічний довідник аграрника / За ред. Ю.Я.Лузана, П.Т.Саблука. - К.: Преса України, 2003. - 800 с.

**** Річна норма амортизації обчислена виходячи з квартальної норми з урахуванням шоквартального зменшення залишкової вартості

Додаюк А.2

Розрахунок нормативної амортизації по ячменю (на 100 га посіву)*

№ пп	Операція	3	4	5	6	7	8	9	10	11
		Склад агрегату	Ціна, \$ **	Ціна, грн	Кількість нормозмін	Кількість годин	Нормативна річна зайнятість, год.	Відсоток вартості машини, яка припадає на дану культуру, грн.	Річна норма амортизації, %**	Сума амортизації, грн.
1	2									
1	Лущення стерні	Т-150К	27659	139677,95	3,79	26,53	1600	2316,04	21,9	507,21
		ЛДГ-15	2840	14342	3,79	26,53	120	3170,78	21,9	694,40
2	Оранка на зяб	Т-150	25600	129280	18,18	127,26	1350	12186,79	21,9	2668,91
		ПЛН-5-35	1024	5171,2	18,18	127,26	240	2742,03	21,9	600,50
3	Ранньосіяне боронування	Т-150	25600	129280	1,39	9,73	1350	931,77	21,9	204,06
		СТ-21	2300	11615	1,39	9,73	100	1130,14	21,9	247,50
		БЗТС-1,0x21 шт	601	3035,05	1,39	9,73	110	268,46	21,9	58,79
4	Протруювання насіння	ПС-10	700	3535	0,28	1,96	480	14,43	21,9	3,16
		Т-150	25600	129280	3,62	25,34	1350	2426,63	21,9	531,43
5	Передпосівна культивация	С-11У	470	2373,5	3,62	25,34	100	601,44	21,9	131,72
		КПСП-4,0x2 шт.	2108	10645,4	3,62	25,34	230	1172,85	21,9	256,85
6	Транспортування насіння	ГАЗ-53А	9682	48894,1	1,26	8,82	1600	269,53	34,4	92,72
		УЗСА-40	2507	12660,35	1,26	8,82	210	531,73	21,9	116,45
7	Навантаження мін. добрив	Т-25А	6500	32825	0,09	0,63	1000	20,68	21,9	4,53
		ПП-0,3	1651	8337,55	0,09	0,63	600	8,75	21,9	1,92
8	Доставка мін. добрив та завантаження сівалок	Т-16М	5800	29290	2,5	17,5	1000	512,58	21,9	112,25
9	Прорівнювання ліній для першого проходу агрегату			0	1	7			21,9	0

Додатки

Продовження додатку А.2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
10	Сівба звичайним рядковим способом з венс м д	Т-150 СП-11 СЗ-5,4х2шт	25600 1800 4812	129280 9090 24300,6	3,28 3,28 3,28	22,96 22,96 22,96	1600 220 160	1855,17 948,67 3487,14	21,9 21,9 21,9	406,28 207,76 763,68
11	Коткування посівів	ЮМЗ-6Л С-11У	12100 470	61105 2373,5	2,5 2,5	17,5 17,5	1600 220	668,34 188,80	21,9 21,9	146,37 41,35
12	Приготування розчину гербицидів	ЗККП-6Ах3шт ЮМЗ-6Л	4488 12100	22664,4 61105	2,5 1,67	17,5 11,69	120 1600	3305,23 446,45	21,9 21,9	723,84 97,77
13	Транспортування розчину гербицидів	МПР-3200 ЮМЗ-6Л	650 12100	3282,5 61105	1,67 1,37	11,69 9,59	210 1600	182,73 366,25	21,9 21,9	40,02 80,21
14	Внесення гербицидів	ВР-3М ЮМЗ-6Л	1200 12700	6060 64135	1,37 1,96	9,59 13,72	210 1600	276,74 549,96	21,9 21,9	60,61 120,44
15	Обкошування крайових смуг поля	ОП-2000-2-01	6425	32446,25	1,96	13,72	320	1391,13	21,9	304,66
16	Пряме комбайнування	Дон-1500	86702	437845,1	0,27	1,89	170	4867,81	21,9	1066,05
17	Транспортування зерна на тік	Дон-1500	86702	437845,1	8,74	61,18	170	157572,72	21,9	34508,43
18	Очищення та сортування зерна	КАМАЗ-5510	25000	126250	5,2	36,4	1840	2497,55	34,4	859,16
19	Сушіння зерна	ЗАВ-20	34849	175987,45	2,52	17,64	260	11940,07	21,9	2614,88
20	Транспортування зерна в склад	Вручну		0	12	84			21,9	0,00
21	Транспортування подрібненої соломи	КАМАЗ-5510	25000	126250	5,03	35,21	1840	2415,90	34,4	831,07
22	Скиртування подрібненої соломи	ЮМЗ-6Л	12100	61105	24,19	169,33	1600	6466,82	21,9	1416,23
		2ПТС-4-887А-5918	3800	19190	24,19	169,33	800	4061,80	21,9	889,53
		ЮМЗ-6Л	12100	61105	12	84	1600	3208,01	21,9	702,55
х	Всього	ПФ-0,5	1227	6196,35	12	84	600	867,49	21,9	189,98
		х	х	х	х	х	х	х	х	х
		х	х	х	х	х	х	х	х	х

* Джерело: Технологічні карти та витрати на вирощування сільськогосподарських культур / За ред. П.Т.Саблука, Д.І.Мазоренка, Г.С.Мазнава, - К.: ННЦ ІАЕ, 2005. - 402 с.

** Джерело: Економічний довідник аграрника / За ред. Ю.Я.Лузана, П.Т.Саблука, - К.: Преса України, 2003. - 800 с.

*** Річна норма амортизації обчислена виходячи з квартальної норми з урахуванням шокувального зменшення залишкової вартості

Додаток А.3

Розрахунок нормативної амортизації по соняшнику (на 100 га посіву)*

№ пп	Операція	3	4	5	6	7	8	9	10	11
		Склад агрегату	Ціна, \$ **	Ціна, грн	Кількість нормозмін	Кількість годин	Нормативна річна зайнятість, год.	Балансова вартість машини, яка припадає на одну культуру, грн.	Річна норма амортизації, % ***	Сума амортизації, грн.
1	Лущення стерні	Т-150К	27659	139677,95	3,79	26,53	1600	2316,04	21,9	507,21
		ЛДГ-15	2840	14342	3,79	26,53	120	3170,78	21,9	694,40
2	Навантаження мінеральних добрив	МТЗ-80	12700	64135	0,2	1,4	1600	56,12	21,9	12,29
		ПФ-0,75	2455	12397,75	0,2	1,4	600	28,93	21,9	6,34
3	Транспортування та внесення мінеральних добрив	МТЗ-80	12700	64135	2,38	16,66	1600	667,81	21,9	146,25
		СТТ-10	5500	27775	2,38	16,66	210	2203,48	21,9	482,56
		Т-150	25600	129280	18,18	127,26	1350	12186,79	21,9	2668,91
		ПЛН-5-35	1024	5171,2	18,18	127,26	240	2742,03	21,9	600,50
4	Оранка на зяб	Т-150	25600	129280	1,39	9,73	1350	931,77	21,9	204,06
		СТ-21	2300	1161,5	1,39	9,73	100	1130,14	21,9	247,50
		ВЗСС-1,0 x 21 шт.	253	1277,65	1,39	9,73	110	113,01	21,9	24,75
6	Приготування розчину гербіцидів	ЮМЗ-6П	12100	61105	1,68	11,76	1600	449,12	21,9	98,36
		МІР-3200	650	3282,5	1,68	11,76	210	183,82	21,9	40,26
7	Доставка розчину гербіцидів	ЮМЗ-6П	12100	61105	1,38	9,66	1600	368,92	21,9	80,79
		ВР-3М	1200	6060	1,38	9,66	210	278,76	21,9	61,05

Додатки

Продовження додатку А.3

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
8	Внесення гербіцидів	ЮМЗ-6Л	12100	61105	1,96	13,72	1600	523,98	21,9	114,75
		ОП-2000-2-01	6425	32446,25	1,96	13,72	320	1391,13	21,9	304,66
9	Передпосівна культивация	Т-150	25600	129280	3,03	21,21	1350	2031,13	21,9	444,82
		КПСП-4,0 х 3 шт.	3162	15968,1	3,03	21,21	230	1472,54	21,9	322,49
		БЗСС-1,0 х 12 шт.	276	1393,8	3,03	21,21	110	268,75	21,9	58,86
10	Провішування ліній для першого проходу агрегату			0	1	7			21,9	0,00
11	Доставка насіння та заправка сівалок	Т-16М	5800	29290	0,04	0,28	1000	8,20	21,9	1,80
12	Навантаження мінеральних добрив	Т-25А	6500	32825	0,09	0,63	1000	20,68	21,9	4,53
		ПП-0,3	1651	8337,55	0,09	0,63	600	8,75	21,9	1,92
13	Доставка мінеральних добрив і завантаження сівалок	Т-16М	5800	29290	0,37	2,59	1000	75,86	21,9	16,61
14	Сівба з внесенням мінеральних добрив	Т-150К	27659	139677,95	3,91	27,37	1600	2389,37	21,9	523,27
		СУПН-12А	9412	47530,6	3,91	27,37	140	9292,23	21,9	2035,00
15	Перший міжрядний обробіток	ХТЗ-120	17000	88850	4,61	32,27	1600	1731,49	21,9	379,20
		КРН-8,4	3400	17170	4,61	32,27	350	1583,07	21,9	346,69
16	Прополування вручну			0	500	3500			21,9	0,00
17	Другий міжрядний обробіток	ХТЗ-120	17000	88850	5,15	36,05	1600	1934,31	21,9	423,61
		КРН-8,4	3400	17170	5,15	36,05	350	1768,51	21,9	387,30
18	Регулювання польоту літака			0	1	7			21,9	0,00
19	Десикація посівів	АН-2		0	1	7			21,9	0,00
20	Обкошування крайніх смуг поля	СК-5	42553	214892,65	0,2	1,4	120	2507,08	21,9	549,05
		ПСП-1,5	4740	23937	0,2	1,4	90	372,35	21,9	81,55
21	Транспортування насіння від комбайну з обкосів	КАМА3-5510	25000	126250	0,08	0,56	1840	38,42	34,4	13,22

Продовження додатку А.3

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
22	Збирання врожаю з основного	СК-5	42553	214892,65	6,42	44,94	120	80477,30	21,9	17624,53
	масиву	ПСР-1,5	4740	23937	6,42	44,94	90	11952,54	21,9	2617,61
23	Транспортування насіння від комбайну на тік	КАМА3-5510	17000	85850	2,52	17,64	1840	823,04	34,4	283,13
24	Очищення та сортування зерна	ЗАВ-20	34849	175987,45	1,26	8,82	260	5970,04	21,9	1307,44
25	Транспортування зерна в склад	КАМА3-5510	25000	126250	2,34	16,38	1840	1123,90	34,4	386,62
Х	Всього	Х	Х	Х	Х	Х	Х	Х	Х	34125,86

* Джерело: Технологічні карти та витрати на вирощування сільськогосподарських культур / За ред. П.Т.Саблука, Д.І.Мазоренка, Г.С.Мазнева. - К.: ННЦ ІАЕ, 2005. - 402 с.

** Джерело: Економічний довідник аграрника / За ред. Ю.Я.Лузана, П.Т.Саблука. - К.: Преса України, 2003. - 800 с.

*** Річна норма амортизації обчислена виходячи з квартальної норми з урахуванням шоквартального зменшення залишкової вартості

Додаток А.4

Розрахунок нормативної амортизації по цукрових буряках (на 100 га посіву)*

№ пп	Операція	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
		Ціна, % *	Склад апарату	Ціна, грн	Кількість нормозмін	Кількість годин	Нормативна річна зайнятість, год.	Балансова вартість машини, яка припадає на дану культуру, грн.	Річна норма амортизації, %***	Сума амортизації, грн.	
1	Лущення стерні										
		27659	Т-150К	139677,95	3,79	26,53	1600	2316,04	21,9	507,21	
		2840	ЛДГ-15	14342	3,79	26,53	120	3170,78	21,9	694,40	
2	Навантаження мінеральних добрив	12100	ЮМЗ-6Л	61105	0,82	5,74	1600	219,21	21,9	48,01	
		5040	ПЕ-Ф-1А	25452	0,82	5,74	600	243,49	21,9	53,32	
3	Внесення мінеральних добрив	12100	ЮМЗ-6Л	61105	3,16	22,12	1600	844,78	21,9	185,01	
		10250	МВУ-100	51762,5	3,16	22,12	210	5452,32	21,9	1194,06	
4	Оранка на зуб	27659	Т-150К	139677,95	24,39	170,73	1600	14904,51	21,9	3264,09	
		750	ПЛН-4-35	3787,5	24,39	170,73	240	2694,33	21,9	590,06	
		25600	Т-150	129280	3,44	24,08	1350	2305,97	21,9	505,01	
		470	С-1УУ	2373,5	3,44	24,08	220	259,79	21,9	56,89	
5	Перша культивация на глибину 6-8 см	3244	КГ-4,0 x 2 шг	16382,2	3,44	24,08	230	1715,15	21,9	375,62	
		25600	Т-150	129280	3,62	25,34	1350	2426,63	21,9	531,43	
		470	С-1УУ	2373,5	3,62	25,34	220	273,38	21,9	59,87	
		3244	КГ-4,0 x 2 шг	16382,2	3,62	25,34	230	1804,89	21,9	395,27	
7	Ранньовесняне боронування	25600	Т-150	129280	1,39	9,73	1350	931,77	21,9	204,06	
		2300	СТ-21	11615	1,39	9,73	100	1130,14	21,9	247,50	
		483	БЗСС-1,0 x 21 шг.	2439,15	1,39	9,73	110	215,75	21,9	47,25	

Продовження додатку А.4

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
8	Приготування розчину гербіцидів	ЮМЗ-6Л МНР-3200	12100 650	61105 3282,5	1,67 1,67	11,69 11,69	1600 210	446,45 182,73	21,9 21,9	97,77 40,02
9	Транспортування розчину	ЮМЗ-6Л	12100	61105	1,37	9,59	1600	366,25	21,9	80,21
10	Внесення гербіцидів	ВР-3М	1200	6060	1,37	9,59	210	276,74	21,9	60,61
		ЮМЗ-6Л	12100	61105	1,96	13,72	1600	523,98	21,9	114,75
		ОП-2000-2-01	6425	32446,25	1,96	13,72	320	1391,13	21,9	304,66
11	Передпосівна	Т-150	25600	129280	3,03	21,21	1350	2031,13	21,9	444,82
	культивациа з боронуванням	С-1ПУ	470	2373,5	3,03	21,21	220	228,83	21,9	50,11
		КПСЛ-4,0 х 2 шт	3132	15816,6	3,03	21,21	230	1458,57	21,9	319,43
		БЗСС-1,0 х 8 шт.	184	929,2	3,03	21,21	110	179,17	21,9	39,24
12	Навантаження насіння для сівби			0	0,12	0,84			21,9	
13	Транспортування та завантаження сівалок насінням	Т-16	5800	29290	0,15	1,05	1000	30,75	21,9	6,74
14	Навантаження мінеральних добрив	Т-25А	6500	32825	0,11	0,77	1000	25,28	21,9	5,54
		ПГ-0,3	1651	8337,55	0,11	0,77	600	10,70	21,9	2,34
15	Доставка мін добрив	Т-16	5800	29290	3	21	1000	615,09	21,9	134,70
16	Сівба пунтирним способом з внесенням	Т-70С	8450	42672,5	10	70	1000	2987,08	21,9	654,17
		ССТ-12Б	3996	20179,8	10	70	50	28251,72	21,9	6187,13
17	Коткування посівів	Т-70С	8450	42672,5	2,76	19,32	1000	824,43	21,9	180,55
		С-1ПУ	470	2373,5	2,76	19,32	220	208,44	21,9	45,65
		ЗКВГ-1,4 х 3 шт.	1212	6120,6	2,76	19,32	90	1313,89	21,9	287,74
18	Перше рихлення міжрядь	Т-70С	8450	42672,5	8	56	1000	2389,66	21,9	523,34
		УСМК-5,4	3075	15528,75	8	56	270	3220,78	21,9	705,35
19	Друге рихлення міжрядь	Т-70С	8450	42672,5	6,9	48,3	1000	2061,08	21,9	451,38
		УСМК-5,4	3075	15528,75	6,9	48,3	270	2777,92	21,9	608,36
20	Ручне прополвання			0	500	3500				0,00
21	Приготування розчину гербіцидів	ЮМЗ-6Л	12100	61105	1,68	11,76	1600	449,12	21,9	98,36
		МНР-3200	650	3282,5	1,68	11,76	210	183,82	21,9	40,26

Продовження додатку А.4

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
22	Транспортування розчину	ЮМЗ-6Л	12100	61105	1,38	9,66	1600	368,92	21,9	80,79
		ВР-ЗМ	1200	6060	1,38	9,66	210	278,76	21,9	61,05
23	Внесення гербіцидів	ЮМЗ-6Л	12100	61105	1,96	13,72	1600	523,98	21,9	114,75
		ОП-2000-2-01	6425	32446,25	1,96	13,72	320	1391,13	21,9	304,66
24	Третє рихлення міжрядь	Т-70С	8450	42672,5	6,06	42,42	1000	1810,17	21,9	396,43
		УСМК-5,4	3075	15528,75	6,06	42,42	270	2439,74	21,9	534,30
25	Рихлення ґрунту в міжряддях перед	Т-70С	8450	42672,5	6,06	42,42	1000	1810,17	21,9	396,43
		УСМК-5,4	3075	15528,75	6,06	42,42	270	2439,74	21,9	534,30
26	Скошування гички	Т-70С	8450	42672,5	15,87	111,09	1000	4740,49	21,9	1038,17
		БМ-6	7700	38885	15,87	111,09	180	23998,53	21,9	5255,68
27	Транспортування гички з поля	ЮМЗ-6Л	12100	61105	34,25	239,75	1600	9156,20	21,9	2005,21
		2ПТС-4-887Б	3800	19190	34,25	239,75	800	5751,00	21,9	1259,47
28	Збирання коренеплодів	РКМ-6	40000	202000	13,89	97,23	180	109113,67	21,9	23895,89
29	Транспортування коренеплодів на край	ЮМЗ-6Л	12100	61105	93,98	657,86	1600	25124,08	21,9	5502,17
		2ПТС-4-887Б	3800	19190	93,98	657,86	800	15780,42	21,9	3455,91
30	Доочистка та навантаження коренів в автомобілі	СПС-4,2	7297	36849,85	10,33	72,31	180	14803,40	21,9	3241,95
31	Транспортування коренеплодів	КАМАЗ-5510	25000	126250	43,33	303,31	1840	20811,35	34,4	7159,11
х	Всього	х	х	х	х	х	х	х	х	х

* Джерело: Технологічні карти та витрати на вирощування сільськогосподарських культур / За ред. П.Т.Саблука, Д.І.Мазоренка, Г.Є.Мазнева. - К.: ННЦ ІАЕ, 2005. - 402 с.

** Джерело: Економічний довідник аграрника / За ред. Ю.Я.Лузана, П.Т.Саблука. - К.: Преса України, 2003. - 800 с.

*** Річна норма амортизації обчислена виходячи з квартальної норми з урахуванням шокувального зменшення залишкової вартості

Додаток А.5

Розрахунок нормативної амортизації по картоплі (на 100 га посіву)*

№ пп	Операція	№ склад апарату	Ціна, \$ **	Ціна, грн	Кількість нормозмін	Кількість годин	Нормативна річна зайнятість, год.	Віданова вартість машини, яка припадає на дану культуру, грн.	Річна норма амортизації, %***	Сума амортизації, грн.
1	Операція									
1	Лущення стерні	Т-150	25600	129280	3,79	26,53	1350	2540,59	21,9	556,39
		ЛДГ-15	2840	14342	3,79	26,53	120	3170,78	21,9	694,40
2	Навантаження органічних добрив	Т-156	30000	151500	3,08	21,56	1300	2512,57	21,9	550,25
3	Внесення гною	Т-150К	27659	139677,95	25,97	181,79	1600	15870,03	21,9	3475,54
		ПРТ-10	7823	39506,15	25,97	181,79	450	15959,61	21,9	3495,15
4	Навантаження мінеральних добрив	МТЗ-80	12700	64135	0,57	3,99	1600	159,94	21,9	35,03
		ПФ-0,75	2455	12397,75	0,57	3,99	600	82,45	21,9	18,06
5	Транспортування та внесення мінеральних добрив	МТЗ-80	12700	64135	3,16	22,12	1600	886,67	21,9	194,18
		МВУ-100	10250	51762,5	3,16	22,12	210	5452,32	21,9	1194,06
6	Оранка на зяб	Т-150К	27659	139677,95	21,28	148,96	1600	13004,02	21,9	2847,88
		ПЛН-4-35	750	3787,5	21,28	148,96	240	2350,78	21,9	514,82
		Т-150К	27659	139677,95	3,03	21,21	1600	1851,61	21,9	405,50
7	Культивація з боронуванням на глибину 6-8 см	С-11У	470	2373,5	3,03	21,21	220	228,83	21,9	50,11
		КПСІ-4 х 3 шт.	132	15816,6	3,03	21,21	230	1458,57	21,9	319,43
		БЗСС-1,0 х 8 шт.	184	929,2	3,03	21,21	110	179,17	21,9	39,24

Продовження додатку А.5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
8	Ранньовесняне боронування	T-150 CT-21 БЗСС-1,0 x 21 шт. MT3-80	25600 2300 483 12700	129280 11615 2439,15 64135	2,79 2,79 2,79 8,55	19,53 19,53 19,53 59,85	1350 100 110 1600	1870,25 2268,41 433,06 2399,05	21,9 21,9 21,9 21,9	409,58 496,78 94,84 525,39
9	Нарізання гребенів	KBT-4,2	404	2040,2	8,55	59,85	90	1356,73	21,9	297,12
10	Сортирування картоплі, пропрівання, пропуювання	КСП-25	6800	34340	3,82	26,74	250	3673,01	21,9	804,39
11	Навантаження картоплі на транспортні засоби	Вручну		0	39,47	276,29			21,9	0,00
12	Транспортування картоплі до посівних агрегатів	ГА3-53А	9682	48894,1	13,33	93,31	1840	2479,52	34,4	852,95
13	Навантаження добрив	MT3-80 ПФ-0,75	12700 2455	64135 12397,75	0,14 0,14	0,98 0,98	1600 600	39,28 20,25	21,9 21,9	8,60 4,43
14	Транспортування добрив	ГА3-53А	9682	48894,1	0,67	4,69	1840	124,63	34,4	42,87
15	Завантаження картоплесаджалок	Вручну		0	39,47	276,29			21,9	0,00
16	Садіння картоплі	MT3-80 КСМ-6-1	12700 4500	64135 22725	12,99 12,99	90,93 90,93	1600 140	3644,87 14759,89	21,9 21,9	798,23 3232,42
17	Міжрядний обробіток	MT3-80 КРН-4,2	12700 2310	64135 11665,5	8,13 8,13	56,91 56,91	1600 350	2281,20 1896,81	21,9 21,9	499,58 415,40
18	Другий міжрядний обробіток	MT3-80 КРН-4,2	12700 2310	64135 11665,5	7,69 7,69	53,83 53,83	1600 350	2157,74 1794,15	21,9 21,9	472,55 392,92
19	Приготування розчину фунгіцидів	ЮМ3-6Л МПР-3200	12100 650	61105 3282,5	1,13 1,13	7,91 7,91	1600 210	302,09 123,64	21,9 21,9	66,16 27,08
20	Транспортування розчину	ЮМ3-6Л ВР-3М	12100 1200	61105 6060	0,93 0,93	6,51 6,51	1600 210	248,62 187,86	21,9 21,9	54,45 41,14

Продовження додатку А.5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
21	Внесення фунгіцидів	МТ3-80 ОПШ-15-01	12700 1200	64135 6060	3,33 3,33	23,31 23,31	1600 320	934,37 441,43	21,9 21,9	204,63 96,67
22	Приготування розчину інсектицидів	ЮМЗ-6Л	12100	61105	2,23	15,61	1600	596,16	21,9	130,56
23	Транспортування розчину	МПР-3200	650	3282,5	2,23	15,61	210	244,00	21,9	53,44
24	Внесення інсектицидів	ЮМЗ-6Л	12100	61105	1,82	12,74	1600	486,55	21,9	106,55
25	Підгогання	ВР-3М	1200	6060	1,82	12,74	210	367,64	21,9	80,51
26	Рихлення міжрядь	МТ3-80	12700	64135	6,67	46,69	1600	1871,54	21,9	409,87
27	Збирання картоплі	ОПШ-15-01	1200	6060	6,67	46,69	320	884,19	21,9	193,64
28	Транспортування картоплі	МТ3-80	12700	64135	7,87	55,09	1600	2208,25	21,9	483,61
29	Переорювання площі	КОР-4,2	2440	12322	7,87	55,09	280	2424,35	21,9	530,93
30	Підбір картоплі після переорювання	МТ3-80	12700	64135	7,81	54,67	1600	2191,41	21,9	479,92
31	Сортирування картоплі	Т-150К	2500	12625	7,81	54,67	280	2465,03	21,9	539,84
32	Завантаження контейнерів	ККУ-2А-3	27659	139677,95	62,5	437,5	1600	38193,19	21,9	8364,31
33	Транспортування на склад	МТ3-80	11055	55827,75	62,5	437,5	230	106194,09	21,9	23256,51
34	Транспортування некондиційної продукції	МТ3-80	12700	64135	26,93	188,51	1600	7556,31	21,9	1654,83
х	Всього	2ПТС-4-887Б МТ3-80 КТН-2В	3800 12700 697	19190 64135 3519,85	26,93 20,83 20,83	188,51 145,81 145,81	800 1600 120	4521,88 5844,70 4276,91	21,9 21,9 21,9	990,29 1279,99 936,64
31	Сортирування картоплі	Вручну	0	0	100	700			21,9	0,00
32	Завантаження картоплі	КСП-25	6800	34340	22,86	160,02	250	21980,35	21,9	4813,70
33	Транспортування на склад	Вручну	0	0	181,58	1271,06			21,9	0,00
34	Транспортування некондиційної продукції	ГАЗ-53А	9682	48894,1	61,33	429,31	1840	11408,00	34,4	3924,35
х	Всього	ГАЗ-53А	9682	48894,1	18,67	130,69	1840	3472,81	34,4	1194,65
х	Всього	х	х	х	х	х	х	х	х	73674,35

Додаток А.6
 Розрахунок нормативної амортизації по еспарцету на сіно (на 100 га посіву)*

№ пп	Операція	3	4	5	6	7	8	9	10	11
		Склад агрегату	Ціна, \$	Ціна, грн	Кількість нормозмін	Кількість годин	Нормативна річна зайнятість, год.	Валасова вартість машини, яка припадає на дану культуру, грн.	Річна норма амортизації, %***	Сума амортизації, грн.
1	Основний обробіток ґрунту проводиться під покривну культуру									
1	Протручування насіння	ПС-10	4700	23735	1,29	9,03	300	714,42	21,9	156,46
2	Навантаження насіння	ЮМЗ-6Л	12100	61105	0,08	0,56	1600	21,39	21,9	4,68
		ПЕ-Ф-1А	5040	25452	0,08	0,56	600	23,76	21,9	5,20
3	Транспортування насіння	ГАЗ-53А	9682	48894,1	0,57	3,99	1840	106,03	21,9	23,22
	та завантаження сівалок	УЗСА-40	2507	12660,35	0,57	3,99	210	240,55	21,9	52,68
4	Сівба звичайним рядковим способом	Г-150	25600	129280	3,05	21,35	1350	2044,54	21,9	447,75
		СП-11	1800	9090	3,05	21,35	220	882,14	21,9	193,19
		СЗТ-3,6 x 3 шт.	7842	39602,1	3,05	21,35	160	5284,41	21,9	1157,28
5	Коткування	ЮМЗ-6Л	12100	61105	3,34	23,38	1600	892,90	21,9	195,54
		С-11У	470	2373,5	3,34	23,38	220	252,24	21,9	55,24
		ЗКВТ-1,4 x 2 шт.	808	4080,4	3,34	23,38	90	1060,00	21,9	232,14
6	Досходове боронування	Г-150	25600	129280	3,77	26,39	1350	2527,18	21,9	553,45
		СТ-21	2300	11615	3,77	26,39	100	3065,20	21,9	671,28
		БЗС-1,0 x 21 шт.	483	2439,15	3,77	26,39	110	585,17	21,9	128,15
7	Скошування еспарцету	ЮМЗ-6Л	12100	61105	8,26	57,82	1600	2208,18	21,9	483,59
		КПРН-3	2428	12261,4	8,26	57,82	200	3544,77	21,9	776,30
8	Ворущіння сіна	Г-25А	6500	32825	4,27	29,89	1000	981,14	21,9	214,87
		ГВК-6	1000	5050	4,27	29,89	150	1006,30	21,9	220,38

Продовження Додатку А.6										
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
9	Згрібання сіна у валки	T-25A	6500	32825	9,09	63,63	1000	2088,65	21,9	457,42
		ГВЦ-3	830	4292,5	9,09	63,63	130	1820,88	21,9	398,77
10	Ворушення сіна у валках	T-25A	6500	32825	4,27	29,89	1000	981,14	21,9	214,87
		ГВК-6	1000	5050	4,27	29,89	150	1006,30	21,9	220,38
11	Пресування сіна	МТЗ-80	12700	64135	4,31	30,17	1600	1209,35	21,9	264,85
		К-453	14000	70700	4,31	30,17	150	14220,13	21,9	3114,21
12	Транспортування тюків	ЮМЗ-6П	12100	61105	5,32	37,24	1600	1422,22	21,9	311,47
		ПСЕ-20	4400	22220	4,32	30,24	800	839,92	21,9	183,94
13	Укладання тюків на зберігання	ЮМЗ-6П	12100	61105	6	42	1600	1604,01	21,9	351,28
		ПС-0,50,8Б	1700	8383	6	42	320	1126,78	21,9	246,77
14	Стогування сіна та доставка стогів до місця зберігання	T-150K	27659	139677,95	4,72	33,04	1600	2884,35	21,9	631,67
х	Всього	х	9023	45566,15	4,72	33,04	120	12545,88	21,9	2747,55
		х	х	х	х	х	х	х	х	14714,39

* Джерело: Технологічні карти та витрати на вирощування сільськогосподарських культур / За ред. П. Т. Саблука, Д. І. Мазоренка, Г. Є. Мазнева. - К.: ННЦ ІАЕ, 2005. - 402 с.

** Джерело: Економічний довідник аграрника / За ред. Ю. Я. Лузана, П. Т. Саблука. - К.: Преса України, 2003. - 800 с.

*** Річна норма амортизації обчислена виходячи з квартальної норми з урахуванням цюквартального зменшення залишкової вартості

Додаток А.7

Розрахунок нормативної амортизації по еспартету на зелений корм (на 100 га посіву)*

№ пп	Операція	3	4	5	6	7	8	9	10	11
		Склад агрегату	Ціна, \$**	Ціна, грн	Кількість нормозмін	Кількість годин	Нормативна річна зайнятість, год.	Віданснова вартість машини, яка припадає на дану культуру, грн.	Річна норма амортизації, %***	Сума амортизації, грн.
1	Основний обробіток ґрунту проводиться під покривну культуру									
1	Протруювання насіння	ПС-10	4700	23735	1,29	9,03	300	714,42	21,9	156,46
		ЮМЗ-6П	12100	61105	0,08	0,56	1600	21,39	21,9	4,68
2	Навантаження насіння	ПЕ-Ф-1А	5040	25452	0,08	0,56	600	23,76	21,9	5,20
	Транспортування насіння	ГАЗ-53А	9682	48894,1	0,57	3,99	1840	106,03	21,9	23,22
3	та завантаження сівалок	УЗСА-40	2507	12660,35	0,57	3,99	210	240,55	21,9	52,68
		Т-150	25600	129280	3,05	21,35	1350	2044,54	21,9	447,75
		СП-11	1800	9090	3,05	21,35	220	882,14	21,9	193,19
4	Сівба звичайним рядковим способом	СЗТ-3,6 x 3 шт.	7842	39602,1	3,05	21,35	160	5284,41	21,9	1157,28
		ЮМЗ-6П	12100	61105	3,34	23,38	1600	892,90	21,9	195,54
		С-11У	470	2373,5	3,34	23,38	220	252,24	21,9	55,24
5	Коткування	ЗКВГ-1,4 x 2 шт.	808	4080,4	3,34	23,38	90	1060,00	21,9	232,14
		Т-150	25600	129280	3,77	26,39	1350	2527,18	21,9	553,45
		СГ-21	2300	11615	3,77	26,39	100	3065,20	21,9	671,28
6	Досходове боронування	БЗСС-1,0 x 21 шт.	483	2439,15	3,77	26,39	110	585,17	21,9	128,15

Продовження додатку А.7

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
7	Скошування зеленої маси з подрібненням	КСК-100А	29700	149985	12,05	84,35	100	126512,35	21,9	27706,20
8	Транспортування зеленої маси	КАМАЗ-5510	25000	126250	26	182	1840	12487,77	34,4	4295,79
х	Всього	х	х	х	х	х	х	х	х	35889,28

* Джерело: Технологічні карти та витрати на вирощування сільськогосподарських культур / За ред. П.Т.Саблука, Д.П.Мазоренка, Г.С.Мазнева. - К.: ННЦ ІАЕ, 2005. - 402 с.

** Джерело: Економічний довідник аграрника / За ред. Ю.Я.Лузана, П.Т.Саблука. - К.: Преса України, 2003. - 800 с.

*** Річна норма амортизації обчислена виходячи з квартальної норми з урахуванням шоквартального зменшення залишкової вартості

Зміст

В С Т У П	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗШИРЕНОГО ВІДТВОРЕННЯ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ	6
1.1. Сутність, особливості та умови розширеного відтворення в сільському господарстві України	6
1.2. Економічний механізм і його вплив на відтворювальний процес в аграрному секторі	24
1.3. Об'єктивна необхідність державного регулювання відтворювального процесу в сільському господарстві в ринкових умовах	42
РОЗДІЛ 2. ТЕНДЕНЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДИНАМІКИ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ	61
2.1. Динаміка урожайності основних культур та продуктивності тварин	61
2.2. Циклічність у динаміці валової та товарної продукції сільського господарства	72
2.3. Фінансові наслідки циклічності відтворення сільськогосподарського виробництва	88
РОЗДІЛ 3. ТЕНДЕНЦІЇ, ФАКТОРИ Й ЕКОНОМІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ВІДТВОРЕННЯ ОСНОВНИХ ЕЛЕМЕНТІВ АГРАРНОГО РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ	100
3.1. Відтворення сільськогосподарських угідь та їх родючості	102
3.2. Відтворення матеріально-технічної бази сільського господарства	128
3.3. Відтворення трудових ресурсів сільського господарства	150
РОЗДІЛ 4. УДОСКОНАЛЕННЯ ОСНОВНИХ ЕЛЕМЕНТІВ ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ ФУНКЦІОНУВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА	174
4.1. Цінова політика	174
4.2. Податкова політика щодо аграрного сектора економіки	197
4.3. Кредитування та фінансовий лізинг у сільському господарстві	216
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ	236
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	241
ДОДАТКИ	269

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Олександр Васильович Олійник

**Економічний механізм
розширеного відтворення
в сільському господарстві**

МОНОГРАФІЯ

Керівник видавничих проектів – *Б.А.Сладкевич*

Друкується в авторській редакції

Комп'ютерний набір і верстка – *І.В. Марченко*

Дизайн обкладинки – *Б.В. Борисов*

Підписано до друку 12.05.06. Формат 60x84 1/16.

Друк офсетний. Гарнітура PetersburgC.

Умовн. друк. арк. 18. Тираж 500 прим.

Видавництво “Центр навчальної літератури”

вул. Електриків, 23

м. Київ, 04176

тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63

8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)

e-mail: office@uabook.com

сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК №1014 від 16.08.2002